

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПАДАЛКА Сергій Сергійович

УДК 94: [323.1 + 314.1] (477/ 4) "19/20" (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ХАБАРНИЦТВО НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
СУСПІЛЬНО – ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА
ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.С. Падалка

Науковий керівник

Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Падалка С.С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно – історичні прояви, наслідки та засоби протидії (друга половина XIX – початок XX ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет М.П. Драгоманова. – Київ, 2018.

У кандидатській роботі проведено історіографічний аналіз теми, який засвідчив, що до питань хабарництва в Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. проявляли інтерес науковці впродовж тривалого часу. Дослідження проблеми пройшло у своєму розвитку три періоди. У дорадянську добу з'явилися праці, що опосередковано характеризували фактори, які спричиняли прояви хабарництва, подавали деяку інформацію про зловживання владою чиновників місцевих органів державної влади і управління, місцевого самоврядування. У радянській історіографії тематика державних інститутів самодержавства побіжно перебувала у центрі уваги вчених, відтак маємо лише окремі праці, в яких автори характеризували історію державного апарату, чиновництва, соціальних груп на Правобережній Україні. Питання їх повсякдення, ментальності, поведінки залишалися «білими плямами» в історичній науці. Для сучасного періоду дослідження проблеми властиве зростання уваги вчених до історії хабарництва. Водночас аналіз історіографії проблеми засвідчив відсутність цілісної праці з проблеми проявів, наслідків та способів протидії хабарництву.

Джерельна база дисертації представлена широким спектром документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України в Києві, державних архівів Київської, Житомирської, Хмельницької областей і м. Києва. Використані також опубліковані джерела: законодавчі акти Російської

імперії, документальні матеріали, матеріали періодичної преси та публіцистики, мемуари.

Теоретико – методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціально історичні методи пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, системний, структурно – функціональний, порівняльно – історичний, проблемно – хронологічний методи тощо. Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як історія України, правознавство, політологія, етнологія, культурологія, літературознавства, психологія, економіка.

З'ясовано, що наслідком розширення спектру проявів хабарництва на Правобережній Україні став комплекс чинників, що сформувалися в досліджувані роки у політичній, управлінській, правовій сферах. Політична централізація мала результатом перетворення бюрократичного апарату в інструмент насилля, а отже, підпорядкування його в більшій мірі службі самому собі, ніж суспільним інтересам. За умов самодержавства унеможлиблювався ефективний контроль за діяльністю адміністративного апарату, тому зберігалася така собі колективна безвідповідальність, коли чиновники і влада, як дві сторони, підтримували взаємовигідні відносини.

Основними формами проявів хабарництва на рівні царського двору і центральної влади були фаворитизм, лобізм, протекціонізм, поєднання державної служби з комерційною діяльністю, роздача податкових пільг, надання монополії щодо певного виду комерційної діяльності, перешкода в отриманні спеціальних дозволів, ліцензій на зайняття певними видами діяльності, призначення на відповідальні державні посади. Хабарництво у середніх ешелонах влади характеризувалося нижчим рівнем повноважень хабарників та їхньої клієнтури і дещо меншими можливостями використання державної власності у своїх особистих цілях. Перешкоди в економічній діяльності виступали чинниками хабарництва.

Уточнено та проаналізовано ціннісно – ментальні і соціальні фактори, які спричиняли прояви хабарництва. Ставлення до хабарництва в українському суспільстві залишалося двояким. При високому рівні хабарництва одночасно зберігався високий рівень осуду даного явища. Це пояснювалося тим, що на індивідуальному рівні хабарництво бачилося асиметрично: стосовно інших воно сприймалося негативно, а стосовно себе – позитивно. Суспільство виявляло неготовність визнавати руйнівний вплив хабарництва. У свою чергу хабарництво призводило до падіння довіри суспільства до держави і органів влади. Хабарництво вкорінилося також в ієрархічній структурі бюрократії, де була відсутня конкуренція. Хабарницька поведінка чиновників виконувала функцію самоствердження і підвищення їх самооцінки. Законодавство, яке імпламентувалося на Правобережжі, розміто формулювало заборону чиновнику брати участь у процесах прийняття рішень, які зачіпали їх економічні інтереси.

Встановлено, що хабарництво підживлювалося численними дозволами, ліцензіями, які до того ж далеко не завжди були економічно доцільними. Складним був порядок реєстрації підприємств, взяття їх на податковий облік. Підживлювало хабарництво і намагання держави контролювати окремі види діяльності підприємств проявляли себе лише як механізми хабарництва. Ним також викривлявся розподіл ресурсів у промисловості та інвестування більше будівельної справи, нехтування потреб соціальної сфери. Хабарі стимулювали додаткові видатки з державного бюджету. Негативний вплив вони мали на інвестування галузей промисловості, обмежували окремі іноземні інвестиції. Крім того, хабарництво спотворювало і стримувало розвиток конкретного середовища, натомість стимулюючи надлишкові капіталовкладення у паразитичний чиновницький апарат. Простір для зловживань давала заплутаність норм податкового законодавства. Сферою підвищеного ризику прояву хабарництва залишалися державні закупівлі. Чиновниками створювалися такі неправомірні процедури, коли державне замовлення складалося таким чином, щоб його вимогам відповідав тільки

один постачальник. Нерідко ухвалювалися урядові рішення, які забезпечували необгрунтовано сприятливі умови для окремих суб'єктів господарювання, чи бізнесових операцій. Хабарництву на селі сприяли нерегульовані відносини власності на землю, нерозвинутість селянського самоврядування. У середовищі селянства воно пов'язувалося з традиційними господарськими та побутовими митарствами.

Підтверджено, що хабарництво в правоохоронній і судовій системах мало свої прояви, які стосувалися дозвільної системи, покривання місцевих чиновників, ведення слідства тощо. Новопостала судова влада не могла забезпечити ефективної боротьби з хабарництвом, передусім тому, що чинні принципи судочинства нехтували принципами незалежності суддів від втручання виконавчої влади. Хабарництво в судовій системі крило в собі найбільшу небезпеку, оскільки воно виявлялося зручним не лише для суддів, а допомагало вирішувати свої питання в суді. Роль суддів часто зводилася до обслуговування інтересів влади і збирання хабарів.

Визначено, що усунення причин хабарництва відбувалося на основі адміністративно – правових інструментів та громадських засобів протидії. Водночас ефективність заходів була різною. На Правобережній Україні зберігалася недосконала система контролю за діями посадовців і запобігання хабарництву з боку правоохоронних органів. Законодавство, що діяло, залишалося занадто складним, містило прогалини, якими користувалися судді, аби за хабар виправдати хабарника. Чинне законодавство містило норми, якими вводилася адміністративна, а згодом кримінальна відповідальність за порушення законів у сфері протидії хабарництву та підвищувало санкції за злочини. Неупередженому розкриттю злочинів і притягненню винних до відповідальності перешкоджала відсутність чесного суду та ефективної системи правоохоронних органів. Водночас владою робилися спроби віднайти засоби протидії проявам даного явища. За сприяння влади, в громадсько – політичній думці була започаткована дискусія навколо проблеми суті хабарництва, його першопричин і наслідків.

Таким чином, якоюсь мірою усувалася аура утаємнення суспільством існування хабарництва. Державні заходи по боротьбі з хабарництвом носили обмежений характер і не мали бажаного наслідку, оскільки зверталась увага передусім на усунення його наслідків, а зусилля спрямовувалися на з'ясування причин.

Доведено, що в досліджувані роки на громадському рівні були напрацьовані інтелектуальні засоби, які в цілому давали позитивний ефект у попередженні поширення хабарництва. Журналістами, літераторами, науковцями підіймалися гострі соціальні проблеми, викривалися антисоціальні дії чиновників, вибудовувалися певні художні образи у яких засуджувалася моральна аура органів державної влади і самоврядування.

Ключові слова: хабарництво, чиновник, суспільство, економіка, влада, держава, політика, місто, село, побут, закон, література, наука, селянство, промисловість, хабарник.

SUMMARY

Padalka S. S. Bribery in Right-Bank Ukraine: socio-historical manifestations, consequences and means of counteraction (the late 19th to the beginning of the 20th century). Published as a manuscript.

A dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, specializing in History of Ukraine. – National Drahomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2018.

The dissertation offers a historiographical analysis of the issue which shows that bribery in Right-Bank Ukraine from the late 19th to the beginning of the 20th century has long been of interest to students of history. The study of the problem went through three periods in its development. In the pre-Soviet era, works appeared that indirectly characterized the factors that led to manifestations of bribery as well as provided some information about the abuses of power committed by local representatives of the Imperial government and local government officials.

In the Soviet historiography, scholars dealt with government institutions of the Tsarist autocracy in a cursory manner only, so we have only isolated examples of works whose authors described the history of the government apparatus, bureaucracy, and other social groups in Right-Bank Ukraine. The questions of their everyday life, mentality, and behavior remained blank spots in the study of history. Speaking of the modern period in studying the problem, it is characterized by the increasing attention of scholars to the history of bribery. At the same time, the analysis of the historiography of the problem has shown the absence of a holistic work dealing with the manifestations of bribery, its consequences and countermeasures to it.

The sources of the dissertation include a wide range of documents and materials found in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv and state archives of Kyiv, Zhytomyr, Khmelnytskyi oblasts and the city of Kyiv. The author also used published sources: Russian Imperial legislation, documents, periodicals and other journalism works, memoirs.

Theoretically and methodologically, the study bases itself on general scientific and special historical methods of cognition: analysis, synthesis, generalization, systemic, structural-functional, comparative-historical, problem-chronological methods, etc. The present work has a complex interdisciplinary character. Its conceptual foundations are based on such sciences as history of Ukraine, jurisprudence, political science, ethnology, cultural studies, literary studies, psychology, and economics.

The author has established that the expansion of the range of manifestations of bribery in Right-Bank Ukraine prompted emergence of a number of factors that appeared during the years studied in the political, governance, and legal spheres. Political centralization resulted in the transformation of the bureaucracy into an instrument of violence, which became a self-serving entity rather than one subordinated to the public interest. Under the conditions of autocracy, effective control over the actions of the administrative apparatus was impossible, therefore,

a collective irresponsibility persisted, where officials and the central government maintained mutually beneficial relations.

The main manifestations of bribery at the Imperial court and in the central government were favoritism, lobbyism, protectionism, combination of the civil service with commercial activity, provision of tax exemptions, granting monopolies on particular types of commercial activity, impeding issuance of special permits or licenses needed to engage in certain types of activities, and appointment to responsible government positions. Bribery in the middle tiers of government was characterized by more limited powers available to bribetakers and their clients and somewhat constrained opportunities for the use of government property for one's personal enrichment. Impediments to economic activity were among important causes of bribery.

The present study clarifies and analyzes value, mental, and social factors that led to manifestations of bribery. The Ukrainian public's attitude towards bribery remained two-sided. While bribery was highly prevalent, a high level of condemnation of this phenomenon was still maintained. This was due to the fact that on the individual level, bribery was seen asymmetrically: it was perceived negatively when benefiting others, and positively when benefiting oneself. The public was unwilling to recognize the devastating effect of bribery. In turn, bribery led to a decline in public trust in the Empire and government bodies. Bribery took root in the hierarchical structure of the bureaucracy as well, where there was no competition. Official bribery performed the function of self-affirmation and building of self-esteem. Legislation then in force in Right Bank Ukraine provided an unclear formulation of the prohibition on official involvement in decision-making processes that affected their economic interests.

The author has established that bribery was fueled by numerous permissions and licenses, which, moreover, were in quite a few cases economically inadvisable. The procedures for business registration (including registration as a taxpayer) were complicated. The government's attempts to control certain types of business activities also fueled bribery and effectively were only used to extort bribes. They

also distorted the distribution of resources in industry and redirected investment into construction projects while neglecting the needs of the social services. Bribes stimulated additional expenditures from the public purse. They had a negative impact on investing in certain industries and hindered some foreign investment. In addition, bribery distorted and hindered the development of a competitive environment, while stimulating excessive investment into the parasitic bureaucracy. Convolutional tax legislation provided a room for abuse. Government procurement remained a high bribery risk area. Officials created such unlawful procedures under which a government order was drafted in such a way that only a single supplier met its requirements. Quite often, government decisions provided unreasonably favorable conditions for individual business entities or business operations. Rural bribery benefited from unregulated land ownership and undeveloped peasant self-government. Among the peasantry, it was associated with traditional economic and social ills.

The study has confirmed that bribery in law enforcement agencies and judiciary had specific manifestations concerning the permit system, concealment of local officials' crimes, the conduct of investigation, etc. Newly established judiciary could not provide effective countermeasures to bribery, primarily because the principles governing legal proceedings of that period neglected the need for independence of judges from interference by the executive. Bribery in the judicial system was a greatest danger, as it proved to be convenient not only for judges, but also for litigants needing to win in court. The role of judges was often reduced to protecting the interests of the authorities and collecting bribes.

The present study has determined that the elimination of the causes of bribery involved both administrative and legal instruments and public means of counteraction. At the same time, the effectiveness of such measures varied. Right-Bank Ukraine still had an imperfect system for monitoring the actions of officials and preventing bribery in law enforcement agencies. The legislation then in force remained too complicated and contained gaps used by judges to acquit a bribetaker in return for a bribe. The legislation of the period contained the rules that

introduced first administrative, and subsequently criminal punishments for violations of anti-bribery laws and increased sanctions for such crimes. Impartial efforts to solve the crimes and prosecute the perpetrators were hampered by the lack of an honest court and an effective system of law enforcement. At the same time, the authorities made attempts to find ways to counter the manifestations of this phenomenon. With the assistance of the authorities, socio-political thinkers initiated a discussion of the nature of bribery, its root causes and consequences. Thus, the air of secrecy imposed by the public's refusal to recognize the existence of bribery was dispelled to some extent. Government anti-bribery measures were limited in nature and did not have the desired effect, since most attention was focused on the elimination of its consequences, while little effort was directed at finding out its causes.

The author has proved that during the years studied, intellectual resources were created at the public level which had a mostly positive effect on preventing the spread of bribery. Journalists, writers, scholars raised acute social issues, exposed anti-social actions of officials, produced certain artistic images that condemned the moral atmosphere prevailing in government and local self-government bodies.

Key words: bribery, public, economy, government, state, politics, city, village, life, law, literature, science, peasantry, industry.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Падалка С.С. Соціально – економічні наслідки селянської реформи 1861 р. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова. Науковий часопис. Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Київ, 2011. Вип. 8. С. 73 - 80.

2. Падалка С.С. Хутірські господарства Київської губернії кінець XIX початок XX ст. Вісник аграрної історії. Київ, 2013. Вип. 3. С. 26 - 31.

3. Падалка С.С. Зміни в організаційно – правових передумовах корупційних зловживань в апараті держслужбовців підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Вісник аграрної історії. Київ, 2014. Вип. 8 - 9. С. 27 - 35.

4. Падалка С.С. Зміни в економічних і правових передумовах корупційних зловживань соціальних верств підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Грані. Дніпропетровськ, 2015. № 3 (119). С. 14 - 19.

5. Падалка С.С. Зміни в проявах та формах протидії політичним корупційним зловживанням соціальних верств підросійської України (XIX – початок XX ст.). Гілея. 2015. Вип. 94 (3). С. 20 - 25.

6. Падалка С.С. Проблема корупційних зловживань чиновників місцевих цивільних і правових органів другої половини XIX ст. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні наук. Київ, 2015 Вип. 13. С. 86 - 89.

7. Падалка С.С. Соціально - економічні і етноментальні передумови зловживань хабарництвом в українській суспільній традиції другої половини XIX – початку XX ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Київ, 2015 Вип. 15. С.41 - 49.

8. Падалка С.С. Зміни в основних проявах побутового хабарництва та способах йому протидії на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX ст. Вісник аграрної історії . Науковий журнал. Київ, 2015. Вип. 11 - 12. С.30 - 38.

9. Padalka S.S. Changes in major manifestation of Bureaucratic and domestic bribery and methods of it counteraction on the right – bank Ukraine (in late XIX – beg. XX centuries) International Journal of Economics and Society. December 2015. Issue 4. p 117 - 121.

10. Падалка С.С. Діяльність губернаторів Правобережної України у напрямку запобігання хабарництва і зловживань чиновництва (друга пол.

XIX - поч. XX ст.). Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Київ 2016. Вип. 18. С. 23 - 29.

11. Падалка С.С. Особливості поширення зловживань хабарництвом у середовищі українського селянства в другій половині XIX - початку XX ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Київ, 2017. Вип. 19 - 20. С.51 - 57.

12. Падалка С.С. Суспільний менталітет, як чинник зловживань хабарництвом на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 111 - 114.

13. Падалка С.С. Прояви побутового хабарництва та способи протидії йому на селі Правобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика». 2017. №4.

14. Падалка С.С. Еволюція образів художньої літератури, як способу формування суспільної нетерпимості до хабарництва і хабарників протягом другої половини XIX – початку XX ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Київ, 2017. Вип. 21 - 22. С.32 - 39.

Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково відображають результати дослідження

15. Падалка С.С. Селянське підприємництво в Київській губернії (1861 – 1917 рр.). Сучасні проблеми розбудови України: матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції.(22 - 23 лютого 2013 року, м. Київ). К. ВІКНУ. 2013. С. 12 - 14.

16. Падалка С.С. Службові зловживання, як чинник повсякдення чиновників імперської адміністрації України (друга половина XIX -початок - XX ст.). Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: матеріали міжнародної науково - практичної конференції (19 - 20 грудня 2014 року, м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 26 - 29.

17. Падалка С.С. Корупційні зловживання чиновників в підросійській Україні (XIX – початку XX ст.). Гуманітарні пошуки: розвиток культурних, соціальних, правових інститутів у аналітичному вимірі наук гуманітарного спрямування: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції для студентів і аспірантів (10 - 11 березня 2015 року, м. Чернівці). Чернівці. «Букрек». 2015. С. 19 - 22.

18. Падалка С.С. Матеріальне забезпечення чиновників, як чинник корупційних зловживань в підросійській Україні. Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XX столітті: матеріали науково – практичної конференції (27 - 28 лютого 2015 року, м. Херсон).Херсон.Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 176 - 179.

19.Падалка С.С. Матеріальне забезпечення чиновників, як чинник корупційних зловживань в Підросійській Україні. Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи: матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції (17 листопада 2017 року, м. Житомир). Житомир. 2017. С. 67 - 72.

20. Падалка С.С. Політичні причини поширення хабарництва серед чиновників державних установ Правобережної України (XIX – початок XX ст.): матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна 2018 Історія». Київ, 2018. С. 170 - 172.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Історіографія проблеми.....	24
1.2. Джерельна база.....	38
1.3. Теоретико - методологічна основа дослідження.....	44
Висновки до розділу 1	49
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ЧИННИКІВ, ЯКІ СПРИЧИНЯЛИ ПРОЯВИ ХАБАРНИЦТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.	51
2.1. Централізація політичної і концентрація економічної влади	51
2.2. Традиції «столоначальництва» в державному управлінні.....	68
2.3. Місце змін у свідомості та цінностях українського суспільства в складанні традиції хабарництва.....	83
2.4. Поведінка чиновників в умовах посилення бюрократичного свавілля.....	95
Висновки до розділу 2	103
РОЗДІЛ 3. ПРОНИКНЕННЯ ХАБАРНИЦТВА В СФЕРИ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА	105
3.1. Наслідки проявів хабарництва в промисловості, на транспорті, митниці та фінансах	105
3.2. Село і селянство в орбіті хабарництва.....	118
3.3. Хабарництво у правоохоронній і судовій системах.....	128
3.4. Результати хабарництва в соціальній сфері.....	138
Висновки до розділу 3	147

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ ДО ХАБАРНИЦТВА І ХАБАРНИКІВ.....	149
4.1. Адміністративно – правові інструменти та громадські засоби протидії хабарництву.....	149
4.2. Викриття хабарництва засобами сатири.....	172
4.3. Роль художньої і наукової літератури у боротьбі з хабарництвом...	184
Висновки до розділу 4	195
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	205
ДОДАТКИ.....	273

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. – аркуш

вид – во. – видавництво

відп. ред. – відповідальний редактор

всеукр. – всеукраїнський

гол. – голова

держ. – державний

ДА міста Києва. – Державний архів м. Києва

Держархів Київської обл. – Державний архів Київської області

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

зб. – збірник

ім. – імені

ін. – інші

ін – т. – інститут

іст. – історичний

наук. – науковий

ПЗЗРІІ – Повне зібрання законів Російської імперії

ПЗЗР ІІІ – Повне зібрання законів Російської імперії

ред. – редактор

редкол. – редакційна колегія

рр. – роки

с. – сторінка

ст. – століття

ун-т. – університет

ЦДІАК України. – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На початку ХХІ ст. одним з найбільш гострих і складних завдань на шляху становлення України як демократичної, правової і соціальної держави залишається розв'язання проблеми посилення боротьби з корупцією, яка вражає провідні сфери суспільного життя, посилює соціальну напругу, породжує у громадян сумніви у здатності влади здійснити організаційні та практичні заходи щодо подолання системної кризи. Її негативний вплив на становлення громадянського суспільства стає усе більш відчутнішим і створює реальну загрозу національній безпеці країни. Дехто з вітчизняних науковців схильний був прирівнювати корупцію з архетипом суспільної деградації, корозією металу, що з часом неодмінно відбувається під впливом шкідливих факторів і має здатністю знищити металеву конструкцію. Цілком очевидно, що вона стала однією з головних загроз для розвитку країни, оскільки проникла у владні інститути і заважає моральному їх функціонуванню, звужує поле життєдіяльності суспільства.

Означене суспільне явище має історичне коріння. У другій половині ХІХ ст. відбувалася низка знакових подій, що ідентифікували державну владу і суспільство на загальному тлі процесів, що відбувалися до цього і у наступні періоди. Відповідно, змінювалося суспільне сприйняття такого явища, як хабарництво, були напрацьовані інструменти протидії її поширенню тощо. З огляду на це, дослідження проблеми важливе не тільки з точки зору її місця у трансформаційних процесах, але й можливостей використання історичного досвіду формування суспільної нетерпимості в реаліях сучасного життя.

Аналіз історіографії даної проблеми засвідчує, що оскільки вона не стала предметом спеціального дослідження, то її головні аспекти залишаються або малодослідженими, або взагалі невивченими. Зауважимо, що сучасні українські історики О. Реєнт, В. Шандра, О. Гуржій та інші наголошували на доцільності розвитку такого напрямку історичних досліджень, як соціальна історія, з'ясування в цьому вимірі особливостей

розвитку українських земель у складі Російської імперії, форм контролю за діяльністю чиновницького апарату, його професіоналізацію, розслідування посадових злочинів, в тому числі адміністративних та кримінальних, з'ясування видів покарань, місця хабарництва, чинників, які спонукали чиновника до злочинних вчинків.

Таким чином, розкриття даної теми на базі нових і маловідомих документів, напрацювань попередників має вагоме наукове, світоглядне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько – викладацьким складом кафедр факультету історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 22 грудня 2015 р., протокол № 8.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу історичних джерел, здобутків попередників, керуючись сучасною методологією пізнання історичних явищ і процесів дослідити суспільний феномен хабарництва в суспільно – політичних і соціально – економічних процесах, які відбувалися в губерніях Правобережної України у другій половині XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких задач:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, проаналізувати джерельну базу, обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати політичні, економічні та адміністративні чинники, що спричиняли прояви хабарництва;
- ціннісно визначити ментальний та соціальний аспекти функціонування хабарництва;
- проаналізувати наслідки проникнення хабарництва в найбільш важливі сфери життя суспільства (промисловість, транспорт, фінанси, митну справу, сільське господарство);

- показати основні прояви хабарництва у правоохоронній та судовій системах, соціальній галузі;
- відстежити дію адміністративно – правових, громадських інститутів у формуванні суспільної нетерпимості до хабарництва;
- висвітлити такі форми попередження поширення хабарництва як сатира, пропаганда, художня і наукова література;
- виробити практичні рекомендації, щодо використання отриманих результатів для протидії корупції в незалежній Україні.

Методи дослідження обумовлені поставленою метою та виділеними задачами дослідження і складається із системи загальнонаукових та спеціально історичних методів пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, системний, структурно – функціональний, порівняльно – історичний, проблемно – хронологічний методи тощо. За їх допомогою виділено передумови поширення і проникнення хабарництва в сфери життя суспільства, визначено способи формування до нього суспільної нетерпимості. Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як історія України, правознавство, політологія, етнологія, культурологія, літературознавство, психологія, економіка.

Об'єктом дослідження є хабарництво як складова та чинник державної служби та соціальних відносин в суспільстві.

Предметом дослідження є зміни у проявах хабарництва, особливості проникнення його у провідні сфери життя суспільства, способи формування суспільної нетерпимості до хабарників правобережних губерній другої половини XIX – початку XX ст.

Географічні межі дослідження охоплюють регіон Правобережної України у складі Російської імперії, який за адміністративно-політичним підпорядкуванням носив назву Київське генерал – губернаторство. А за територіальним поділом включав Київську, Волинську і Подільську губернії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1862 - 1917 рр., який став особливим у перебуванні регіону у складі Російської імперії, а також відбувся перехід до капіталістичних відносин, які трансформували державний, політичний лад, суспільні традиції. Вибір нижньої хронологічної межі 1862 р. зумовлено виходом царського указу «Об изыскании причин и представлении средств к искоринению сей язвы» та початком суспільної дискусії про те, що лежить в основі хабарництва: аморальність людської природи чи відносини між державою і приватною сферою. Нижня хронологічна межа визначена 1917 р. – утвердженням нової політичної реальності, а отже, зміною парадигми «використання службового становища з корисною метою». Зазначимо також, що з метою глибокого розуміння політичних передумов поширення хабарництва, доводилося виходити за нижню хронологічну межу.

Наукова новизна дослідження визначається комплексним науковим аналізом хабарництва як явища суспільного життя, його проникнення у соціально – економічні сфери, способів протидії його поширенню.

Уперше у новітній українській історіографії створене дослідження, у якому установлено:

- що на Правобережній Україні з початком царювання Олександра II та деякою корекцією внутрішньополітичного курсу імперії хабарництво почало набувати комплексного характеру та перетворюватися з соціальної аномалії на елемент повсякденної культури, норму функціонування влади. Почали втрачатися чинні напрацьовані попереднім політичним режимом інструменти попередження поширення хабарництва;

- що хабарництво виступало наслідком дії кількох груп різного роду факторів, що склалися в досліджувані роки. В цьому вимірі поглиблено розуміння причин хабарництва. Традиційно вчені, опираючись на марксистський постулат про хабарництво як пережиток буржуазного суспільства, називали лише т.з. поверхневі мотиви хабарництва: бідність і бажання особистого збагачення. В роботі розглянуті частково і деякі інші

мотиви: матеріальний інтерес, бажання відчувати ризик від здійснення протиправного діяння тощо;

- що прояви хабарництва залежали від специфіки розвитку регіонів, міст і сіл. Правобережна Україна розглядалася як регіон з особливим адміністративним устроєм і територіальним поділом, де вирувала ділова активність, концентрувались потужні управлінські і військові сили. Відповідно більш виразно проникало хабарництво в суспільні сфери. Розрізнялися наслідки хабарництва для села і міста. Місто розглядається місцем, де одночасно проявлялося політичне і побутове хабарництво на різних щаблях влади і соціальних відносин. На села хабарництво лише проникало, набувало більш виразних форм.

- що селяни перетворювалися у вимушених жертв хабарництва. Здирництво на селі як найнижча форма хабарництва залишалося переважаючою. Селяни, які поступово виходили з стану власного консерватизму і щільно вступали в контакт з чиновниками, набували досвіду дачі і взяття хабарів, все більше проникала в їх розуміння перевага корисних знайомств тощо. Даючи хабар, селяни скоріше вбачали корисливу мету, ніж бажання висловити вдячність, оскільки зберігали прохолодне ставлення до чиновників.

- що незважаючи на нерозвинутість суспільних інструментів профілактики хабарництва, слабкість політичної волі, все ж намітилися деякі тенденції з боку офіційної влади, інтелігенції;

Уточнено:

- засади соціально - економічного, суспільно - політичного розвитку Правобережної України у складі Російської держави;

- деякі аспекти взаємозв'язку процесу легітимації суспільних інститутів Правобережжя і хабарництва;

- висновок про проблемність суспільної модернізації, кризовість економіки;

Подальший розвиток отримали:

-дослідження основних напрямків, методів функціонування політичної системи імперії в регіоні України;

- уточнення характерних рис українського суспільства;

- знання про російську присутність в окремому регіоні України;

- існуючі в історіографії оцінки окремих суб'єктів історії: чиновників, підприємців, буржуазії;

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його фактичний матеріал, результати та висновки можуть слугувати для подальшого вивчення вітчизняного досвіду протидії хабарництву, так і при написанні узагальнюючих праць та посібників із історії України та історії соціально – економічних та політичних відносин, довідкових видань. Результати дослідження можуть бути використані при розробці лекційних курсів і спецкурсів із історії України, історії слов'янських народів.

Апробація результатів. Основні положення і висновки дисертації доповідалися та отримали схвалення на 8 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема Всеукраїнській науково - практичній конференції «Сучасні проблеми розбудови України» (Київ, 2013р.); Міжнародна науково – практична конференція «Історико – краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2013); Міжнародній науково - практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 2014); Міжнародній науково - практичній конференції «Гуманітарні пошуки: розвиток культурних, соціальних, правових інститутів у аналітичному вимірі наук гуманітарного спрямування» (Чернівці, 2015); Міжнародній науково - практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у ХХ ст.» (Херсон, 2015); Круглий стіл «Кирило-Мефодіївське товариство: історична спадщина та сучасність (до 170 – річчя заснування)» (Київ, 2016); Міжнародній науково - практичній конференції «Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи». (Житомир, 2017); Міжнародній науково –

практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2018: Історія» (Київ, 2018).

Публікації. Основні матеріали та положення дисертаційного дослідження викладено у 20 публікаціях. Серед них 14 статей у фахових виданнях МОН України, у тому числі 3 статті опубліковано у наукових збірниках, що індексується міжнародними науково - метричними базами даних.

Структура роботи. побудована відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням вимог та методичних рекомендацій з підготовки дисертаційних робіт з історії України. Дисертаційна робота складається з вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (722 найменування), додатків. Загальний обсяг роботи становить 279 сторінок, із них основного тексту – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДжЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

В дослідженні даної проблеми в українській історіографії чітко прослідковується три основні етапи: «дорадянський»; «радянський»; «сучасний». Основним критерієм поділу виступили зміни теоретико методологічних настанов та парадигм у історичних дослідженнях.

Дореволюційні історики даною проблемою цікавились в контексті змін, що відбувались в українському суспільстві під впливом відміни кріпосництва, ліберальних перетворень, наступного їх згортання (контрреформ), посилення державного централізму тощо. Відповідно під цим кутом зору подавались процеси, що протікали в системі органів державної влади і управління, місцевого самоврядування.

Вивчення соціоментального (соціокультурного) виміру українського селянства пов'язувалося з такими проблемами, як соціально – політичне самовираження, змінами у характері політичних відносин, зловживання владою сільської та волосної адміністрації, «невимушеного бюрократизму» місцевої влади тощо.

Одні з перших згадок про зловживання владою (хабарництво) чиновників місцевих, цивільних і правоохоронних органів зустрічаються в роботах М. Драгоманова [385]. У низці статей, опублікованих у виданні «Громада», історик розглядає низку аспектів передумов службових зловживань чиновників різних рівнів влади, соціального становища волосних старшин, писарів, сільських старост, а також подає низку свідчень про роботу волосних судів. Він один із перших дослідив вплив судової реформи

на селянство Правобережної України, з'ясував прояви її половинчастості, звернув увагу на морально-ділові якості суддів волосних судів.

У радянські часи українські вчені майже не досліджували питання, пов'язані з історією державного апарату й чиновництва, зокрема на території України, соціально - психологічної самотності різних прошарків населення, соціальних груп. Незважаючи на низку науково - вартісних праць, українські радянські історики схематизували й спростили епістемологічне значення селянознавчих, державознавчих студій. Терміни «царський уряд», «самодержавство», «поміщик», «чиновник» отримали стійке негативне значення, яке використовувалося поколінням дослідників. Водночас, особливо цінними стало нарощення фактологічного матеріалу, розроблення методичних прийомів з'ясування особливостей державного ладу, капіталістичних відносин, рівня розвитку ринкових відносин у промисловості і сільському господарстві. В той час питання повсякдення, ментальності, поведінки різних соціальних груп - селян, міщан, чиновників, залишались «білими плямами» в історичній науці. В контексті розгляду об'єкту дослідження вигідно позиціонується історико - правове дослідження П. Щербини [668, с.112]. Автор, розглядаючи низку проблем пов'язаних з проведеннями у 1864 р. судової реформи на Правобережній Україні, приділив значну увагу вивченню обставин зловживань посадами чиновників судових органів. Значні масштаби проявів хабарництва мирових суддів автор пов'язував передусім зі збереженням класового характеру мирової юстиції, а також каральної політики царського уряду, яка всіляко обмежувала участь селян і міських низів в здійсненні правосуддя. У цілому протягом усього радянського періоду українські науковці не звернули належної уваги на бюрократичний апарат Російської імперії, зокрема тієї його частини, що сформувалася і функціонувала на українських теренах.

Економічні «інтереси» державної бюрократії частково висвітлювалися в роботах, присвячених проблемам розвитку окремих галузей цукрово -

бурякової промисловості (К. Воблій), сільського господарства (І. Гуржій В. Теплицький) [334, с. 242 - 243].

Історіографічний доробок сучасних українських дослідників можна умовно поділити на кілька груп. До першої відносимо роботи, присвячені різним питанням української історії, де автори, вивчаючи ті чи інші сторони суспільного життя, торкаються й історії чиновництва, а також проявів службових зловживань у різних державних установах. Методологічне значення в осмисленні даної проблеми мають роботи О. Реєнта.[589, с 68-87] Визначаючи профільні проблеми української історії, автор називає серед них і становлення бюрократії, осмислення державних та самоврядних органів територіальної влади у другій половині XIX ст., особливостей формування бюрократичного апарату на території України.

Проблема хабарництва дотично розглядалася в роботах, присвячених добробуту, життєвому рівню міського і сільського населення, професійних і соціальних груп і станів Правобережної України. У вітчизняній історіографії відбувалася переоцінка поглядів на життєвий рівень, дослідники відійшли від концепції радянської історіографії, котра прагнула розглядати погіршення добробуту широких верств населення лише як чинник посилення «експлуатації трудящих». Серед пріоритетів постала і така проблема, як роль при забезпеченні добробуту товарно – грошових відносин. Після 1991 р. відкрилися нові можливості для дослідження явища хабарництва. З одного боку це було пов'язано з наростанням масштабів даного явища, а з іншої – зі створенням сприятливих умов для розвитку історичної науки, зникненням політичного контролю, утвердження нових методологічних підходів тощо. Хабарництво розглядалося як один з проявів системної кризи влади і суспільства, як необхідний засіб переходу України до ринкової системи, як наслідок падіння моральних устоїв тощо.

Крім того, науковий інтерес до проблем корупції зростав по мірі розгортання суспільної дискусії навколо феномену корупції, засудження конкретних фактів корупційної поведінки державних чиновників.

Проблема хабарництва отримала висвітлення у процесах, присвячених соціальній структурі українського суспільства. В 1990 – 2000 – і роки вийшла низка робіт, присвячених інтелігенції, поміщикам, буржуазії, купцям, робітникам і селянству, міщанам тощо. Найбільш гострі соціальні проблеми суспільства Правобережної України знайшли відображення в докторській дисертації і монографії М. Казьмирчук [418]. Авторка, розглядаючи соціально – економічний розвиток Київської губернії в другій половині XIX - на початку XX ст., аналізує зміни в становій структурі, середовищі професійних груп, підходах до формування чиновницького корпусу адміністративних органів. Значна увага в роботі зосереджена на особливостях розвитку капіталізму в губернії, змінах в традиціях ведення торгово – посередницької діяльності. Дослідниця привернула увагу читачів до зловживань хабарництвом окремих представників дворянства, релігійних діячів, осіб, які займалися посередництвом у місті і селі.

Зростав попит на формування нових підходів до вивчення буржуазії (підприємців), до якої за радянських часів ставлення було негативним. В роботах В. Крутікова [462] , присвячених соціальній структурі буржуазії, та

І. Шандра [652], яка розглянула представницькі організації даної верстви, піднімалася низка питань, які стосувалися взаємовідносин буржуазії і державних органів влади на етапі зародження капіталістичних відносин, формування політичної культури підприємництва, розвитку ринкового середовища тощо. З'ясовано також «благодійні» мотиви дій влади стосовно підприємців і підприємництва. Окремі аспекти проблеми зачіпалися при дослідженні тем, пов'язаних з розвитком на Правобережжі підприємництва зокрема в роботах П. Білецького, Н. Романюк [598].

Хабарництво як явище дотично розкрито в монографії та окремих статтях Н. Темірової [623], присвячених дослідженню верстви поміщиків. Відзначаючи домінування польського та російського поміщицького господарств на Правобережжі, автор розглядає широкий спектр орендних відносин, зокрема виявляє низку схем хабарництва, яким займалися

чиновники волосних правлінь, нотаріусів при оформленні права на довгострокову оренду, з'ясувала обсяг невірбничих втрат, що несло сільське господарство від встановлення високих орендних цін. Торкалися проблеми хабарництва дослідники різних аспектів діяльності О. Донік [379] І.Гуржій [366]. Автори в контексті з'ясування особливостей контрактної діяльності, розвитку торгівлі розглядають проблему посередництва, участі чиновників міських дум в організації торгових аукціонів тощо.

Новаторськими в історіографії проблеми соціальних чинників хабарництва є публікації В. Молчанова [506]. Розглядаючи корупцію соціальним чинником добробуту імперської адміністрації, дослідник на презентабельному масиві джерел, враховуючи набутки попередників, зокрема теоретичну спадщину інституціоналістів аналізує поняття «корупція» і «добробут», об'єктивно ілюструє специфіку утримання представників каральних органів.

Проблема хабарництва знайшла значний поступ при дослідженні економічних проблем, особливо при з'ясуванні причин, що гальмували розвиток вивізної торгівлі. Чимало уваги вченими приділялося еволюції банківської справи, вивченню соціального статусу і чисельності банкірів, з'ясуванню змін в торгово – промисловому оподаткуванні, ролі купецтва в торгівлі і промисловості. Торкаючись теми індустріалізації, О. Шляхов [662], значну увагу приділив аналізу причин поширення хабарництва у промисловості. Розглядаючи проблему впливу російської економічної політики на розвиток підприємництва на Правобережжі України, Г.Бондарчук [320] з'ясувала низку обставин пов'язаних з організацією в містах торговельної і промислової діяльності. На проникненні явища хабарництва у сферу транспорту та цензурних відомств зосередили увагу І. Коляда та С. Вергун [438], досліджуючи широкий комплекс проблем діяльності транспортної жандармерії на залізничному транспорті України. Автор з'ясував низку правових і адміністративних чинників, які

ускладнювали процес попередження хабарництва. Деякі аспекти хабарництва на будівництві приватних залізниць розглянула О. О. Пиріг [554].

Протягом 1990 – 2000 – х років було опубліковано чимало робіт, присвячених соціально – економічному розвитку міст, процесам урбанізації та повсякденному життю городян. Ряд важливих аспектів діяльності органів місцевого самоврядування дослідив у своїх роботах Ю. Нікітін [521].

Пріоритетним напрямом стало питання урбанізації, недостатньо вивчене за радянської доби. Опубліковано низку робіт, у яких комплексно розглянуто соціально – економічний розвиток міст Правобережної України. Подільський історик С. Єсюнін [392] присвятив роботу містам Подільської губернії, де розглядає низку аспектів ділової та фінансової активності міст, розбудови транспортної мережі, з'ясовує роль меркантильного інтересу торгово – промислових та землевласницьких кіл регіону при прокладанні залізниць.

В історіографії почали з'являтися поодинокі роботи, присвячені трудовим відносинам, проблемам найманої праці на промислових підприємствах. В дослідженні В. Кулікова [466] розглядається проблема поширення неформальної практики на новостворених промислових підприємствах, а хабарництво як канал неформального зв'язку між робітником і роботодавцем. Обставини розгляду та ухвалення думами окремих рішень, які спрямовувалися на задоволення не лише суспільних, але і приватних інтересів, розглянув В. Горбачев [352].

В монографії С. Борисевич [321] розглядає проблему поземельних відносин у Правобережній Україні через призму індивідуального інтересу, який на його думку, спровокував суспільний антагонізм.

Деякі явища хабарництва, що виникали при здійсненні операцій при купівлі – продажу землі, ілюструє у своїх роботах І. Олійник [531]. Дослідники переселенського руху в Україні, зокрема М. Якименко [671], звернув увагу на випадки хабарництва в роботі землевпорядних комісій. Роботи, які стосувалися такого важливого напрямку, як «Перша світова і Україна», характеризувалися багатьма магістральними напрямками, серед

яких становище населення українських територій, фронтове життя, продовольче забезпечення армії тощо. Н. Шапошнікова [654], розглядаючи продовольче становище України в роки війни, дослідила проблему незаконного використання праці військовополонених, деякі аспекти «стосунків» поміщиків і заможних селян з командуванням армії тощо.

Проблема хабарництва чи не найрельєфніше проглядається в дослідженнях, присвячених регіональному адміністративному апарату самодержавства, змінах в органах місцевого самоврядування і управління Правобережної України. Серед пріоритетів були моделі поведінки та ступінь участі у керівництві краю, регіонального апарату управління, з'ясування факторів, що відрізняли державну службу в установах губернії. Українським науковцям вдалося з'ясувати і особливості переходу Російської держави від практики персоналістського управління до управління за допомогою законів.

Залежність посилення адміністративної влади, зокрема губернаторської і всездозволеності чиновництва розглянула у серії робіт В. Шандра [650]. Дослідниця, на широкому фактологічному матеріалі, використовуючи продуктивні методологічні підходи до вивчення процесів і явищ, показала суперечності між гілками управління, ставлення окремих губернаторів Правобережної України до проявів хабарництва.

Наслідки бюрократизації інституту мирових посередників як провідників уряду на селі досліджені в монографії львівського дослідника П. Гураля [363]. Автор справедливо зазначив причини, які перешкождали ефективному функціонуванню волосних правлінь. Соціально – побутові чинники хабарництва в судовій владі розглянув у дослідженні О.Максимов [485]. Автор дійшов висновку, що влада, вирізаючи ключові елементи судової реформи 1864 р., сприяла формуванню залежної від адміністрації судової влади, що робило її менш ефективною у запобіганні поширенню хабарництва.

В контексті дослідження широкого комплексу питань історії митної справи на Правобережжі вітчизняні фахівці Г.Поташнікова [569], О. Морозов

[508], В. Чорний [644] з'ясували причини поширення хабарництва на митницях. Ними розглянутий взаємозв'язок даного явища з політичного протекціонізму, структурними змінами у системі митних установ, кадровим і матеріальним забезпеченням тощо. Одним з перших в історіографії комплексно розглянув низку проблем повсякденного особистого і службового життя чиновників С. Дегтярьов [369].

Розглядалася лише дотично проблема хабарництва і у роботах, які зачіпали широке тло суспільних перетворень пореформеної доби на Правобережжі.

Вітчизняні фахівці продовжували досліджувати національний аспект життя регіону, проблеми емансипації різних етногруп, зміни правосвідомості широких верств, формування модерної української нації тощо. Питання етнонаціонального виміру хабарництва розглядалися в чисельних роботах М.Щербак і Н. Щербак [667], які присвячувалися широкому комплексу національної політики царизму на Правобережній Україні. Вони наводять відомості про зловживання хабарництвом євреїв при укладанні таємних договорів з поміщиками і заможними селянами про оренду і суборенду сільськогосподарських угідь, з'ясовують причини неефективності обмежувальних заходів уряду і губернаторської влади у цьому плані. Результатом зростаючого загального наукового інтересу до селянознавчої тематики стало звернення дослідників до розгляду такої важливої проблеми, як мотивація поведінки селян у правовому полі, яке формувалося в пореформений період. Вагомі і продуктивні наукові висновки в цьому плані зробили Ю. Присяжнюк [577], А. Касян [697]. Відомий вітчизняний селянознавець Ю. Присяжнюк об'єктивно з'ясував низку передумов поширення хабарництва в хліборобському середовищі. Як автор значної кількості книг і статей з проблем етноментальних особливостей селянства, він виділяє способи протидії хабарництву на селі.

Окреме місце в дослідженні проблеми хабарництва займають роботи краєзнавчого характеру, авторами яких були відомі дослідники історії Києва

О. Анісімов [288], В. Ковалинський [435], М. Кальницький [421]. Аналізуючи діяльність органів влади Києва, вони не оминали увагою суспільно - резонансні випадки порушень законів чиновниками, розгляду судами справ хабарників тощо.

Серед зарубіжної історіографії досліджуваного нами питання найбільш помітне місце посідають роботи російських дослідників. Російська історіографія проблеми була започаткована у другій половині ХІХ ст. Причиною приділення великої уваги у вказаній проблематиці стала необхідність підвищення ефективності державного управління в Російській імперії, а для цього слід було з'ясувати історичні корені формування бюрократичного апарату. Таким чином, першими дослідниками історії чиновництва стали саме вчені - правники. Вони не зупиняли увагу безпосередньо на вивченні бюрократії, що функціонувала в українських землях, але часто побіжно торкалися цього у своїх роботах. Було започатковано вивчення соціальної ролі чиновництва. Тому 1880 – 1890 - ті роки стали першим етапом розвитку цього напрямку. Над напрацюванням дослідницьких схем, напрямів, методологічних підходів працювали такі дослідники, як М. Коркунов[444], А. Градовський [357], Б. Чичерін [643]. В дусі генетичної та історичної соціології вони реконструювали структуру і функціонування адміністративного апарату Росії за триста років, взаємодію тенденцій централізації і різних видів самоврядування. Другий дослідницький етап, що тривав протягом 1900 – 1917 рр., залучив нову когорту дослідників – Н. Рубакіна [600], П. Берліна [220], Є. Карнович [425]. За допомогою статистики і польових досліджень (анкетування) вивчалися різні індикатори (прибутки, освіта, службова мобільність, статуси, інтереси), стратифікації чиновництва як професійної групи, ресурси поповнення, особливості соціальної психології. Вони ж займалися розглядом соціокультурного, національного значення хабарництва, зробили спробу з'ясувати корінні причини його непереможності.

П. Берлін, одним з перших російських дослідників, з'ясував соціальну природу хабарництва та його нерозривний зв'язок з політичною владою. На його думку, непорушність хабарництва полягала саме в такому зв'язку [220]. Один з глибоких дослідників російського чиновництва Е. Карнович [425], опираючись на широкі історичні джерела, соціологічні напрацювання, одним з перших дослідив взаємозв'язок традицій державного побуту і поведінки чиновників.

Серед видань, присвячених феномену хабарництва, слід виділити науково - популярну книгу Е. Перцова [552]. Дане видання, навіть в дечому гумористичне, було опубліковане в 1830 р. і користувалося значною популярністю науковців і широкого загалу. Автор не лише класифіковує хабарі і подає значну кількість фактів хабарництва чиновництва, а і описує процеси дачі і одержання хабара. Дану книгу іноді називали путівником для хабарників.

Після 1917 р., коли провідні позиції в історіографії радянського простору захопило марксистське вчення, відповідно зазнали кореляції і дослідницькі напрями. Радянська історична наука культивувала здебільшого негативне ставлення до урядового апарату самодержавної Росії. Користуючись часто тезами В. Леніна, що самодержавство це «самодержавство чиновників», науковці розглядали бюрократію як зброю пануючого класу. В роботах М.Александрова [285], Д. Мачеровського [490], наводились приклади діяльності окремих чиновників чи державних установ в українських землях. В радянській політичній доктрині утвердився погляд, що соціалістичне суспільство не породжує злочинів і що причини злочинів, а особливо хабарництва, слід шукати в пережитках минулого і капіталістичному оточенні. Відповідно в енциклопедичних виданнях явище хабарництва подавалося як дещо чужорідне, підкуп чиновників і громадсько - політичних діячів, дача хабара як властиве явище лише капіталізму. Актуалізувався дослідницький інтерес до теми чиновництва в 1960 - і роки. Перед вченим постала проблема аналізу російської бюрократії як одного з

атрибутів самодержавства. Чи не найпершою масштабною працею, що торкнулась даної проблеми, стала робота Н. Єрошкіна [392], де автор навів загальні відомості про державний апарат Російської імперії, побіжно торкнувся й установ, що діяли на українських землях. Але при цьому вчений мало уваги приділив діяльності апарату, а зосередився на його компетентнісних функцій. Класичною в даному ракурсі стали роботи П. Зайончковського [399], присвячені державному апарату Російської імперії ХІХ ст. Він надавав важливого наукового значення дослідженню категорій осіб, які обслуговували потреби держави, починаючи від вищої бюрократії та закінчуючи рядовими поліцейськими або нижчими службовцями різних відомств. Цінність праць в тому, що автор з'ясував низку мотивів, які спонукали чиновництво до хабарництва, в тому числі їх побутові умови, освітній рівень, грошове забезпечення тощо. Взагалі радянські історики лише розпочали шлях до теоретичного осмислення проблем хабарництва.

З початку 1990 – х років почався новий період в історіографії на всьому просторі колишнього СРСР, у т.ч. й Росії. Протягом 1990 – 2000 – х років з'явилося чимало досліджень, присвячених державному управлінню та бюрократії Російської імперії другої половини ХІХ ст. За своєю тематикою вони почали нагадувати праці вчених дорадянського періоду. В центрі уваги істориків з'являються вже професійні та особистісні характеристики бюрократії. Одним з провідних дослідницьких напрямків стає соціальна історія. В цьому плані вигідно позиціонувалась робота Б. Миронова [496], присвячена низці аспектів протидії хабарництву. Зазначимо, що для російських досліджень було властивим перебільшення ролі гласності, яка прийшла в пореформений період у питанні хабарництва. Зокрема автор вважав, що «чим нижче був статус чиновника, тим в меншій мірі він знаходився під службовим і суспільним контролем, чим ближче він знаходився до народу, тим більше було у нього шансів, що йому будуть давати, а він буде брати».

В 1990 – роки з'явилися роботи, автори яких здійснили спробу охарактеризувати життєві умови державних службовців вказаного періоду, вивчали їх умови проживання, корпоративні відносини, торкалися причин хабарництва у чиновницькому середовищі. Передусім це роботи Л.Писарькової [556], Л. Шепелева [657], А. Константинова [440]. А. Константинов звернув увагу на місця хабарництва у формуванні великих акціонерних товариств і компаній.

Західноєвропейські та американські дослідники ґрунтовно приступили до вивчення проблеми бюрократії Російської імперії з другої половини ХІХ ст. Цінність їхніх досліджень полягає в першу чергу у тому, що вони запропонували нові підходи щодо вивчення соціального складу чиновництва. В останні десятиріччя ХХ ст. на Заході інтерес до корупції значно зріс і в силу усвідомлення руйнівної сили цього явища на суспільство. Вивчення його відбувалося комплексно й послідовно, на глобальному рівні, а увага, в першу чергу, приділялась природі виникнення та виробленню інструментарію, завдяки якому можна було хоча б локалізувати та мінімізувати його масштаби впливу на суспільство. Помітний внесок у вивчення проблеми хабарництва на Правобережжі зробили Й. Баберовські [292], Д.Бовуа [313], С. Беккер [302]. Й. Баберовські у низці публікацій з'ясувала окремі аспекти патронажної моделі суспільної організації та її ролі в поширенні хабарництва. С. Беккер досліджував аспекти освіти і соціальних зв'язків, чиновників.

Проблема хабарництва вивчалася під різним кутом зору, притаманним іншим соціогуманітарним наукам. Фахівці права традиційно розглядали дане явище як відхилення від обов'язкової нормативної поведінки, зосереджувались на аналізі законодавства чи подій пов'язаних з сферою судочинства. В другій половині ХІХ ст. дослідницький інтерес до проблеми був викликаний такою подією як судова реформа 1864 р. До її аналізу відразу долучалися дослідники: А. Унковський [631], А. Кістяківський [279], М.Філіпов [635], О. Коні [439]. Крім низки аспектів, пов'язаних з введенням і

діяльністю нових судів, в тому числі і на Правобережній Україні, автори приділяли велику увагу судовій бюрократії в післяреформених судах, вважали її гальмом у еволюції державного ладу імперії. Вивчення судової практики логічно виводило їх на з'ясування причини хабарництва при здійсненні правосуддя, правових, економічних, морально – психологічних його чинників. Окремим напрямом правових студій були проблеми відповідальності за хабарництво по російському кримінальному законодавству. Серед перших російських правознавців, які розглядали феномен посадових злочинів, були А. Лохвицький [480], Н. Неклюдов [518], В. Шіряєв [661]. В радянський час науковий інтерес до історії російського кримінального законодавства був мінімальним. Так званий класовий підхід в історико – правових дослідженнях, як правило, проводив до того, що саме своє завдання їх автори бачили перш за все в пошуках у юридичних пам'ятках минулого, умов часто надуманих для критики. Це, зокрема, було характерним для статті М. Дурманова [387], єдиної роботи в радянський час, спеціально присвяченій історії російського кримінального законодавства про відповідальність за хабарництво.

Незважаючи на зростання інтересу до історії України другої половини XIX – початку XX ст. та підготовки значного масиву наукової історичної літератури, проблема хабарництва залишалася малодослідженою. І це при тому, що інтерес до вивчення даного явища почав виникати не тільки в істориків, а й набагато ширшого кола вітчизняних вчених - гуманітаріїв. Зокрема й правознавців, що позначалося появою студій історико - правового характеру. До таких варто віднести роботи спеціалістів з історії держави і права, які зосереджувалися на вивченні комплексу проблем пов'язаних з реформою судово - правової системи в кінці XIX – початку XX ст., організації роботи органів суду, поліції і прокуратури, митниці, діяльності їх у різних сферах економіки, управління, виконання фіксальних функцій тощо. Об'єкт нашого дослідження правознавцями розглядався і через призму

появи даного явища, мотивації поведінки хабарників, протиріч законодавства тощо.

В роботах О. Ярмиша [673] аналізується низка аспектів, які розкривають передумови поширення хабарництва, включаючи імперський і управлінський аспект.

Питання протидії, запобігання хабарництву в судовій системі, інших адміністративних органах аналізувалися в роботах М. Ярошенка [677]. Автор розглядає запровадження суду присяжних дієвим інструментом демократизації судової системи, викоріненню хабарництва в судовій системі, подає низку прикладів правопорушень у судах Правобережжя. Окремі епізоди ведення кримінальних справ по хабарниках, розслідування службових злочинів розглядалися в дослідженнях М. Бурдіна [684]. Широкий спектр проблем взаємозалежності зловживань владою чиновників поліції і їх рівнем матеріального забезпечення розглядався в історико - правових дослідженнях: Е. Самойленко [606], А. Чайковського і М. Щербака [640]. Деякі правові чинники, що були направлені на запобігання поширення хабарництва розглядалися в історико – правових роботах, присвячених діяльності судових органів, зокрема правознавців О. Липитчук і Н. Лешкович [475]. Інтерес вітчизняних правознавців до корупції зростав в силу як завдань, що стояли по її подоланню, так і необхідності створення ефективного вітчизняного законодавства. Фундаментальністю в цьому плані вирізнялися роботи М. Мельника [491], І. Трубіна [628], В. Молдаван [505]. Окремий важливий сегмент правових досліджень стосувався історії адміністративних установ та органів державної влади і самоврядування в Україні у другій половині XIX – поч. XX ст. Передусім це роботи О. Мельничук [493]. Автори їх, аналізуючи особливості регламентації діяльності органів влади, звертали увагу на хибі бюрократичної системи, причини посадових зловживань поліцейських, цивільних чиновників. Історики права торкалися низки проблем правового регулювання виробництва, обігу та реалізації низки продукції, збору

податків, митних платежів. Передусім це роботи В. Гончарука [349], Г.Поташнікової [572], О. Головка [345], у яких через призму юридичних норм з'ясувалися обставини зловживань і порушень у конкретних галузях та сферах управлінсько-економічної діяльності.

Соціально - політичний і правовий аспекти корупції також досліджуються й вітчизняним політологом Є. Невмержицьким [517]. Зокрема в докторській дисертації, монографії та навчальному посібнику, автор ґрунтовно аналізує політичну корупцію, визначаючи передумови і причини її виникнення в Україні.

Для дослідження історичних аспектів корупції актуальними та корисними є монографії російського дослідника Г. Саратова [607], публікації міжнародної організації Трансперенсі Інтернешнл та ін.

Серед робіт соціологів вигідно позиціонуються роботи сучасного російського соціолога І. Голосенка [347]. Поставивши за мету продовження спроб своїх попередників з'ясувати корені непереможності корупції, автор звертає увагу на низку загальносуспільних чинників, що жили це явище, досліджує територіальний людський фактор хабарництва. Серед феноменів

«русской взятки» автор звернув увагу на зв'язок адміністративного побуту чиновників ХІХ ст. з політикою, економікою, культурою, які переплавлялись у форму історичних традицій.

Підсумовуючи, ми констатуємо, що вітчизняні та іноземні дослідники зробили помітний внесок у розвиток історіографії феномену хабарництва, окресливши основні напрямки досліджень. Проте з огляду на проблеми, що підняті в роботі, зрозуміло, що вони поки ще не знайшли належного висвітлення в історичній науці.

1.2. Джерельна база дослідження.

Для досягнення сформульованої мети і успішного розв'язання досліджуваних завдань нами опрацьовано відповідний масив історичних

джерел. Джерельну базу роботи склав комплекс різноманітних за походженням і змістом документів, серед яких архівні справи і матеріали; законодавчі та нормативно - правові акти Російської імперії: укази, укладення, положення, повеління, опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії, або окремими виданнями, матеріали періодичної преси XIX ст., а також спогади, мемуари, щоденники. Основу джерельної бази дослідження склали документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві; Державних архівів Київської, Житомирської, Хмельницької областей і м. Києва. Зокрема важлива інформація про особливості поширення зловживань хабарництвом в окремих суспільних сферах Правобережної України почерпнуто з фонду 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал – губернатора» УДІАУ. Окремо слід виділити блок документів, які стосувалися організації діяльності губернаторів і губернських правлінь: листування цивільних губернаторів Київської, Подільської, Волинської губерній з питань передачі чиновників до суду обвинувачених у хабарництві, відомості губернських правлінь про соціальне забезпечення чиновників; звіти губернаторів про соціально - економічну і суспільно - політичну обстановку в губерніях, документи губернаторських ревізій казенних палат і губернських казначейств, приписи губернаторів для організації розгляду клопотань селян про службові зловживання писарів, старшин інших посадовців. Представлені дані дозволили віднайти пояснення гострих проблем губернського управління. Серед джерел значний масив становлять документи, які стосувалися виконання губернаторами своїх контрольних функцій: звіти губернаторів про роботу землевпорядних комісій і контрольних палат, рапорти чиновників про результати ревізій. Ознайомлення зі змістом цих документів дозволило з'ясувати характер зловживань чиновників хабарництвом при вирішенні селянами майнових проблем. Звіти губернаторів про рекрутські набори, нормативні документи, які визначали порядок їх проведення, дозволили розкрити основні труднощі даної акції,

виокремити найхарактерніші види зловживань. Необхідні відомості для з'ясування роботи волосних судів були почерпнуті із звітів губернаторів про свою діяльність. Звіти також пролили світло і на роботу слідчих.

Масив інформації зосереджений у ф. 486 «Київська палата цивільного суду» забезпечив можливість простежити процес розв'язання судовими органами майнових питань, відкриття і провадження судових справ проти хабарників, задоволення позовів проти осіб і установ, де відбувалися зловживання окремими службовцями тощо.

Різні аспекти суспільного життя Київської губернії вивчалися на основі документів, що зберігалися у фондах Державного архіву Київської області. Серед документів і матеріалів фонду 183 «Прокурор Київського окружного суду» особливе місце посідають справи про порушення і припинення кримінального переслідування, заключення прокурорів, повідомлення губернських правлінь і казенних палат, листування прокурорів з поліцейськими відомствами, де містився чималий матеріал про низку правових аспектів запобігання хабарництву, діяльність судової влади по винесенню вироків чиновникам – хабарникам.

Про зміни у різних сферах суспільно – політичного і соціально – економічного життя Подільської губернії ми почерпнули з фактичного матеріалу відкладеного у фондах Державного архіву Хмельницької області. Серед документів і матеріалів фонду 227 «Подільське губернське правління» особливе місце посідали документи: звіти і пропозиції Подільського губернатора по окремих питаннях соціально – економічного розвитку, формулярні списки чиновників губернії, де міститься матеріал про використання органами влади управлінських засобів запобігання, поширенню хабарництва. Ще один опрацьований блок документів; листування судових слідчих з губернатором і окружними судами, рапорти повітових поліцейських, прокурорів містить інформацію, на основі якої була проведена наукова реконструкція регіональної специфіки організації

кримінального переслідування чиновників різних гілок влади, яким висувалися обвинувачення у хабарництві.

Документи фонду 409 «Подільське губернське у земських та міських справах присутствіє»: листування присутствій про зловживання, справи присутствій по обвинуваченнях окремих чиновників, скарги міщан, селян на чиновників, відображений у них матеріал дозволив розглянути окремі особливості проникнення хабарництва у взаємовідносини чиновників місцевих органів і підприємців, наслідки хабарництва для соціальної сфери міст і сіл.

Не менш цінним у контексті відтворення проявів хабарництва в правоохоронній і судовій системі, а також ролі органів суду і правопорядку у протидії йому, стало вивчення комплексу документів і матеріалів Державного архіву Житомирської області – передусім фондів: 70 «Канцелярія Волинського губернатора»; 67 «Волинське губернське правління»; 17 «Волинська палата цивільного суду»; 349 «Волинський губернський прокурор»; 18 «Волинська палата кримінального суду» 19 «Волинська об'єднана палата кримінального суду»; Масив документів зосереджений у ф. 70 «Циркуляр Волинського губернатора, рапорти повітових правлінь» поглибив розуміння діяльності центральних органів влади у напрямку посилення централізації політичної влади, а також наслідків підпорядкування суспільного життя губерній Правобережної України інтересам імперії. Цінним в контексті відтворення соціально – економічної трансформації Волинської губернії стали матеріали, почерпнуті серед документів ф. 67 «зокрема огляди Волинської губернії за 1884, 1886, 1888, 1895 роки, протоколи губернських правлінь. Водночас варто зазначити і таке, що у таких документах, як звіти губернаторів, листування з вищими державними чиновниками прямо про факти хабарництва ішлося рідко. Лише за відомостями про осіб, які притягалися судами за посадові злочини, можна скласти деяке уявлення про зловживання чиновників державного апарату. Дані відомості стосувалися головним чином нижчого складу чиновників.

Слабкий інтерес губернаторів до зловживань підлеглих зумовлювався політичними мотивами, в тому числі поблажливим ставленням до явища хабарництва верхньої влади. Донесення про такі факти викликало небажану реакцію «нагорі».

Тому факти про хабарництво приховувалися. Продуктивним для вивчення соціально – економічного розвитку Києва, процесів урбанізації, діяльності місцевих органів влади щодо захисту міщан, інших соціальних станів, з'ясування типових проблем державної служби виявилися справи Держархіву м. Києва, зокрема фондів 163 «Секретарський відділ Київської міської управи»; 10 «Фінансовий відділ Київської міської управи» 237; «Київська міська поліція».

Джерельну базу роботи склали також опубліковані документи і матеріали. «Полное собрание законов Российской империи» є універсальним джерелом, у якому представлені закони Російської держави другої половини XIX – початку XX ст. Цей історично сформований комплекс джерел дозволив досягнути зміни в законодавстві, яке стосувалося антихабарницьких дій влади, реконструювати правове поле, в якому відбувалися соціально – економічні процеси на Правобережжі України, простежити деякі аспекти державної політики.

Опрацьовані нормативні акти Другого видання ПЗЗРІ упродовж 1882 – 1913 рр. дозволили відібрати і проаналізувати ті, що стосувалися діяльності органів державної влади і управління, а також ті що прямо стосувалися боротьби з хабарництвом. Аналіз документів дозволив відтворити деякі способи і шляхи діяльності органів влади у напрямку протидії хабарництву, осмислити зміни правової культури суспільства. Зазначимо і таке, що російське законодавство досліджуваного періоду характеризувалося історично обумовленим рівнем правової свідомості, який значною мірою ототожнював політичні цілі і правові наслідки, що рельєфно проявлялося в управлінні Правобережними губерніями. Завдяки вивченню положень «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р., яке було

базовим законодавчо – нормативним актом, який регламентував діяльність органів влади по боротьбі з хабарництвом, вдалося з'ясувати сенс доповнень до нього 1866, 1885, 1916 років, в тому числі умов правового закріплення хабарництва, як посадового злочину.

Аналіз низки указів, укладень, положень, розпоряджень дозволив виділити і інші законодавчі норми, які визначали засади функціонування органів влади, отримати інформацію про деякі види відповідальності за хабарництво.

Пізнавальною є етнографічна і статистична інформація про Київську, Волинську і Подільську губернії [], яка дозволила показати на конкретних даних зміни в соціальних відносинах регіонів, у становому поділі, етнічному поділі праці тощо.

Роботи П. Чубинського [645], О. Лазаревського [472] є вагомим внеском у формування наукового бачення соціальних проблем села, в тому числі таких явищ, як здирництво.

Серед джерел вивчення явища хабарництва особливе місце посідають періодичні видання. Газети і журнали, що виходили в другій половині ХІХ - початку ХХ ст., обговорювали проблеми моральних устоїв суспільства, соціальних катаклізмів, що мали місце в добу первісного нагромадження капіталу, публікувалися матеріали, які мали за мету сформулювати в суспільстві нетерпимість до хабарництва і хабарників. Матеріали, які виходили на сторінках газет «Киевлянин», «Друг народа», «Заря», «Труд», «Киевские губернские ведомости», «Киевское слово», «Основи» дозволили вжитися в епоху і максимально адекватно сприйняти ті зміни, що протікали в різних сферах суспільства, пізнати події, явища, процеси, які на тому чи іншому етапі були визначальними і значними в суспільному житті. Газета «Киевлянин» регулярно інформувала читачів про факти хабарництва в торгівлі, при рекрутських наборах, у роботі судів. Журналісти газети «Друг народа» часто розслідували обставини хабарництва чиновників київської міської думи, посередницьку діяльність євреїв тощо.

При з'ясуванні проблеми громадських засобів протидії хабарництву, ролі в цьому сатири і пропаганди широко використовувалися матеріали, які публікувалися в журналах «Современный мир», «Русская старина», «Вестник Европы», «Спутник чиновника». Цікавими з точки зору досліджуваних проблем були матеріали журналу «Спутник чиновника». Видання, поряд з передруком урядових рішень, подавало матеріали, у яких висвітлювалися прояви хабарництва чиновників різних рівнів, ішлося про соціальні наслідки таких явищ, як торгівля посадами, чиновницька корпоративність. Водночас журнал об'єктивно намагався з'ясувати причини хабарництва.

Окрему групу джерел становили документи особистого походження. Ця література виражено передає дух епохи, настрої, поведінку людей. Часто вони містили й певну дослідницьку роботу. В них містився об'ємний матеріал, який стосувався повсякдення життя місцевих чиновників, функціонування місцевих органів влади. Щоденник О. Кістяківського [279], являв великий науковий інтерес для з'ясування низки аспектів трансформації судової системи на Правобережжі України. Широко використовувалися твори художньої літератури як історичне джерело. Автори художніх творів працювали на посадах у органах самоврядування і управління, були ознайомлені з чиновницьким життям. Їм вдалося створити чисельні образи писарів, суддів, інших як позитивних, так і негативних персонажів. Твори художників широко висвітлювали проблему хабарництва.

Таким чином використанні та критично проаналізовані вказані групи джерел дозволяють належним чином дослідити зазначену проблему згідно з поставленою метою і визначеними завданнями.

1.3. Теоретико - методологічна основа дослідження.

Історична наука в Україні перебуває в пошуку нових гносеологічних альтернатив традиційним формам і моделям пізнання, прагненні досягнути минуле на цій інструментальній основі. В цьому вимірі є очевидним, що

історичне осмислення явища хабарництва не могло бути успішними без опори на ефективну теорію пізнання.

Методологія дослідження, побудованого на міждисциплінарних підходах, потребує розгляду питань категоріального апарату. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує категорія «хабарництво». У роботі хабарництво трактується як явище суспільного життя, коли посадовець використовує владу або впливи для одержання особистої вигоди, діяльність в інтересах того, хто дає матеріальну винагороду. Новою категорією, яка включає хабарництво, є корупція. Термін «корупція» у науковій літературі на пострадянському просторі був уведений дослідником А. Евстіним і почав вживатися лише в 1990 – роки. У світовому суспільствознавстві корупція розглядається як явище, що включає хабарництво (заохочення особи, яка посідає посаду або має певний вплив, до викривлення рішень); непотизм (забезпечення протекцією певної особи на підставі родинних зв'язків); незаконне привласнення суспільних ресурсів для особистого використання.

В другій половині XIX – початку XX ст. найпоширенішою формою хабарництва як суспільного явища вважався простий підкуп, який певною мірою відповідав моделі соціального устрою, способом делегування суспільством владних повноважень окремим особам. Поширення хабарництва на Правобережній Україні нами розглядался як інтернаціональний і національний феномен. Бралось до уваги, що Російська влада привнесла на українські терени раніше невідомі форми хабарницької поведінки посадових осіб, способи лобізму інтересів, суміщення державної служби і бізнесу тощо.

При підготовці дослідження враховувалася та обставина, що завжди конкретним засобом, який сприяє глибокому пізнанню і отриманні нових знань, виступають методи наукового пізнання.

В межах основних методологічних принципів особливе місце в роботі посідають загальнонаукові методи аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування та аналітичний, порівняльний, системний і структурний методологічні

підходи, що дозволяє простежити, систематизувати й осмислити конкретно – історичний матеріал, змістовно дослідити джерельну базу. Суспільне життя Правобережжя розкривалося як структурно розчленована цілісність, у якій кожний елемент має певне функціональне значення. Цьому допомогли застосовані методи системного підходу та структурно – функціонального аналізу. Даний підхід дозволив виділити низку взаємовідносин у становому, професійному суспільному поділі міст і сіл, органів державної влади і самоврядування, державній службі, економіці, політиці.

При підготовці дисертації визначальними для нас були принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності та відповідності [602]. Принцип історизму дозволив підійти до розгляду об'єкта як такого, що виник за конкретно – історичних обставин, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, змінювався в часі та просторі, еволюціонував і справляв вплив на різні сфери життя суспільства. Принцип історизму став важливим інструментом вивчення явища хабарництва у взаємозв'язку з конкретно – історичними умовами, в яких перебувала Правобережна Україна, обставинами й причинами їх формування та змін в історичній ретроспективі. Принцип історизму дозволив розкрити вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на соціально – економічні модернізаційні процеси, з'ясувати першопричини соціальних проблем, що поставали на території краю, зміни в політичних, економічних передумовах поширення хабарництва.

Принцип усебічності, який передбачає розгляд об'єкта дослідження з позиції багатоаспектності, що включає всю палітру суспільного життя краю, різних передумов поширення хабарництва, проникнення його у сфери життя суспільства тощо. Дав можливість зрозуміти наслідковість і взаємозв'язок процесів, що протікали в другій половині XIX - початку XX ст. і в нинішній державі Україна.

Принцип системного підходу до проблеми хабарництва забезпечив розгляд даного явища як процесу, пов'язаного з тенденціями розвитку

економіки, державного управління, цінностей українського суспільства, суспільно – політичних процесів, які відбувалися в губерніях регіону. Процес формування суспільної нетерпимості до хабарництва у дисертації розглядається комплексно, що відповідає принципу системності. Крім того, даний принцип дозволив подати матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати увесь комплекс процесів, пов'язаних з передумовами і особливостями проникнення, засобами протидії хабарництву.

Об'єктивнішому відображенню дійсності слугував принцип міждисциплінарності. Він нами в роботі використовувався таким чином, що до аналітичних процедур активно залучалися напрацювання правознавців, фахівців з державного управління, економістів, соціологів, літераторів тощо.

Передбачалося, що істинність результатів дослідження не може трансформуватися у площину реальності і бути функціональною теорією, тому нами були застосовані загальнонаукові методи: аналізу, порівняння, моделювання, дискурсу, узагальнення. Метод аналізу застосовувався нами при роботі з статистичними даними, що допомогло виявити впливи чинників управлінського, ціннісного характеру на чиновницьке середовище, формування у них терпимості до хабарництва. Дискурсивний метод традиційно передбачає врахування понятійних, логічних, опосередкованих аспектів, проблем хабарництва. Він нами використовувався при огляді підходів до вивчення хабарництва як явища, окреслення його сенсів, видів, впливів, проявів, оцінок, рівнів тощо. Виняткове значення мав когнітивний метод, який сприяв виробленню пізнавальної моделі, на основі якої визначалися сенси імперської політики стосовно Правобережної України, лобіювання приватних інтересів стану вельмож і державних службовців. З метою досягнення максимально об'єктивного відтворення явищ і процесів пов'язаних з суспільним синдромом хабарництва, нами вивчалися набутки попередників, залучався масив доступних неопублікованих джерел, погляди окремих істориків, напрями діяльності наукових установ.

Ключовими для дослідження наукової проблеми стали такі методи історичного пізнання: проблемно – хронологічний, історико – генетичний, історико – порівняльний; метод термінологічного аналізу; синхронний метод, метод узагальнення фактичного матеріалу. Застосування історико – генетичного методу забезпечило послідовне розкриття властивостей, функцій і змін реальності, що дозволило наблизитись до відтворення суспільного життя Правобережної України.

Історико – порівняльний метод характеризувався встановленням схожих і відмінних рис у подіях, процесах і явищах. Даний метод використаний для порівняння соціально – економічного становища окремих груп, верств населення Подільської, Київської та Волинської губерній. Синхронний метод дав можливість співставити події і явища, що відбувалися в економіці, соціальній сфері у межах губерній. Метод періодизації допоміг систематизувати історичний процес за хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема, враховуючи суспільно – політичні та соціально економічні процеси, які відбувалися на Правобережжі України, виділялися періоди, коли відбувалося проникнення в регіон російського фактора: правління російських самодержців Олександра II (1855 – 1881); Олександра III (1881 – 1894); Миколи II (1894 – 1917).

Проблемно - хронологічний метод дозволив дослідити події і явища у хронологічній послідовності та тісному взаємозв'язку. Цей метод використаний при структурному оформленні роботи, в результаті її розділи мають хронологічну послідовність. Він дозволив дотриматися проблемно – хронологічного способу викладу подій і явищ, процесів що протікали.

Застосування історико – типологічного методу надало можливості для поділу об'єктів і явищ на певні типи, в основі яких закладені спільні ознаки. Цей метод було використано при аналізі джерел та їх типізації.

При вивченні архівних документів і матеріалів продуктивним був метод контент – аналізу. Застосування його зробило можливим виявлення

відповідного матеріалу у працях, що дотично стосуються об'єкта дослідження.

Вказані методологічні підходи спрямовувалися на комплексне відтворення явища хабарництва в українському суспільстві дали змогу уникнути суб'єктивізму та упередженості, отримати наукові результати, вийти на аргументовані узагальнення та висновки.

Висновки до I розділу.

Отже, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що науковці займалися питаннями соціальної, економічної, політичної історії, проте деякі гострі суспільні проблеми виявилися поза їх інтересом. Як результат, соціальна історія такого важливого регіону, як Правобережна Україна залишалася нецілісною і досі в науковій літературі недостатньо висвітленою.

В останні роки з'явилися поодинокі наукові розвідки, в яких в аспекті дотичних соціально – економічних проблем розглядалося явище хабарництва у Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Здійснений історіографічний аналіз засвідчує про зростання інтересу дослідників до даної проблеми. Для наявних досліджень було характерним висвітлення загальних аспектів етнонаціонального, економічного, політичного розвитку регіону, акцентування уваги на російському впливі, реформаторській діяльності самодержавної влади.

Аналіз джерельної бази дослідження явища в соціально – економічному і суспільно – політичному житті України в другій половині XIX – початку XX ст. свідчить про наявність достатньої кількості хоча і розпорошених джерел для аналізу зазначеної проблеми, яка представлена різними типами історичних документів і матеріалів. Інформація з архівних матеріалів переконує в потребі подальшого дослідження динаміки змін суспільного сприйняття хабарництва, ролі бюрократичного апарату у самодержавній

системі влади, проблем діяльності судової системи, взаємозв'язку хабарництва і тіньової економіки, причин поширення хабарництва, впливу хабарництва на соціальні процеси, з метою глибокого та об'єктивного висвітлення впливу хабарництва на соціально – політичні процеси, що протікали в губерніях регіону.

Методологічною основою роботи є комплекс підходів (аналітичний, порівняльний, системний, структурний), принципів (історизму, об'єктивності, системності) і методів (загальнонауковий, спеціальнонауковий). Саме їх залучення сприяло комплексному висвітленню проявів явища хабарництва у різних сферах життя суспільства Правобережної України.

Керуючись низкою принципів та методів наукового дослідження, ми намагалися викладати матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш адекватно відобразити аналіз поширення хабарництва в українському суспільстві другої половини XIX – поч. XX ст. Поєднання означених підходів дало можливість уникнути суб'єктивних оцінок, залишатись на об'єктивній точці зору, забезпечило достовірність результатів дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ЧИННИКІВ, ЯКІ СПРИЧИНЯЛИ ПРОЯВИ ХАБАРНИЦТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Централізація політичної і концентрація економічної влади.

Визначальною політичною передумовою поширення хабарництва на Правобережній Україні була зміна політичного курсу самодержавства стосовно регіону, суть якої полягала в посиленні впливу імперського контролю за її господарською діяльністю та іншими сферами суспільного життя. Численні російські урядовці, чиновники спрямовували зусилля на проведення обліку та використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів в інтересах Російської держави. Уряд розглядав регіон як цілісну територію у складі трьох губерній - Київської, Волинської, Подільської, з прикордонною специфікою і особливостями соціально – економічного розвитку. Прагнучи максимальної концентрації політичної влади, включаючи і місцеві органи управління, масово почали формуватися установи, покликані контролювати і координувати всі сторони суспільного життя, легітимізувати імперський устрій. Найвищий державний посадовець регіону, генерал – губернатор, наділявся широкими контрольно – наглядовими й управлінськими повноваженнями [649].

Київ перетворювався на великий адміністративний центр створеного в 1832 р. Київського генерал – губернаторства, і виконував роль опорного пункту царської адміністрації в Правобережній Україні. Зі збільшенням управлінських функцій, розширенням промислового й торговельного потенціалу, тут зросла чисельність адміністративно – управлінського апарату. Стрімкий приплив населення за рахунок міграції, а також приєднання навколишніх сіл: Шулявки, Лук'янівки, Куренівки, супроводжувалося люмпенізацією значної частини мешканців, втратою

традицій, зокрема селянами. Також нівелювалися особливості територіально – адміністративного устрою столиці, форм самоуправління, усталеність державних органів тощо. Боячись рецидивів національних виявів царський уряд часто вдавався до запобіжних заходів, заповнюючи Київ та інші губернські центри російською бюрократією та військовими [588].

Не менш визначальним політичним фактором, що спричинив поширення хабарництва в регіоні, було привнесення імперською адміністрацією на український ґрунт нових практик організації суспільного життя. Система правління небагатьох ставала нормою внутрішньополітичного життя. Самодержці, які постійно прагнули підкорити своїм інтересам суспільство, намагалися зосередити в своїх руках якомога більше адміністративних ресурсів та економічних активів, були зацікавлені у послугах наближених вельмож, через яких проходило забезпечення потреб влади, а також відбувалося обслуговування приватних інтересів. Доступ до влади ставав таким собі інструментом особистого збагачення. За таких умов послаблювався вплив суспільства на ухвалення державних рішень, мінімізувалася його участь у розподілі матеріальних благ, посилювався політичний контроль над опозиційними політичними силами. Влада постійно намагалася розширювати коло політично благонадійних осіб. Очевидно, вірно зазначав знавець явища хабарництва П. Берлін, що уряд, намагаючись прив'язати до себе чиновництво міцними вузами матеріальної зацікавленості, крізь пальці споглядав за збагаченням за допомогою хабарів. Він розумів, що чиновники – хабарники, з одного боку, обманювали і спустошували скарбницю, а з іншого, вони найбільше демонстрували політичну угодливість [220].

Хабарництво таким чином перетворювалося з соціальної аномалії на елемент повсякденної політичної культури, спосіб мислення, норму функціонування влади. Бізнесові послуги влади ставали все більш популярними в суспільстві. Зростала кількість і тих, хто готовий був «віддячити» владі за надані нею пільги, послаблення, поступки, казенні

підряди, замовлення, субсидії і гарантії. Ті, хто потребували таких послуг, постійно шукали подібних зв'язків. Внаслідок цього в суспільстві вкорінювалася думка про те, що владу можна використовувати з метою незаконного збагачення, виховувалася звичка, що досягати достатку можна не шляхом енергії, винахідливості і праці, а дорогою прислужництва та політичного угодиництва [440].

На Правобережну Україну імперська влада, крім того, що експортувала професійних чиновників, культивувала патронажну модель просування службовими шаблями. В такий спосіб правлячий клас об'єднувався по вертикалі. Влада патрона базувалася не на його здібностях і кретивності, а на розгалуженості і стабільності зв'язків з клієнтами. Тут важливу роль відігравали особисті контакти, які підтверджували наявність взаємної підтримки. Правлячий клас об'єднувався по вертикалі в владні еліти. Неспроможність влади налагодити підготовку професійних чиновників робила чинну систему просування службовими шаблями досить живучою. В центрі і на місцях для тих, хто знаходився на владній верхівці, було вигідно мати довірених осіб, які представляли їх інтереси. Придворним в центрі, а намісникам монарха на місцях, завжди було вигідно опиратись на довірених осіб, які представляли їхні інтереси. Посадовці на місцях завжди намагалися заручитися підтримкою «на горі». Для того, аби одержати чи утримати владу, потрібні були покровителі. Покровителі, у свою чергу, потребували ставлеників і довірених осіб. Таким чином обидві сторони намагались постійно підтримувати такого роду відносини і ритуально відтворювати їх за посередництвом публічних запевнень в вірності, роздаючи ордени, подарунки і надаючи послуги. Особливо «вигідними» були чиновники, в руках яких знаходилися питання звільнення і призначення на посади. Владні стосунки підтримувались також тонко сплетеною сіткою протекції або родинних зв'язків. Пересічні громадяни державну владу сприймали скоріше як місце акумуляції можливостей і інструментів збагачення. Для чиновників центральних органів влади матеріально вигідним були «зв'язки» з

провінцією, які вони часто використовували для збагачення, при цьому мало що віддаючи взамін. Така система свідчила про слабкість влади. В її збереженні і стабільності були зацікавлені обидві сторони. Посадовці центральних відомств часто закривали очі на закон, попередньо переконавшись, що наближені чи підлеглі не зловживають своїм впливом. Самодержавцю не було сенсу звільняти придворних, які зловживала хабарництвом і замінити їх людьми, яким він не довіряв.

Лише в кінці патромоніальні відносини зазнали змін внаслідок того, що у новостворені міністерства поступово почали імплементуватися спеціалісти, які одержали освіту за кордоном і намагались привити дух законів [292].

Тотальна централізація влади відбувалася внаслідок послаблення суспільних інструментів контролю за її діяльністю. Політична ідеалізація самодержавної влади послаблювала контроль за діяльністю адміністративного апарату, робила його можливим лише зверху і епізодично. В більшості випадків царський двір сконцентровував свою увагу на столичних проблемах. Тому масштаби хабарництва зростали по мірі віддаленості місцевої влади від столиці. Влада, проголошуючи гасла боротьби з хабарництвом, непорушно піклувалася про те, щоб воно не зникло, демонструвала прагнення використати його в своїх інтересах, лише обмежуючи його певними рамками.

Хабарництво, підриваючи авторитет влади в суспільстві, водночас, виступало засобом досягнення суспільних інтересів. Виконуючи роль одного з найважливіших чинників управління, воно стимулювало чиновників до обходу законів і інструкцій, що протирічило суспільній моралі. Нерідко такі аморальні методи в управлінні здатні були принести позитивні результати. І навпаки, формальне виконання норм моральності і права могло привести до результату, що протирічав суспільній моралі. Умови первісного нагромадження капіталу трансформували суспільний менталітет. Гостро поставало завдання пошуку шляхів задоволення приватних інтересів. Живильною силою поширення хабарництва було і прагнення українців до

індивідуального вирішення власних проблем, що було в тому числі наслідком недовіри до інститутів влади.

Одним з політичних факторів, що спричиняв поширення хабарництва виступав суб'єктивний чинник. З воцарінням у 1855 р. Олександра II в Російській імперії почали не виправдано згортатися ті інструменти, які були вироблені і залишалися ефективним при попередженні поширення хабарництва при попередньому царюванні. Його попередник Микола I зумів забезпечити в цілому результативну діяльність центральної влади. Незважаючи на те, що великі вельможі продовжували зберігати політичний і економічний вплив завдяки своїм багатствам, протягом тридцятиріччя йому вдалося запобігти нав'язування ними волі державному апарату. Були змінені підходи до організації державної служби. Чиновники підбиралися особисто царем з числа тих, хто виявляв готовність служити справі – виконання державних функцій. Вдалося впорядкувати систему їх мотивації. В міністерствах і відомствах почало з'являтися все більше добросовісних чиновників з державним мисленням, відносно небагатих, серед яких Є. Канкрін, П. Кісельов, М. Воронцов. Микола I таких чиновників називав «консерватори з прогресом». Антихабарницький характер мав і особистий приклад царя. Навіть коханці В. Нелідовій, матері трьох його дітей, він не зробив жодного по - справжньому великого подарунку. Чи не вперше в історії Росії він протиставив хабарництву діяльність судів і контролюючих органів. Сприяло зменшенню хабарництва і введення регулярних перевірок місцевих органів влади царськими ревізорами. При Миколі I почали з'являтися успішні приклади протидії хабарництву окремими органами влади. Міністр фінансів Є. Канкрін розпочав роботу з очищення відомства від чиновників - хабарників. Зростала роль Міністерства юстиції, зокрема прокурорського нагляду в попередженні зловживань місцевою владою. Звичним явищем ставали суди над чиновниками – хабарниками, що свідчило про те, що протидія хабарництву отримувала законодавчу основу. Водночас Микола I поблажливо ставився до дрібного хабарництва чиновників. За

свідченням генерал – ад'ютанта І. Фролова, одного разу Микола І зібрав дані через III відділення, хто з губернаторів не бере хабарі. Виявилося, що таких лише двоє - Радищев і Фундуклей. Цар залишив цю інформацію без наслідків і прокоментував її наступним чином: «Що не бере хабарів Фундуклей – це зрозуміло, тому що він дуже багатий, але якщо не бере їх Радищев, значить він занадто чесний» [399]. Саме при правлінні Миколи І була опублікована єдина в своєму роді книга Е. Перцова « Искусство брать взятку» (1830 р.). На початку 1850 - х років Микола І продемонстрував рішучий хід у запобіганні хабарництва, зажадавши аби була притягнута до суду Група членів Комітету з поранених за крадіжку 1 млн. руб. [558]. Протягом усього царювання Микола І послідовно займався тим, що боровся з некомпетентністю «столоначальників», знаходив і розставляв на державні пости людей чесних, ввів контроль за діяльністю чиновників. Особисто він зберігав недовіру до великих вельмож і аристократії, яка свого часу вбила батька. Це дозволило йому «розкусити» їх істинні наміри та не дозволити жодного разу втягнути себе і уряд в якусь сумнівну авантюру. Були перекриті канали масштабних крадіжок, введені єдині високі протекціоністські тарифи зробили неможливими товарні експортно – імпорتنі спекуляції. Вкрай нечасте прибігання до зовнішніх займів не дозволяло посередникам наживатися на них. Не було і великої роздачі вельможам державної власності. За оцінками історика П. Зайончковського, Микола І «нерідко зраджував непохитним національним інтересам країни, якою правив» [398].

Боротьба з хабарництвом при воцарінні Олександра II увійшла в дещо інше річище. Новий цар не лише намагався протистояти хабарництву з боку вельмож, але і сам часто був причетним до крадіжок із скарбниці. У нього було досить своєрідне уявлення про чесність. Як писав в 1874 р. військовий міністр Д. Мілютін: «Залишається лише дивуватися, як самодержавний правитель 80 мільйонів людей може до такої міри нехтувати самими елементарними початками чесності і безкорисливості. В той час як, з

одного боку,... з обуренням вказують на якогось бідного чиновника, звинуваченого чи підозрюваного в обігу на свою користь кількох сотен чи десятків казенних чи чужих рублів, з другого боку, з відома вищої влади і навіть по височайшій волі роздаються концесії на залізниці фаворитам і фавориткам прямо для вирівнювання їх фінансового становища з тим, аби кілька мільйонів досталося у вигляді хабарів тим чи іншим особам» [398, с. 183]. В 1871 р. чиновник міністерства шляхів сполучення О. Дельвіг зазначив: «До даного року я передбачав, що в Росії є крайньою мірою одна особа, яка по своєму становищу не може бути хабарником, і гірко розчарувався» [399].

По відношенню до вельмож його політика була, можна сказати, цілком протилежністю політиці Миколи I. Він не лише не намагався протистояти в їх планах і починаннях, але навпаки, намагався цілком їх задовільняти. При цьому він в рівній мірі сприяв і зятим кріпосникам, і лібералам, і великим багатіям та іноземним фінансистам, – головне полягало не в їх відношенні до інтересів держави, а в тому багатстві і впливі, яким вони володіли. Тому не вагаючись Олександр II відправив у відставку П. Кісельова, який добре себе проявив в управлінні державним майном і призначив на його місце надбагатія землевласника і зятя кріпосника М. Муравйова. Був відправлений у відставку також Бібіков, який як міністр внутрішніх справ здійснив ефективні заходи, направлені на посилення державного контролю, зокрема за повітовою поліцією. На його місце був призначений поміщик Ланський, який відмінив всі заходи попередника, поновив права і привілеї поміщикам і дворянам [433, с. 571]. Відразу після початку царювання розпочалися маніпуляції і спекуляції з грошима і фінансами. Твердий обмін паперового рубля на золото і срібло, який проводився попереднім правлінням, в 1858 р. був відмінений. Новопризначений міністр Рейтерн кілька разів вводив, як правило завищений, фіксований курс рубля до золота. Цим користувалися спекулянти, які масами скуповували паперові гроші на ринку по низькій ціні, а потім надавали державі в обмін на золото за високою

ціною. Державна скарбниця несла величезні фінансові втрати. Цілком реально, що сам міністр і його друзі та партнери на цих спекуляціях добре заробляли. При Олександрі II в уряді відразу почали з'являтися люди, з якими боровся його батько – столоначальники, чисельність яких постійно зростала.

Визначальною передумовою поширення хабарництва на Правобережній Україні було поглиблення концентрації економічної влади. Утвердження капіталістичних відносин відбувалося на тлі посилення втручання держави в економіку. Відповідно, відкривалися можливості для зловживання владою чиновників. Переведення господарства на нову основу проходило з ініціативи владної верхівки шляхом утвердження реформ 1860 – 1870 – х років, а не внаслідок буржуазних революцій, як це відбувалося в більшості західноєвропейських країн. Перетворення зберігали консервативні ознаки, у зв'язку з чим в російській економіці переплелися докапіталістичні, ранньокапіталістичні та новітні капіталістичні тенденції. Стратегічна мета, поставлена російським урядом, полягала у тому, аби в короткий термін створити національну промисловість, здатну задовольнити внутрішній попит на промислові товари, підвищити рівень обороноздатності країни, зменшити залежність імперії від імпортованих товарів [652]. На відміну від країн з раннім розвитком ринкових відносин, у Росії набували поширення специфічні заходи прямого державного втручання в економіку. Казенні субсидії для виробників, кредитування, великі державні замовлення за фіксованими цінами, охоронна система тарифів - усе це становило систему особливих методів державного стимулювання економіки. В руках уряду зосереджувався контроль майже над усіма галузями виробництва. Через ціни, нормування, тарифи уряд зберігав вплив на всіх виробників. Економічні трансформації відбулися за умов недостатньої матеріальної бази для розвитку великої промисловості, фінансової слабкості та наявності нечисельної верстви підприємців. Прагнучи компенсувати нестачу цих чинників та в стислі терміни завершити індустріалізацію, самодержавство фактично вдалося до насадження капіталізму зверху. Це відбувалося за умов значного втручання

держави у капіталістичні відносини. Російський уряд безпосередньо долучався часто в ручному режимі до стимулювання масштабних проектів. Починаючи з 1860 – х років він гарантував приватним компаніям, які вкладали кошти в залізничне будівництво, прибутки не менш як у 5% на основний капітал [664]. Число претендентів на одержання права на спорудження залізниці визначалося урядом. Іноді проводилися (хоча і формально) конкурси проектних пропозицій концесіонерів.

Економічна політика уряду в Правобережній Україні носила фіскальний характер. «Польський фактор» вирішальною мірою вплинув на зміну попередньої політики, скерованої на заохочення розвитку капіталістичних форм господарювання. На її зміну вказувало різке скорочення рівня урядового сприяння розвитку галузей промисловості, введення посиленого податкового навантаження, тотального державного регулювання цін і тарифів. Суттєво були скорочені державні видатки на розвиток господарства губерній Правобережжя. Регіон характеризувався високим рівнем податкового навантаження. Характерною рисою податкової політики була дискримінація за соціально – груповою ознакою, тобто селяни обкладалися більшою кількістю і вищими ставками платежів, ніж заможні – промисловці, торговці, чиновники.

«Невздогінна модернізація» спричинила різке погіршення зовнішньоторгового балансу країни та зростання зовнішньої заборгованості. Це при тому, що на основний продукт російського експорту зерно, ціни на зовнішніх ринках протягом 1861 – 1880 рр. зросли майже удвічі. Економічна політика відзначалася грубо – хижацьким характером, розтратами живих і загалом продуктивних сил, заради саме елементарної наживи. Держава по суті служила зброєю для збагачення грюндерів, спекулянтів, в цілому крадійської буржуазії [595]. В 1881 р. міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв так охарактеризував економічне становище Росії: « Промисловість знаходиться в плачевному стані, знання ремесел не удосконалюються, фабрична справа поставлена в неправильні умови і багато

страждає від панування теорії вільної торгівлі і фрагментарного стимулювання окремих підприємств» [398 с. 388].

Влада вживала таких заходів: запровадження цілої системи державних замовлень за підвищеними цінами; активна протекціоністська політика (яка для місцевих бізнес – ділків фактично усувала конкуренцію з боку іноземних товаровиробників); надання підприємцям як планових, так і неуставних премій та преференцій. Все це створювало можливості для отримання великих прибутків і відповідно швидкого збагачення [662].

На Правобережній Україні в короткий термін виникла низка промислових підприємств. Але при цьому непоодинокими були випадки, коли не попит з боку населення і не наявність природних багатств обумовлювали створення нового підприємства, а лише бажання певної групи осіб скористатися «будівельною гарячкою» та «захопленням публіки», великими урядовими субсидіями та пільгами, які щедро пропонувалися царизмом відповідно отримати чималу засновницьку винагороду [663]. Тому при створенні тих чи інших підприємств мали місце «великі переplatи» за посередництво та комісійні витрати. Концентрації економічної влади сприяла дозвільна система. Запровадження владою жорстких обмежень щодо діяльності приватних підприємців призводило до необхідності отримання ними при відкритті власної справи численних дозволів. У свою чергу, це було пов'язано із значними витратами на грошові подарунки різним посадовцям, а отже ставало живильним ґрунтом для хабарництва. Більш щедро одержували підтримку в обмін на політичну лояльність підприємці, які належали до дворянсько – землевласницьких кіл (цукрозаводчики, винокурні заводчики). Це були позички з довготривалим терміном погашення. Пільги від уряду одержувалися завдяки особистим зв'язкам.

Економічний розвиток міст Правобережної України забезпечувався завдяки розширенню організаційних форм торгівлі. В Подільській губернії доволі поширеною формою була ярмаркова торгівля. Міські ярмарки протягом досліджуваних років продовжували утримувати досить міцні

позиції в торгівлі сільськогосподарськими, ремісничими, фабричними товарами. Деякі міста Поділля робили спробу відновити роботу колишніх ярмарків чи заснувати нові [392]. Органи місцевої влади Проскурова, Вінниці, Жмеринки сприяли збільшенню товарообміну між різними регіонами та поширенню стаціонарної торгівлі. Розвиток торгівлі позитивно впливав на загальне економічне становище міст, поживавлював у них ділову та фінансову активність. Разом з тим міські думи контролювали діяльність закладів, а також намагалися впливати на цінову політику.

Населення Правобережної України в результаті державної політики переживало економічну і соціальну дискримінацію. Серед етнічних українців був дуже незначний прошарок купців, дворян – найбільш активної підприємницької сили. Українські торговці головним чином належали до III гільдії, якій заборонялося здійснювати експортно – імпорتنі операції. Обмежувалося їх право здійснювати торговельну і промислову діяльність в прикордонних зонах і великих містах регіону [320]. Уряд у свою чергу сприяв шляхом звільнення від сплати торговельного і акцизного збору торговельній і комерційній діяльності росіянам і іншим етнічним групам, що населяли регіон.

У промисловості непоодинокими ставали випадки, коли величезні капітали, проходячи через засновництво, різного роду посередництво, танули «із дивовижною швидкістю». Не дивно, що обсяг позастатутних державних позик постійно зростав. При цьому характерно, що позики нерідко видавалися без відома ради Державного банку. У вказаних випадках рішення приймалося або урядом, або «за височайшим повелінням». У свою чергу підставою для подібних ухвал часто були відверто суб'єктивні чинники – особисті уподобання та приватні стосунки [662]. Митний протекціонізм, як важливий структурний елемент державної політики, здійснювався переважно через імпортне мито та систему митно – прикордонних платежів і мав фіскальну ціль. На митницях Правобережної України функціонувала т.з. диверсифікована система митних платежів і діяли вищі ставки зборів, ніж у

прикордонних зонах імперії. Така політика сприяла значному зростанню обсягів зовнішньої торгівлі, поживленню експортно – імпорتنих операцій в регіоні. Форсований промисловий розвиток вимагав значних капіталовкладень з боку держави. Головним джерелом його фінансування було селянство та сільськогосподарські виробники.

Розгалужена система державних замовлень, відчуття повної залежності капіталу від влади. З 1866 р. уряд ухвалив рішення всі замовлення на будівництво залізниць розміщувати всередині країни « незважаючи ні на які труднощі або незручності» [652,с 37].

Започатковувалося формування нових підходів до кредитування промисловості, торгівлі, транспорту та міського господарства. Банківсько – кредитна система включала в себе як державні, так і акціонерні, комерційні, приватні, громадські, а також станові структури. Утворений Державний банк Російської імперії взяв на себе функцію всіх попередніх банківських установ. Все вагомішу роль стали відігравати акціонерні комерційні банки, громадсько – кредитні установи, банкірські контори тощо.

Запроваджувалися відповідні «схеми» проходження ухвалення того чи іншого фінансово - інвестиційного рішення на відкриття підприємства тощо. Передбачалося, що близько 25 % суми хабара ішло в кишеню чиновника міністерства внутрішніх справ, 15% - службовцю Міністерства фінансів, 10% - забирали чиновники фінансової установи рангом нижче, 5% - чиновники Міністерства, яке безпосередньо відповідало за розподілення підряду або коригувало ту галузь, у сфері якої створювалося нове підприємство [445].

Такий підхід накладався тягарем на державний бюджет. Протягом 1862 – 1881 р. державний зовнішній борг Росії зріс з 2,2 до 5,9 млрд. руб. [595]. Внаслідок тотального «розбазарювання» державних засобів країна все більше потрапляла в економічну залежність від іноземного капіталу – перш за все, французького і англійського, оскільки всі внутрішні засоби, акумульовані державою, або перетікали за кордон у вигляді відсотків, або розкрадалися вельможами, чиновниками і різними ділками. Тому країна

постійно потребувала все нових і нових вливань капіталів з - за кордону. Урядова підтримка діяльності приватних залізничних компаній стала такою всеохоплюючою й досягла таких розмірів, що вилилася у широку й вирішальну участь держави в їх діяльності.

На Правобережній Україні перебудова транспортної системи відбувалася відповідно зростаючим потребам розширення економічних зв'язків, збільшення масштабів перевезення товарів та активізації переміщення населення. В створенні залізничної мережі проявляли зацікавленість торгово – промислові та землевласницькі кола регіону. Вагомим чинником будівництва виступали військово – стратегічні інтереси. В середині 1860 – х років почалося планування і будівництво залізниць. В 1863 р. була відкрита перша черга залізниці Одеса – Балта – Київ. В Подільській губернії було розпочато рух по лінії Жмеринка – Проскурів – Волочиськ [392, с. 152]. Водночас державна бюрократія, яка часто за хабарі роздавала права приватним компаніям, затягувала це будівництво, керуючись меркантильним інтересом. Представники торгово – промислових кіл міст і міських адміністрацій виявляли значний інтерес до можливостей швидкого приєднання своїх поселень до нової транспортної мережі. Тривалий час влада Подільської губернії намагалася зрушити з мертвої точки будівництво залізниці до Кам'янця – Подільського. Проте державні органи щораз гальмували процес. Будівництво розпочалося лише в 1877 р. [392, с. 160].

При Олександрі II розвиток промисловості майже зупинився. Введення у 1857 р. ліберального митного тарифу, який знизив до мінімуму російські митні збори, спричинило економічну кризу. До 1862 р. переробка бавовни і власне виробництво бавовняних тканин впала в 3,5 рази порівняно з 1860 р.[464]. Швидкими темпами скоригувалися і інші види промислового виробництва. Росія переставала виробляти сама і починала імпортувати англійські товари.

Після 1861 р. не відбувалося і розвитку сільського господарства, врожайність починала зростати практично аж з 1890 - х років. І цьому

питанні Олександр II вибрав прямо протилежну лінію поведінки ніж батько. Всі важелі управління галуззю, як і в промисловості, були передані до рук великих фінансистів, вельмож і великих поміщиків. Вони і поспішили виробити свій план звільнення селян, попередньо домігшись усунення з уряду всіх державників, які захищали селянські інтереси. Слід пригадати, наприклад, проекти Кошелева, Позена. Ідучи на їх поведінку, Олександр II, виступаючи в 1856 р. на прийомі у провідника московського дворянства, лише для видимості робив вигляд, що його думки нав'язані небезпекою селянської революції. Насправді вони впливали зі страху вельмож, поміщиків втратити владу над суспільством, а отже позбутися джерел поповнення і збільшення своїх багатств. Потрібні були особливі заходи для того, аби продовжити існування цих джерел: поміщицьких господарств і рабського становища селян. В цьому, очевидно, і полягали мотиви підписання Маніфесту 19 лютого 1861 р. Відміна кріпосництва проводилася так, аби зберігалися інтереси поміщиків, оскільки селяни змушені були викупляти надану їм землю по ціні, яка набагато перевищувала її ринкову вартість. Розподіл землі був спеціально проведений поміщиками таким чином, аби селяни виявилися відрізнаними поміщицькою землею від водойм, лісів, великих доріг, церков. У такий спосіб селяни примушувалися до оренди поміщицької землі на яких завгодно умовах, практика «відрізків» ставала повсюдною і була засобом грабунку поміщиками селян. Земельна аристократія таке монопольне право одержала не внаслідок власних дій, а їй це було подаровано царським указом, який ліберальна преса назвала «великим».

Серед економічних причин поширення хабарництва були і процеси незавершеності формування віносин власності. Після 1861 р. на селі склалися два різні порядки у землеволодінні: з одного боку, фактично і за законом, продовжувало існувати старе подвірне володіння, а з іншого, викупною операцією створювалася мирська земельна власність, яка не опиралася на закон. При невизначеності прав на наділ кожен власник підпадав під ризики

втрата те, чим він був наділений волею уряду. Це при тому, що закон надавав селянину землю в невід'ємне і спадкове користування, розміто визначав право на наділ. Право селянської сім'ї на землю також не було прописано. Звідси у чиновників з'являлися широкі права для визначення суб'єкта землеволодіння. За таких умов зрозуміло, що волосні суди за хабар могли передавати право на земельний наділ від селян до якогось скупщика. [40, арк. 23 - 24]

Великі поміщики одержали у своє розпорядження нові вишукані важелі установа влади над селянами. З цього часу почалося різке обезземелення селян - явище, яке практично зникло при Миколі I. Протягом 1861 – 1880 р. середній селянський наділ зменшився з 34, 8 до 3,5 десятин (майже на 30 %)[595 с. 45 - 46]. Маніфест 19 лютого 1861 р. не відмінив кріпосне право, а лише ініціював чи пришвидшив процес його зникнення. Як писав з цього приводу С. Вітте, селянин «переставав бути кріпосним поміщика, але зробився кріпосним селянського управління, яке знаходилося під контролем земського начальника [277]. Прикріплення значної частини селян до землі зберігалось до 1905 – 1906 рр.

З воцарінням Олександра III до влади прийшла група чиновників, які почали вживати заходів, які жодним чином не претендували на соціальні реформи і полягали лише в наведенні порядку в органах влади і господарстві, ліквідацію найбільш великих каналів хабарництва і намаганні надати динамізму економічному розвитку. Урядом робились кроки по наведенню порядку у сфері державних фінансів і залізничних концесій. Залізниця переводилися під державний контроль і були прийняті заходи по підвищенню їх рентабельності. Вводилися єдині залізничні тарифи. В перші роки царювання було вирішено відмовитися від надання нових залізничних концесій. Лише пізніше відновилася практика видачі приватних концесій. Але при цьому держава будувала самостійно близько половини залізниць [595]. В 1889 р. доля держави в залізницях склала 23,5% [504]. В результаті відбулося поліпшення роботи залізниць. Повернення до

протекціоністської політики відіграло вирішальну роль в прискоренні промислового зростання. За визначенням С. Вітте, саме завдячуючи особисто Олександру III вдавалося стримувати натиск на державну скарбницю [277 с. 120]. Внаслідок твердості характеру і порядності царя хабарництво зменшилося. Він активно протидіяв втручанням в роботу міністерств і відомств своїх родичів, царського двору. Неодноразово особисто перешкоджав передачі в концесію на будівництво низки залізниць окремим компаніям. За царювання Олександра III було введено ряд законодавчих заходів по викоріненню хабарництва і зловживань. Чиновникам заборонялося брати участь в правліннях акціонерних компаній, одержувати комісії при розміщенні державних позик. Царю вистачило твердості при звільненні співробітника міністерства фінансів І. Ціона за одержання комісії в 200 тис. руб. від іноземних банкірів, міністрів О. Абази і О. Кривошеїна за звинуваченнями в намаганні взяти хабар при укладанні державних контрактів [277, с. 540 - 541]. Царський уряд, негативно оцінюючи результати аграрної реформи 1861 р, намагався виправити її недоліки. Всі «зобов'язані» селяни переводилися на умови викупу землі, тобто формально переставали підпорядковуватися своєму поміщику і нести на його користь панщину. Деяко були зменшені суми викупних платежів. В 1883 р. почав роботу селянський банк, який видавав позики селянам, поряд з дворянським банком, що надавав позики поміщикам. Протягом 1882 – 1886 рр. було ухвалено низку законів, направлених на захист інтересів робітників. Підприємці зобов'язувалися виплачувати зарплату. Піднесення виробництва, що відбувалося внаслідок впровадження нових технологій, призвело до підвищення реальної заробітної плати. Дані заходи справили вплив на соціальну ситуацію в Правобережному регіоні. Крім того, вживалися заходи у сфері зміцнення поліцейсько – репресивного апарату. Водночас уряду вдалося лише послабити економічну кризу, що розпочалася раніше. Оточення Олександра III не було готовим до глибинних реформ, які б зачіпали інтереси правлячої верхівки, тому боротьба з проявами хабарництва

велася в'яло. Система збору митних платежів установлювалася не стільки внаслідок застосування якоїсь логічної схеми, скільки в результаті лобіювання тих чи інших галузей, тобто фактично через хабарництво. Хто більше з підприємців чи створених ними синдикатів був впливовішим, чи хто більше заплатив чиновникам, тому і надавалися більш високі захисні тарифи. Наслідком було те, що замість стимулювання нових видів виробництва тарифи лише захищали традиційне сировинне виробництво. Зберігалася територіальна система митних платежів. Високе мито збиралося на західному кордоні, на сході діяли низькі тарифи. Звідси, значна частина європейських товарів завозилася без сплати мита через далекосхідні території. Такий підхід суттєво зменшував ефективність протекціоністської системи. На контрабанді продовжували наживатися чиновники. Держава, створюючи монополії у провідних галузях економіки, не дбала про антимонопольні заходи. Практично відсутньою була антимонопольна політика. Великі чиновники часто були зв'язані дружніми вузами з директорами і власниками великих синдикатів, картелів і інших монополій, або навіть самі в них брали участь, як провідні акціонери.

При царюванні Миколи II хабарництво на державних замовленнях і підрядах ставало ще більш поширеною практикою. Чиновники залізничних, військових та інших відомств завищували ціни на рухоме і нерухоме майно, обладнання, яке закуповувалося за рахунок держави. Монополії дуже рідко займалися технічним прогресом, а головним чином прагнули до підвищення цін на продукцію. Брат Миколи II Володимир Олександрович, здійснюючи керівництво будівництвом храму Воскресіння, використовував його як довгобуд з немалою користю для себе. Кошторис будівництва зріс майже утричі. Апогеєм хабарництва при дворі і вищих ешелонах влади стала распутінщина. Про Г. Распутіна на вулицях Петербурга співали: « Он министров назначает, он и взятки получает, Все ему дают ! И Россией управляет. Из народа выжимает Он последний грош» [428]. За визнанням С. Вітте, при Миколі II значні суми із державної скарбниці направлялися на

утримання багаточисельних родичів царя. Вони виплачувалися неофіційно, в рахунок витрат міністерства імператорського двору.

Отже, в досліджувані роки відбувалося поглиблення процесу централізації політичної і концентрації економічної влади як основоположного фактору, що спричиняв прояви хабарництва. Централізація політичної влади стосувалася змін політичного курсу імперії стосовно Правобережної України та включала заходи по підпорядкуванню суспільства інтересам влади, формуванню культури взаємовідносин влади і бізнесу, культивування системи патронажу в державній службі, посилення ролі суб'єктивного чинника. Концентрація економічної влади спрямовувалася на забезпечення фіскальної економічної політики імперії на Правобережній Україні.

2.2. Відродження традиції «столоначальництва» в державному управлінні.

Чинні, сформовані за участі центральної влади органи управління Правобережною Україною були вмотивовані передусім на відстоювання імперських інтересів в регіоні. Система управління була сформована таким чином, що в ній перепліталися повноваження гілок влади. В країнах світу, де утвердилося верховенство права, як відомо, управління базувалося на розмежуванні гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову. Практично не існувало механізму, який би забезпечував систему стримувань і противаг, конкуренцію між органами влади та підтримку відносної рівноваги політичних сил. Адміністративна система імперії спрямовувала діяльність на посилення контролю над суспільством. Тому проблеми пониження стимулів чиновників до хабарництва, забезпечення ефективного контролю за державною службою відходили на другий план. З середини XIX ст. почали

змінюватися горизонтальні управлінські зв'язки на вертикальні (ієрархічні). Державна влада уособлювалася поєднанням царської влади і урядового апарату. Практично до 1905 р. в державі не було повноцінного урядового органу, який би об'єднував діяльність різних відомств. Царі намагалися утримувати усю повноту влади, тому часто поєднували і функції глави уряду. Міністерства діяли як єдино утворюючі органи, яким на місцях підпорядковувалися відповідні установи, через які вони проводили свою політику. Чиновники центральних і місцевих установ одного відомства об'єднувалися загальною вертикаллю підпорядкування. Від міністерств залежало їх висунення в чини, нагородження, призначення пенсій тощо. Міністерства поділялися на департаменти, які відали окремими самостійними галузями управління. З середини XIX ст. у складі міністерств стали з'являтися відділи, спочатку як тимчасові установи, а потім і як постійні. Відділи склалися із відділень. Справи по тих чи інших питаннях сконцентровувалися в столах, якими керували столоначальники (старші чи молодші). До складу столів входили помічники столоначальників (також старші і молодші), за ними в департаментській ієрархії ішли всеможливі перекладачі, контролери, реєстратори, чиновники для листів тощо.

Міністри займали свої посади в силу особистої довіри царя і залишали її, утративши цю довіру. Недоліком системи призначення на міністерські посади було те, що міністри порівняно нечасто проходили службу на низових посадах в тих відомствах, які вони очолювали. Не досить високим залишався ступінь спеціалізації освіти чиновників вищого рангу. До 1917 р. в Росії не було ні одного міністра фінансів з спеціальною економічною освітою. На чолі Міністерства шляхів сполучення, як правило, стояли особи з інженерною освітою. В другій половині XIX ст. у міністрів почали з'являтися заняття, які приносили їм часто більший прибуток, ніж державна служба, основною привілеєю і головним атрибутом міністерської влади були регулярні особисті доповіді царю.

Нижчою ланкою в департаментській ієрархії була посада столоначальника. Справи, що поступали у відділення, розподілялися по столам. Столоначальник здійснював діловодство, тобто готував всю необхідну по справі переписку і проекти рішень, надавав матеріали для розгляду начальника відділення. В штат стали входити чиновники, зайняті виключно перепискою паперів. Таким чином, «напрям», який набував розгляд того чи іншого питання в міністерстві, багато в чому залежав від столоначальника. Столоначальники поділялися в залежності від штату міністерства і відносилися до різних класів. Чиновники особливих доручень становили т. з. міністерську аристократію. На службу вони, як правило, не являлися з самого ранку, користувалися відносною свободою, були безпосередньо пов'язані з вищим начальством. Більш змістовною посадою було завідування якою – небудь структурною частиною закладу. З неї столоначальник міг легко перейти на службу в провінцію, зайняти там посаду, в тому числі і губернаторську, і таким чином «сісти на голову» масі губернських чиновників [584]. Виробилася свого роду політика столоначальників, яка виражалася у прикриванні зловживань власною некомпетентністю.

Техніка діловодства у органах влади залишалася примітивною, це потребувало утримання великого і архаїчного штату канцелярських службовців, писарів. Це робило неможливим уникнути зловживання, при веденні справ, особливо на найнижчому рівні чиновницької ієрархії. Чиновники канцелярій намагалися свято зберігати рутинні, архаїчні способи ведення справ. Традиції передавалися з покоління в покоління. Чиновники приватних підприємств були майстрами створення різного роду бухгалтерських і канцелярських «схем». Ціллю своєї роботи чиновник бачив не вирішення справи, а справне оформлення паперів. Паперотворчість стримувала розвиток державного управління.

Державна служба ставала, так би мовити, спадковим (сімейним) заняттям для значної частини громадян. Діти і внуки йшли слідом батьків і дідів,

опираючись і на їх досвід, і на службові зв'язки. Крім казенної служби, багато з них не мали іншого прикладання своїх умінь, як читати, писати і рахувати. З відміною кріпосного права багато людей, які втратили попередні прибутки, пішли на державну службу (оскільки сфера приватного підприємництва ще не набула розвитку). Природно, що вакансій не вистачало. Тому, чекаючи вакантного місця, доводилося служити понад штату, бути так званим прирахованим і не мати зарплати.

В 1862 р. про особливості організації державної служби писав М. Корф, у поданій в Раду міністрів записці; вказуючи на те, що чини утворюють якусь окрему розрізнену з іншим населенням касту, яка живе своїм власним життям, вважає себе вище решти суспільства і на яку суспільство дивиться як на щось чуже і майже вороже. Відомий мемуарист Г. Федотов в свою чергу зазначав на тому, що служба в решті решт зводиться до служіння в установі п'ять – шість годин і прикрашається приємними розмовами. Потрібно бути гірким п'яницею і здійснити кримінальний злочин, щоб втратити дохідне місце. Служба і була для сотні тисяч особливою формою соціального забезпечення, пожиттєвою рентою, на яку давав право шкільний диплом [657, с. 124 - 125].

В досліджувані роки було зроблено кілька спроб застосовувати системний підхід до формування корпусу державних службовців з метою посилення їх якісного складу. Однак вирішити головне завдання - залучити до служби фахівців достойних, освічених, здатних реалізувати надані їм повноваження, вдалося лише частково. Не дивлячись на законодавче закріплення заохочень і переваг особам, що мали освіту, в більшості державних установ посади обіймалися тими, хто мав слабку юридичну підготовку. В губерніях Правобережної України незначним був прошарок чиновників з вищою і середньою освітою. В регіоні практично були відсутні спеціальні навчальні заклади і курси як для технічної, так і загальної їх підготовки.

В імперській адміністративній системі зберігалася громіздка і заплутана комбінація посад, чинів і класів. Неодноразово ставились питання про спрощення даних ієрархій та необхідність запровадження класифікацій, в основі яких були посадові обов'язки та стаж. Водночас дана регламентація не була введена. Більшість чиновників мала низьку кваліфікацію. Навіть деякі губернатори мали домашню освіту і виховання. Разом з тим протягом досліджуваних років з розвитком університетської освіти в державному управлінні намітилися позитивні тенденції. Відбулося підвищення фахового рівня службовців каральних відомств імперії. Однак у цілому ситуація залишалася складною, переважали кількісні, а не якісні зміни.

Прирощення чисельності державного апарату суттєво ускладнило контроль за виконавською дисципліною, а тому відбувалося розширення сфер бюрократичної сваволі, зростали обсяги розкрадання державних ресурсів. Бюрократія виявляла чутливість до політичних змін, а тому чинила опір тим нововведенням, які порушували їх звичаї і привілеї [323, с 20]. Намагання політичної влади посилити роль адміністративного апарату відразу спричиняло ріст його вседозволеності.

Таким чином імперська влада, зміцнюючи позиції державної бюрократії ставила за мету максимально централізувати управління і подолати деякі відцентрові тенденції. Це дозволяло зрештою усунути особливості політичного та адміністративно – територіального устрою Правобережної України. Київський генерал - губернатор І. Васильчиков, який докладав зусиль для удосконалення місцевого управлінського апарату, після 1861 р. зазначав на тому, що вирішувати питання землі буде вкрай важко через суперечність між колегіальним принципом ухвалення рішень середньою ланкою органів влади і одноосібним у її верхньому ешелоні. Він запропонував уряду відмовитися від колегіального розгляду справ, оскільки це свідчило про недовіру держави чиновнику. На думку І. Васильчикова, низьке жалування чиновників сприяло розвитку хабарництва. Конструктивна позиція губернатора була підтримана міністрами внутрішніх справ та

юстиції, а також Радою міністрів. Наприкінці 1860 р. він отримав дозвіл у вигляді експерименту об'єднати міську і земську поліції по всій Київській губернії [649, с. 293].

Централізація державного управління вимагала посилення губернської влади. Закон від 22 липня 1866 р. перетворював губернатора в повного «господаря» губернії. Він набував права призначати чи звільняти з посади того чи іншого чиновника. Крім того, розширювалися його інші права і повноваження, що таким чином створювало підґрунтя для губернаторського свавілля. Губернатори традиційно перетворювалися у найбільш забезпечених вищих чиновників, одержували у власність землю, рухоме майно тощо. Влада губернаторів була вибудована таким чином, що самоуправність у ній ставала звичним явищем. Більшість генерал-губернаторів були генералами, а відповідно, як правило, недостатньо розумілися в організації адміністративної роботи. Становище губернаторів було двоїстим. З одного боку, вони призначалися безпосередньо царем, представляли на «височайшее имя» щорічно звіти про становище в губернії і підпорядковувалися безпосередньо йому, а з іншого – були чиновниками Міністерства внутрішніх справ, і природньо, знаходилися у фактичному підпорядкуванні міністра. Губернатори не лише виконували адміністративні функції, але й їх влада поширювалася на судові органи. Вони контролювали діяльність і проводили ревізію судових органів і затверджували вироки кримінальних палат по деяких справах тощо. Часто губернатори виявляли нерозуміння масштабів свавілля чиновників, які підпорядковувалися їм за посадою. Хабар з відкупщика питейних зборів не розглядався як заборонене явище. Відкупщик «купував» часто всю губернську адміністрацію.

Губернатори особливих в управлінні губерній Правобережної України наділялися надзвичайними повноваженнями. Як слушно зазначила відома вітчизняна дослідниця В. Шандра, «при призначенні кожного генерал-губернатора визначався обсяг влади», в одних вона більша, в інших - менша. Практика засвідчувала, що саме генерал-губернаторам слід передавати

нагляд за кордоном та місцевими військами. Підпорядкування їм поліції розширювало владні повноваження й давало змогу застосовувати примусові підходи при збиранні податків і проведенні рекрутських наборів. Генерал-губернатор відповідав за призначення посадових осіб, звільняв їх при незадовільному виконанні державних завдань та затверджував кандидатури виборних посад губернських і повітових предводителів дворянства, хоча це часто призводило до зіткнень і непорозумінь із дворянством, але саме генерал-губернатор був зобов'язаний здійснювати державний нагляд за станами щорічно» [649 с. 48 - 49].

Губернатори візували або підписували до 100 тис. документів, тобто в середньому по 270 вхідних і вихідних паперів в день. Якщо на кожний витрачалось хоча б по 1 хвилині, то це становило 4,5 години на день. Зважаючи на вищесказане, можемо зробити припущення, що губернатори безпосередньо з усім документообігом своїх канцелярій не працювали, а розглядали лише найважливіші справи. Розглядом більш дрібних справ займалися відповідні чиновники їх канцелярій [507].

У досліджувані роки розширювалися контрольні функції губернаторів. Згадуваним законом від 22 липня 1866 р. їм надавалося право проводити у визначений час ревізію в установах губерній [199]. Ревізії проводились як правило тоді, коли губернатору ставало відомо про зловживання різного роду. Виявлені ревізорами слабкі сторони управління часто приховувалися губернаторами, оскільки було не вигідно політично розкривати безлад в губернії. Тому у звітах за наслідками ревізій найчастіше акцент робився на ті кроки, які застосовувались по усуненню недоліків, їх розкриття тощо. Губернатори періодично ознайомлювалися із звітами підвідомчих їм установ, вивчали скарги, інформації про зловживання владою окремих посадових осіб. Вони контролювали службове переміщення чиновників. Знали і про їх моральні якості. Маючи право притягати посадових осіб до відповідальності, губернатори у такий спосіб могли попереджувати проступки. Водночас вони могли це робити лише за велінням імператора, поданням сенаторів, міністрів

чи самих генерал – губернаторів [493, с. 110]. Губернатори у своїх звітах імператору подавали дані про факти хабарництва чиновників, вносили пропозиції щодо його попередження. Найчастіше той чи інший чиновник - хабарник характеризувався як «не зовсім чесний», «корисливий», «від користі не проти», «не відмовляється від дароприношень», «намагається мати користь», «має схильність до хабарництва».

Практично регулярно губернатори Правобережних губерній на основі ревізій повітових органів та посадових осіб подавали звіти Київському, Подільському і Волинському генерал – губернатору, у яких інформували про поширення хабарництва. В 1898 р. Подільським губернатором М. Сем'якіним була підготовлена « Записка об обозрени Подольской губернии», у якій крім детального опису суспільно – політичної і соціально – економічної обстановки у Літинському, Ямпільському, Хмільницькому, Балтському повітах губернії, ішлося про зловживання хабарництвом низки поліцейських чинів [51, арк. 26 - 28].

Губернаторська влада займала власне місце в ієрархії хабарництва. Часто самі губернатори створювали «схеми» зловживання, найпоширенішими з яких були: обкладання даниною відкупщиків; вимагання від поліцмейстерів відсотків від взятих ними хабарів; свідомо висунуті звинувачення місцевим багатим купцям в якомусь злочині, ув'язнення, а потім вимагання відкупу. У свою чергу чиновники губернських управлінь розуміли вигідність укладання капіталів у хабар для вищих чиновників, оскільки це давало їм гарантію від здирницьких притирок з боку влади.

Масштаби зловживань службовим становищем губернаторів щорічно зростали. Нерідко губернатори, маючи власний «інтерес», покривали факти казнокрадства. У 1850 р. в Києві стався випадок, коли службовця приказу громадської опіки, справа якого була передана до суду за викрадення 7 тис. руб. казенних грошей, було виправдано на основі того, що чиновник з особливих доручень при генерал-губернатору повідомив суд, що цією справою цікавиться сам Д. Бібіков [668, с. 73].

Після 1881 р. влада губернатора почала набувати дещо карально - поліцейських функцій. Головні завдання очільника губернії спрямовувалися на забезпечення відповідної політичної лінії центральної влади. Вони мали доволі широку, часто недостатньо визначену компетентність, великий масштаб каральних повноважень. Водночас ця гілка мала слабкий контроль за своєю діяльністю. Тому надто багато злежало від особистих і ділових якостей, рівня загальної культури, симпатій і антипатій того, хто займав губернаторське крісло. В 1890 ті роки губернатори все більше втягувалися у «боротьбу з політичною смутою», а тому функція «розвитку загального благоустрою» відходила на другий план [673, с 28 - 31].

На початку ХХ ст. дещо розширилися повноваження губернаторів у напрямку персоніфікації ними держави. «Положения о чрезвычайной и усиленной охране» відновило авторитет губернаторів, посилило їх роль у посередництві між місцевими органами і столичною бюрократією. Вони також виконували роль балансу між інтересами бізнесових і фінансових груп у провінції. Успіх репрезентації держави залежав від особистих якостей губернатора. Термін повноважень їх обмежувався 3 - 4 роками для того, аби за цей період вони не встигали інтегруватися в місцеву сітку патронажу. Губернатори залишались чужаками, що представляли центральну владу в губерніях, але не губернії в центрі [292, с. 12 - 14].

Загальна централізація влади спонукала розростання її повноважень на місцях. Повітовий справник здійснював контроль за станом посівів, доріг, збиранням врожаю, за веденням будівництва та протипожежною безпекою, наглядав за діями нижчих чинів поліції. Для того, щоб мати відомості про стан повітів, справник об'їжджав територію не менше двох разів на рік. Він був найближчим і безпосереднім представником губернатора, виконував роль агента, або «підручного засобу». Така субординація дозволяла йому з багатьох питань діяти самостійно, розв'язувати проблеми на свій розсуд, покривати зловживання.

Управління станами залишалося найслабшою ланкою адміністративної системи. Станові пристави призначались на посаду губернатором за поданням повітового справника. На підвладній території пристав представляв владу одноосібно, а тому часто мав змогу діяти свавільно. Причина зловживань владою крилася у розмитості посадових функцій. Насамперед законодавство прописувало не обов'язки приставів, а давало моральні настанови, яким чином вони мали діяти у тих чи інших життєвих ситуаціях. Крім того, це була категорія малоосвічених посадовців, які поставали не простими виконавцями приписів повітового начальства. Не завжди простежувалися обов'язковість і чесність у виконанні ними посадових обов'язків. Голова комітету міністрів М. Бунге про місцеву владу писав: «Вона являла собою багато в чому необлаштований і хаотичний механізм, а головне, вища адміністрація не мала з цього приводу прозорих конкретних керівних ідей, при реформах... не були належним чином узгоджені старі установи новими [657, с. 89].

Компетенція волосних сходів обмежувалася лише обранням правління, виділенням та розподілом коштів на їх утримання, розкладкою податків, проведення ревізій складаних списків рекрутів. Роботі сходів заважала відсутність пристосованих приміщень. Рішення сходів приймалися меншістю і лише грамотними селянами. Водночас під ним підписувались селяни, обрані до сходу. Діяло неписане правило: коли вирішено, то значить, нічого не вдієш – тільки ворогів наживеш [318]. Контроль сходів мировими посередниками часто викликав несприйняття у селян. Селяни боялись влади і не довіряли їй. Так їх позиція звужувала можливості контролю дій тих місцевих чиновників, які переслідували корисливі цілі. Волосне правління організаційно було вибудоване так, що старшина міг діяти одноосібно. Йому допомагала канцелярія, якою керував волосний писар. Даний орган управління виконував роль статистичного органу. Законодавство не прописувало єдиних вимог щодо ведення діловодства. Тому діловодство окремих волосних управлінь часто відрізнялося навіть кількістю паперів.

Практичні справи у волосному управлінні вирішувались усно. Внаслідок з'являлись різного роду можливості зловживань владою. Найбільш властивими були такі зловживання, як реєстрація недійсних угод, затримування видачі паспортів, видача піврічних паспортів замість річних, ведення справ по військовій повинності тощо. Ключовою була роль писаря [493, с. 90]. Широкі права в діловодстві, а отже, і управлінні робили їх апаратниками з необмеженими розпорядчими функціями. Відсутність регулярних ревізій і загальних вказівок щодо ведення діловодства спонукали писарів до зловживань, використання посад у корисних цілях. Залежність писаря як посадової особи від вищого начальства сприяла розвитку такого явища як вседозволеність, віри у всесильність «даху» над головою. Волосні старшини виконували поліцейсько – фіскальні функції, які зачіпали інтереси селянства. Часто волосні старшини вели себе репресивно стосовно підлеглих сільських старост та інших посадових осіб, контролювали надходження казенних і натуральних повинностей, управляли майном. Селяни, аби посприяти вирішенню своїх справ, часто давали старшинам хабарі, виставляли могоричі. В Правобережній Україні мали місце випадки самосудів волосних старшин над селянами.

На місцях хабарництво поширювалося і через одержавлення функцій територіальних громад. Управління селянами в Київській, Подільській, Волинській губерніях здійснювалося на основі спеціального «Місцевого Положення про поземельний устрій селян». Для врегулювання відносини між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами в кожній губернії були утворені губернські в селянських справах присутствія, інститут мирових посередників і повітові з'їзди мирових посередників. Мирові посередники ставали безпосередніми провідниками політики уряду серед селян. До їх компетенції входили питання розгляду і вирішення спірних питань між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами. Вони засвідчували умови договорів про розміри встановленого селянського наділу, складали уставні грамоти тощо. Повноваження мирових посередників свідчили про те, що

поміщики в особі посередників забезпечували себе надійними охоронцями власних економічних інтересів. Селяни, невдоволені своїм становищем тимчасовозобов'язаних, протестували проти такого «самоврядування». Їх не влаштовувала ситуація, коли поміщики наполегливо вводили в установки «своїх» людей, діяли спираючись на мирових посередників і поліцію.

У системі губернських установ важливе місце посідала казенна палата – орган Міністерства фінансів, яка відала збором різного роду прямих і непрямих податків, виданням різних гільдійних, промислових та інших свідоцтв, виконувала контрольні функції. До присутствія палати входили голова, радники, губернський казначей, контролер, асесори. Голови палат мали широкі повноваження, а отже, і можливості, оскільки зосереджували у своїх руках відкуп, акциз та інші види оподаткування [677, с. 35].

Зміни в судовій системі хоча і зачіпали проблему незалежності судової влади від адміністративних органів, однак зберігали особливі переваги чиновників, порівняно з іншими соціальними групами, перед судом. Центральна влада ретельно оберігала цю традицію. Не випадково різко негативно сприйняло суспільство зміни в судочинстві, які стосувалися процесу вилучення справ про державні злочини із компетенції суду присяжних і передачу їх спеціальним судам – Особливим присутствіям Сенату [475, с. 44 - 54].

На Правобережжі судово - прокурорська система мала організовуватись в особливий спосіб, що відрізняло її від систем, що існували в інших регіонах України. Тут судову систему очолював головний суд, який був апеляційною інстанцією для повітових, підкоморних судів, магістратів і ратуш. Він складався з двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. Повітовий суд вважався становим судом для дворян і селян, а магістрати і ратуші – становими судами у містах. Підкоморний суд вважався становим судом першої інстанції у межових справах. Стримувала ефективне ведення кримінальних справ по хабарниках і та обставина, що на Правобережжі склались несприятливі умови для розбудови слідчого апарату.

Етнорелігійна політика уряду внаслідок повстання 1863 р. передбачала звільнення з лав судових слідчих осіб польського походження, що призвело до катастрофічної нестачі слідчих. Заміщенню посад російськими чиновниками, які не були знайомі з місцевими традиціями, звичаями населення, призводило до погіршення стану слідчого впровадження [684]. Слабкою ланкою судової влади в губерніях був нагляд за порядком діловодства і законністю. Ці функції покладалися на губернських прокурорів. Законодавство імперії регламентувало повноваження і підпорядковувало прокурорів у такий спосіб, що вони маючи безпосереднього начальника міністра юстиції, зобов'язані були про всі виявлені зловживання владою «доносити» губернатору і лише у визначених випадках міністру. Таке закріплене становище ставило їх у залежність від губернатора [677].

Адміністративні органи контролювали волосні суди. Закони не прописували за ними функцію невизначення меж підсудності. Тому судді мали широкий простір у винесенні покарань за однорідні проступки, були повільними у виконанні рішень. Вони не могли виносити об'єктивні вирoki в тих справах, у яких прямо чи опосередковано проглядались інтереси сільського начальства. Представники адміністративних органів безпосередньо впливали на ухвалення і виконання судових рішень [15, арк. 46]. Хабарництво у волосних судах ставало звичним явищем. Суди, дотримуючись принципів судочинства, одночасно розглядали справи «по совісті і звичаю». Волосні адміністрації забезпечували явку до суду позивачів і свідків, часто впливали на рішення судів через підлеглих писарів і суддів. Волосні старшини вносили на розгляд мировим посередникам кандидатури на посади суддів. Судді сприймали свою посаду як свого роду «повинність». В Правобережжі ще однією проблемою було фінансування судів і оплати праці суддів. Можливості влада бачила у запровадженні нових податків. У цих умовах фінансування покладалося на губернаторів, що посилювало їх контроль над судовою гілкою влади, а отже, робило її менш ефективною. Тому нові судові установи на Правобережній Україні

запрацювали з 1872 р., а завершився процес їх формувань аж в червні 1880 р. [485]. Крім того, більшість суддів за виконання своїх обов'язків не одержували зарплату. У 1867 р. Брацлавському і Літинському повітах Подільської губернії з 226 суддів лише троє мали утримання [493, с. 101]. Розміри хабарництва суддів були значними. Мирові посередники змушені були визнати, що селяни, які не мали коштів, щоб загодити суддів, боялись звертатись до них за допомогою.

Роль органів поліції, навпаки, зростала у зв'язку з селянською реформою. Водночас у зв'язку з розширенням повноважень судових органів звужувалися їх функції. Зокрема функції провадження попереднього слідства у кримінальних справах передавалися судовим слідчим, господарські функції і питання благоустрою – органам земського й міського самоуправління тощо. Однак дані перетворення залишалися незавершеними, оскільки не вносили у компетенцію поліції якості і визначеності, не усунули плутанини і протиріч, притаманних її дореформеній діяльності [656, с. 32]. Коло вирішуваних нею завдань залишалось досить широким. Водночас законодавча регламентація обов'язків поліції не давала гарантій законності її дії, адже, з одного боку, закон встановив, що поліція повинна «беззаперечно і неухильно» виконувати приписи «як вищого, так і губерньського начальства», не маючи права «розглядати законність цих приписів і вимог», а з другого боку «межі влади поліції встановлені не були, хиби бюрократичної системи, зокрема слабкість нагляду за діяльністю поліції, сприяли поширенню зловживань, формалізму, сваволі, беззаконня» [479, с. 23].

Поліція розглядалась урядом як пріоритетний засіб державного управління. Суттєво розширювалися штати поліцейських органів, змінювався порядок призначення справників. Він уже не обирався дворянами, а призначався генерал - губернатором. Суспільні зміни обумовлювали висунення нових вимог до кваліфікації поліцейських. Налагоджувалася професійна підготовка, зростала роль підвищення освітнього рівня, моральних якостей окремих чинів. Водночас, незважаючи на заходи, вживані

урядом, якість кадрів поліції залишалась низькою. Невелике грошове утримання, особливо нижчих чинів поліції, негативне ставлення до них у суспільстві не дозволяло відбирати до служби грамотних і порядних людей. Основний зміст виховної роботи зводився до прищеплювання поліцейським і жандармським чинам відданості політичному режиму та духу корпоративності. Відсутність більш - менш налагодженої системи виховної роботи уряд намагався компенсувати шляхом заборон відомчими циркулярами та інструкціями неетичних вчинків та дій, видачею рекомендацій щодо дотримання моральних норм [700].

В 1913 про надлишковість прав у середовищі поліцейських чиновників писав журнал «Спутник чиновника»: «Занадто дивним є ставлення багатьох начальників до підлеглих у нас. В поліцейському відомстві при зустрічі з підлеглим в публічному чи іншому місці, начальник не тільки не подає підданому руку, а не відповідає навіть кивком голови на його поклон. Чим пояснюється існування цих явищ? Деякі начальники поліції, поліцмейстери дійшли до того, що забувають, що їх підлеглі такі ж самі чиновники. Кому не відомі сотні випадків, що поліцмейстер не подає руку своїм підлеглим вважаючи це приниженням» [272]. Зі зростанням міст навантаження на членів поліції неухильно розширювалося. Вони продовжували здійснювати контроль за господарською діяльністю. Широкі повноваження і низькі зарплати змушували як офіцерів, так і нижчих чинів шукати додаткові джерела доходів. Старший міський унтер – офіцер одержував зарплату – 150 руб. Крім того, він за власний рахунок мав купувати обмундирування. В їх обов'язки входив нагляд за обміном прибулих і вибулих з Києва громадян, щоденний обхід будинків, з'ясування наявності паспортів тощо. На них покладался також нагляд за виконанням службових обов'язків нижчих поліцейських чинів [705].

Із зміною в суспільстві функцій управління у державних чиновників з'являлися нові можливості впливати на господарське життя, в тому числі розпоряджатися різноманітними ресурсами. Часто вони могли приймати

рішення, виходячи зі своїх особистих, корисливих потреб [301]. Бюрократична машина функціонувала так, коли чиновники, посівши прибуткове місце, швидко забували про свої головні обов'язки попередження корисливих злочинів. Особливо панувала всездозволеність більшості чиновників, які перебували в переконаності, що не вони існували для народу, а народ для них. Зберігалася кругова порука між нижчими і вищими чинами.

В Правобережній Україні менш виразно проявлялось бюрократичне хабарництво, ніж побутове. Масштаб бюрократичного хабарництва залежав від якості інструментів, за допомогою яких ухвалювалися управлінські рішення. Для державних інститутів імперії властивим було маніпулювання правилами і процедурами. Тому бюрократичне хабарництво було нічим іншим, як відхиленням від формальних і письмових правових норм, професійних кодексів, етики і судових рішень [407]. В бюрократичній системі хабарництво так глибоко вкорінилося, що багато хто з сучасників сприймав його як необхідну складову відносин між владою і суспільством. Тому боротьба держави з цим протиправним діянням частіше була безуспішною, хоча і займала певне місце у процесі викорінення службових порушень [369].

Отже, система державного управління, в основі якої знаходилася традиція «столоначальництва», виступала одним з ключових факторів, які спричиняли поширення хабарництва. Ознаками її відродження було зростання значення діловодства в системі управління, прирощення чисельності державного апарату, підпорядкування діяльності чиновників Правобережної України інтересам імперії.

2.3. Місце змін у свідомості та цінностях українського суспільства у складанні традицій хабарництва.

У досліджувані роки на Правобережжі України відбувалися глибинні соціальні зміни, які пов'язувалися з результатами індустріалізації. В українському суспільстві відбувалися стрімкі урбанізаційні процеси.

Швидкими темпами зростало населення міст регіону. Протягом другої половини XIX ст. кількість населення Києва зросла в 7,6 раза. Змінилася етнодемографічна ситуація в регіоні. Кількість населення Правобережної України збільшилася з 480 тис. до 915 тис. чол. [585, с 90]. Значною мірою цьому сприяв природній приріст, але були і інші чинники. Насамперед це стосувалося міграційної політики царизму, яка стала одним із визначальних інструментів інтеграції Правобережжя в російське імперське тіло, її русифікації. Особливо це стосувалося росіян, яким прищеплювалося усвідомлення належності до панівної державної нації. Результатом такої політики стала зміна етнічної структури населення, введення на територію Правобережжя значної кількості неукраїнського населення.

Суттєво зачепила соціальну структуру Правобережжя і відміна кріпосницьких відносин. Насамперед це проявлялося у підриві основ багатовікової станової системи. За попереднім становим поділом населення поділялося на чотири стани: дворянство, духівництво, міщан і селян. Процес формування станів традиційно вважався важливим елементом соціальної політики держави, а стани виступали опорою бюрократичного режиму. Реформи і промисловий переворот вніс корективи в дану систему. Зокрема, міська реформа 1870 р. ліквідувала міські стани. У містах почали формуватися нові стани: тонка верства світської інтелігенції з адвокатів, вчителів, викладачів, письменників, лікарів, журналістів. Найчастіше міським станом залишалось міщанство. Протягом 1861 – 1897 рр. чисельність міщан у містах Правобережної України зросла з 297 до 586 тис. чол., а їх питома вага – з 62% до 64% [650]. Ця група була представлена переважно дрібними виробниками і торговцями. Крім того, у містах зростала й кількість селян серед громадян, які поступово втрачали риси належності до селянського стану, перетворюючись на міських жителів. Помітним соціальним явищем став процес формування робітництва. Головними джерелами формування цього стану були селяни бідняки, ремісники, небагаті міські мешканці. Галузева структура робітничого стану ускладнювалась,

з'являлися групи робітників – цукровиків, робітників – металістів, гірників, залізничники та ін.

В становій структурі також займали помітне місце підприємці (буржуазія). Процес формування цього стану в Російській імперії мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. Тут ця верства формувалася за сприяння і під контролем царської влади, а тому потрапляла в залежність від змін у політиці і владі. Спеціалізація підприємців багато в чому визначалася становищем губерній в системі всеросійського ринку. Зокрема, в першу чергу на Київщині та Поділлі, великий капітал в основному зосереджувався на переробці сільськогосподарської продукції. Основними джерелами формування цього стану було «обуржуазнене» російське і польське дворянство, купці, скупщики, лихварі, які зуміли пристосуватися до нових економічних умов, і залежні колоністи, селяни, які орієнтували виробництво на ринок. Наприкінці XIX ст. на Волині 8985 осіб мали від двох до п'яти найманих робітників і 432 – більше шести [564, с. 400]. Характерною особливістю формування підприємців із дворянства виступала концентрація земельної власності.

Крім стану підприємців, дворяни поповнювали ряди чиновників. Новим явищем став вплив дворян до міст у пошуках нових можливостей збагачення, реалізації нагромаджених капіталів. У Києві їх кількість за 1861 – 1897 рр. зросла з 3 тис. до 18, 7 тис. чол, що становило 47 % всього дворянства Правобережної України [420, с. 44 - 52].

Наприкінці XIX ст. почало втрачати соціальне становище купецтво, оскільки доступною ставала торгово – промислова діяльність без обов'язкового запису до купецького стану. Представники його поповнювали ряди підприємців. У такий спосіб суттєво було розширено основу для розвитку торгово – посередницької діяльності.

Давнім і значною мірою переважаючим станом суспільства було селянство. Остаточне оформлення його з різних прошарків і груп відбулося наприкінці XIX ст. Київська губернія мала винятково землеробський характер,

адже найбільше мешканців належало до селянського стану. Його ряди часто поповнювалися збіднілим дворянством.

У досліджувані роки відбувалися зміни і у середовищі соціальних професійних груп. Професійний статус визначався розміром прибутку, рівнем обслуговування, житловими умовами, привілеями. Зростав чисельно привілейований стан. Спадкові та почесні громадяни отримували певні привілеї за свої заслуги. До нього входили підприємці, дворяни, вчителі тощо.

Економічний розвиток Правобережної України збільшував потребу у інтелектуальних професіях. Зростання розгалуженої кредитно – банківської системи, посилення ролі фінансового капіталу, розвиток торгівлі висували на перший план потребу у працівниках комерційно – фінансових спеціальностей. Розвиток машинобудування, розбудова залізниць та переробної промисловості диктували необхідність збільшення кадрів технічної інтелігенції. Серед інтелігенції, зайнятої у навчально – виховній сфері, більшість складала вчителі, освітянське чиновництво. Значна частина інтелігенції спрямовувалася на чиновницькі посади [420, с. 44 - 52].

Змінювалися моральні засади суспільства. І своїй більшості воно мало подвійну мораль, з одного боку воно засуджувало політичне хабарництво, а з іншого - виправдовувало побутове. Така релятивність поведінки впливала з одночасного засвоєння як протестантських цінностей, коли людина відповідає перед Богом, і східних моральних принципів, за як людина відповідає перед іншими людьми. В процесі розвитку капіталістичних соціально – економічних відносин, суспільство активно сприймало одні цінності, а інші відчужувало. Перебування у складі Російської держави утврдило такі нові фрейми соціальної поведінки, як перебільшення зовнішніх, об'єктивних чинників у житті людини, покладання на них провини за свої біди і невдачі. Саме з цього коріння проростали такі ментальні риси, як примирення з негативними соціально – економічними й політичними явищами, терплячість, відсутність амбіцій і індивідуального

успіху, навіть більше – бажання позбавитися особистої відповідальності. Кріпацтво сприяло закріпленню традиційних ментальних рис українства. Примусово працюючи на поміщика, селянин прагнув витратити якомога менше сил, своєї енергії. Таке ставлення до праці з часом закріпилося в підсвідомості, відбилося на всьому укладі життя селян. Його характеризувала безініціативність, байдужість до праці і службової кар'єри [708]. Водночас нові суспільні тенденції так чи інакше відбилися на світогляді хліборобів. Капіталістичні нововведення засвоювалися вимушено, а отже, це не призводило до життєвого успіху. Торгівля, посередницька діяльність практично не приживалися на ґрунті української ментальності. Все, що не було пов'язано з особистою фізичною працею на землі, українці продовжували ототожнювати з дармоїдством.

У суспільній свідомості складалося відповідне уявлення про багатство, його природу. Тому ставлення до осіб, які допускали зловживання, було достатньо терпимим. Ті, хто брали, але водночас вносили пожертву на різні соціальні потреби, викликали суспільну повагу і схвалення.

Зростала частка населення, яке лояльно ставилося до ринкових перетворень. В економіці лише з'являлись перші зародки ринкової господарської мотивації. Держава, використовуючи важелі впливу і примусу, виступала в ролі стимулюючого фактору саморозвитку та самовдосконалення. Водночас на розвиток підприємництва негативний вплив мали аграрні стереотипи поведінки. Селяни у своїй господарській діяльності покладалися на державну підтримку. Для поміщиків важливими були соціальні мотиви визнання, господарський статус [708, с. 19].

Патерналістська орієнтація суспільної свідомості у свою чергу впливала на складання традиції хабарництва. З позицій архетипіки, хабарництво, представлялося наступним чином: «Можновладець, який брав хабар, уподібнювався Батькові народу, в якого влада від Бога, тому він мав моральне право брати. У такому ракурсі хабар був таємницею, сакральною

жертвою, а послуга, за нього отримана, мала риси надприродного дива» [481].

В українському суспільстві переважав слабкий логіко – раціоналістичний тип мислення, скоріше переважали емоційні підходи, національно – романтичні ілюзії. Зберігалось «економічне пристосування» до реалій капіталізму. Національна економічна верства продовжувала жити переважно у сфері абстрактних ідей. Нею не сприймалась система цінностей та трудової етики Заходу. Бракувало теоретичної моделі розвитку, яка б відповідала умовам буржуазного розвитку. Сюди слід додати і низький рівень правосвідомості. Все це відкривало безмежні можливості для сваволі чиновників, виправдовувало підміну авторитету закону авторитетом владних атрибутів.

У свою чергу перетворення українців в аграрну націю визначальним чинником впливало на формування психологічного і соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів і їх захисту [588].

Суспільство, яке виявляло несприйняття законів і віддавало перевагу звичаєвому праву, в цілому схвалювало традицію піднесення подарунків чиновникам. Низький рівень правосвідомості не дозволяв усвідомлювати, що підношення, або як це називалося подарунок, розбещувало чиновників. У свою чергу службовцям складно було відмовитися від «подарунка», оскільки суспільством на загал це сприймалось як образа. В суспільстві зберігалось прийнятне ставлення до хабарництва, його не соромилися. Брала і давали хабарі практично всі: представники влади і прості громадяни. Якщо хтось з громадян висловлював обурення, то він вважався «ідеалістом». Процес «давати – брати» хабар був взаємним, до нього звикли обидві сторони - чиновники і прохачі всіляких станів – дворяни, купці, селяни, міщани.

Традиція хабарництва у суспільній свідомості перетворювалася у колективний досвід. Хабар суспільством розглядався, як єдиний спосіб

вирішення проблеми. Практично не було прислів'їв, де засуджувався хабар чи висловлювалася повага до законів, судів. І суспільній свідомості склалися стереотипи, які в цілому позитивно характеризували хабарництво. Прислів'я, як правило, виправдовували хабар В. Даль зафіксував такі як: «Всяк подьячий любит калач горячий», « Не подмажешь – не поедешь», «Без поджоги и дрова не горят», «Неподмазанное колесо скрипит», «Быть было беде, да случились деньги при бедре» [368].

Суспільство цілком спокійно ставилося, до того, що хабарі бралися майже відкрито. Було нормою, коли хабар вважався подякою за працю, яку недостатньо оплачувала держава. Тих, хто брав без вимагань, навіть не вважали за хабарників. Хабарництво дрібних чиновників традиційно пояснювалось і виправдовувалося їх скрутним матеріальним становищем. Суспільство визнавало і марність боротьби з хабарництвом.

Змінювалася соціальна структура тих, хто брав хабарі. У 1860 – 1870 – і роки, за визначенням дослідників хабарі, найчастіше вимагали столоначальники та секретарі. Більшість їх мали духовні звання і були випускниками духовних училищ де хабарі, звісно, були розповсюдженим явищем [369, с.197]. Слід погодитися з висновком Л. Писарькової про те, що в умовах нездатності влади законодавчим шляхом захищати інтереси громадян, хабарі часто були єдиним засобом, за допомогою якого можна було зрушити з місця бюрократичну машину і надати їй певного руху [556,с. 156].

Ставлення суспільства до чиновників було «що жартівливе, що зневажливе»[347]. На їх адресу сипались висловлювання типу «канцелярська криса», «чинодер», «опалки» тощо. Тому чиновництву доводилось працювати в особливій морально - психологічній атмосфері. Якісний склад їх змінювався повільно. В державній службі зберігалася особлива традиція, за якою чиновник мусив демонструвати діловитість, життєвий тонус, зовнішню привабливість. У 1914 р. одна з київських газет написала про одного з начальників залізниці, який ухвалив рішення «омолодити» склад

службовців відомства і наказав чиновникам начисто зголити бороди, а сиве волосся пофарбувати в «молоді кольори». Покірні волі начальства чиновники відразу були переведені на вищі посади. Непокірних було понижено [247, с.12].

Суспільний престиж цивільних чиновників був невисоким. Недовіра громадян до чиновників зумовлювалася нерозвинутістю місцевого самоуправління. Громадяни у переважній масі не розуміли процедури управління громадськими справами, бачили і непродуктивність в роботі адміністративного апарату.

Чиновникам складно було самоідентифікувати себе у суспільстві. Їм заборонялось друкуватися, входити до складу періодичних видань. Практично одному з небагатьох в Росії чиновників М. Салтикову – Щедріну вдавалося друкуватися. Але коли військовий міністр граф Чернишов дізнався про це, він був звільнений, а через деякий час, зі значним службовим пониженням, переведений до провінції [346]. Лише на початку ХХ ст. ситуація почала виправлятися. Чиновники отримали деякі інструменти, які дозволяли захищати їм корпоративні інтереси. Починаючи з 1911 р. почали виходити як спеціалізовані, так і популярні в соціокультурному відношенні видання: «Почтово – телеграфный вестник», «Полицейский вестник», «Спутник чиновника», «Вестник чиновника», «Чиновник».

Змінювалося і ставлення селянства до чиновництва. Відміна кріпосництва, утвердження капіталістичних відносин на селі хоч і повільно, але змінювала традиційні основи селянського способу життя, особливо такі його складові як добробут, дозвілля, правила поведінки тощо. Хоча «праця» в ментально – світоглядній структурі селянина продовжувала виконувати роль головного регулятора соціальної поведінки, конкретно - корисна роль для власного існування, для життєзабезпечення селянської сім'ї та усього суспільства для них була очевидною. Всі інші її різновиди: підприємництво, комерційна та посередницька діяльність, торгівля, які все більше демонстрували свою економічну та фінансову ефективність, ще

нерозглядалися селянами як повноцінні [578]. Таке бачення селянами «праці» генерувало у них в свою чергу відповідне упереджене ставлення до чиновників, підприємців, комерсантів. Звідси постійне прагнення уникати з ними всіляких ділових контактів. За таких умов морально виправданою нормою ставало хабарництво, в орбіту якого часто поза своєю волею потрапляли селяни. Мислячи й діючи традиційно, вони в більшості потрапляли в умови, коли залишалися пасивними учасниками торгово – грошових відносин. Пересічний хлібороб, не до кінця розумів вимогу місцевого чиновника, а волів спочатку зібрати врожай (впоратися на землі), а лише потім сплатити податок та викупний платіж. Відтак в силу соціально – економічних обставин, власної інтравертності, селяни потрапляли під тиск чиновницького апарату, відчуваючи при цьому свою беззахисність, а то і беспорядність.

Доба активної капіталізації суспільних відносин впливала на формування правосвідомості селян. В більшості своїй вони, незважаючи на патріархальне бажання відмежуватись від політичних процесів, які нав'язувалися містом, намагалися дотримуватися звичаю і традиції. Однобоко селяни розуміли і соціальну справедливість, а тому не могли оформити захисну систему гарантування та реалізації власних законних інтересів. Постійне маніпулювання влади земельними інтересами та правовими традиціями селянства не могло збільшити повагу його до неї самої [294]. Мотивація поведінки селян у правовому полі визначалася відповідно до їх матеріального статусу: багаті боролися за вкладену працю, а бідняки мріяли про власну землю й боролися за саме право на працю [577, с. 23 - 33].

Селяни в силу свого традиціоналізму залишалися вразливими перед ризиками, які поставали в їх матеріальному благополуччі. Вони невідворотньо мусили вступати у стосунки з владними структурами, фінансовими установами. Переживаючи страх перед чиновниками, суддями, селяни зберігали негативне ставлення до державних органів. У селян, які

мігрували до міст і змінювали соціальне середовище, нівелювалися традиційні цінності і правові зокрема. Більшість їх не могла встояти перед спокусами міського життя. Образ духовенства складався у світогляді селян на основі їх реальної ролі в суспільно – політичному житті Правобережної України. Церковне життя регіону стало жертвою рішучої бюрократизації регіону. Глуху стіну відчуження між селянами і сільським православним кліром зводило прагнення самих священників поліпшити за рахунок селян своє матеріальне становище.

Пореформенні трансформації також радикалізували соціо – психологічне еґо селянства. Своєрідно реагуючи на «виклик часу», воно потрапляло під «згубний» вплив швидко змінюваного «оточення». Зберігаючи достатню консервативність, селянство змінювало своє ставлення до багатства. Все більше їх уявляло ідеальний устрій життя за формулою: ось розбагатію та наймита найму. Цілком слушною видається думка інтелектуалів тієї доби, що зворотним боком індивідуалізму була байдужість селян до чужого становища і майна [567, с. 156]. Водночас зберігалися свідчення про те, що селяни часто припускали, що лише дурний не скористається нагодою пожитися чужим коштом, і вірили, що «з краденого швидше заведеш, ніж з купованого» [361].

Незважаючи на консервативність політичних уявлень селян, після 1861 р. вони ситуативно долучалися до політичного життя. Централізація політичної системи, бюрократизація державної служби об'єктивно сприяли формуванню іміджу держави в селянському середовищі.

Відбувалося ознайомлення селян з функціонуванням органів влади, поліції й судових установ. Вони спостерігали запопадливість місцевої поліції і чиновників у збереженні привілеїв поміщиків, а також ту обставину, що ці стражі порядку на Правобережній Україні фактично перебували на утриманні власників маєтків [459, с. 186]. Колишній кріпосний селянин згадував, що після відміни кріпосництва, становий пристав навідувався до поміщика «один два рази на рік, щоб зробити честь «пану», одержати від нього

«получку» [266,с. 62]. Правдивість цих спогадів підтвердив чиновник О. Воронін: «Поліцейські, та й самі чиновники, ...завжди ставали на бік останніх (поміщиків), і тому народ звик вважати їх підкупленими слугами панів, якими вони у дійсності були» [646].

У селян із чиновників найбільшу відразу викликали юристи, яких вони вважали творцями несправедливих законів, хабарниками і здирниками, здатними вирішувати «діло» на користь того, хто їм більше заплатить. Хабарництво психологічно розбещувало не тільки суспільство в цілому, а й деформувало його соціально – політичні інститути, моральність народу, а й змінювало природу самого хабародавця. Той, хто брав хабар, позбавлявся найголовнішого – почуття спокою і рівноваги. Доводилось постійно перебувати в очікуванні покарання. Хабарник навіть не міг поділитися з ближнім про свій аморальний вчинок, боявся викликати осуд. Селяни часто відкрито демонстрували свою неповагу до присутніх місць та до чиновників. За це вони притягалися до кримінальної відповідальності. Не випадково значну частину обвинувачених у Житомирському окружному суді становили селяни. На межі 1880 – 1890 рр. частка скоєних ними кримінальних злочинів становила 58 % від загальної кількості [485].

Прихильне ставлення селян до хабарництва мало значною мірою ментальні корені. Резонерство «розвивалося» і проступало на зовні у повсякденному житті за умов соціально – економічних змін другої половини ХІХ ст. Звідси походила переконаність селян у всесиллі хабарів. На селі склалися відповідні передумови для поширення хабарництва. Домінація «ідеології чорного переділу» у психологічно – моральному стані селянства спонукала надто зневажливе їх ставлення до урядовців. «Надійним адвокатом» їм слугував земельно – господарський чинник. Селяни остерігалися «що як і колись» та земля, що належала їм, буде передана «чиновним пройдисвітам». Традиційні поземельні відносини для селянського загалу були як щось істотно інше й більше, ніж будь – які сумнівні фінансові махінації. І тому нічого дивуватись, що хлібороби не демонстрували

«модернізаційної громадської самосвідомості» в разі втручання в їхнє повсякденне життя «людей державних». Відповідно самотній земельно – господарський екстремізм селян здебільшого обмежував адекватні дії посадовців. Хабарництво місцевої влади в українських селах була зумовлена, окрім іншого, відсутністю ефективного контролю з боку вищих чиновників. В обстоюванні своїх корпоративних інтересів губерньська, повітова й сільська бюрократія часто діяла заодно. Більше того, імперська влада робила немало, щоб виховувати «представників так званого селянського самоврядування в дусі підпорядкованості можновладцям». Манери поведінки селян були зумовлені тим характером політичних відносин, який втілювався самодержавною адміністрацією. Запобігливість у стосунках із старшинами, старостами, писарями, збирачами податків, соцькими була зумовлена рівнем заможності та вищим соціальним статусом місцевих урядовців, а безпосередньо в політичній площині – самотньою сільською клановістю. Нерідко в селах було кілька кланів, які протягом багатьох років, а то й одного – двох поколінь, змагалися між собою за владу та впливи. Зосередження реальної влади в руках кількох осіб та відсутність й ефективного контролю сприяло процвітанню беззаконня і посадових зловживань [578, с. 290 - 291]. Поширення у хліборобському середовищі хабарництва, дрібних крадіжок міцно пов'язувалися з традиційними господарськими та побутовими митарствами, за великим рахунком, їх не вважали власне злочинними діями. Водночас оцінка хліборобами такого явища, як хабарництво була неоднозначною. «Шаруватість народної свідомості» окреслювалася наступним чином: якщо власне інтереси селян забезпечувалися у зрозумілий і прийнятний для них спосіб, то побори поставали як втілення «добра»; якщо ні, то такі ж дії перетворювалися на «аморальні». Чи були підстави у сучасників дорікати землеробам за цю подвійну хитрість? Певно, що мінімальні. Адже «надійним адвокатом» їм слугував вище згадуваний земельно – господарський чинник. Традиційні поземельні відносини значили для селянського загалу щось істотно інше й

більше, ніж будь – які сумнівні фінансові махінації. І тому нічого дивуватися, що хлібороби не демонстрували «модернізованої громадянської самосвідомості» в разі втручання в їхнє повсякденне життя «людей державних» [578, с. 289 - 290].

Отже, влада імперії суттєво трансформувала свідомість та цінності суспільства Правобережної України. Відміна кріпосництва, промисловий переворот змінили соціальну і станову структуру суспільства, виробничі відносини, почала формуватися нова модель праці. В суспільстві складалося уявлення про природу багатства, особливостей ринкової економіки, конкуренції та підприємництва. Відповідно змінювалося усвідомлення традиції хабарництва в середовищі чиновників, міщан, селян.

2.4. Поведінка чиновників в умовах посилення бюрократичного свавілля.

Правобережна Україна залишалась регіоном, де зберігалась висока концентрація чиновницького апарату. Один чиновник припадав на 143,5 чоловік у віці від 16 до 69 років [347]. У містах один чиновник приходився на 60 жителів, а в повітах – на 707 [428, с. 152].

Чиновники виступали в ролі особливого стану, який реально володів важелями державного управління, тому знали, що воля царської адміністрації і політиків значно залежала від їх позиції. Чиновники завжди знаходили можливість скоригувати державну політику, а то і направити її в інше русло [428, с. 151]. Вони бачили вигоду державної служби. Привілеїв вони мали небагато. Ювілеї дозволялося святкувати, як зазначалося в « Уставе о службе», лише тим, які без перерви керували однією і тією частиною не менше 25 років. Відзначення дати не могло бути приводом для представлення до нагород. Спеціальні грошові винагороди, які видавалися чиновнику, не перевищували річного окладу [428, с. 147]. В особливий спосіб відбувалося формування корпусу чиновників судових відомств. Як

правило туди потрапляли чиновники з досвідом проведення судових статутів в життя. Часто вони здійснювали грубі порушення. Основним видом занять для них була паперотворчість. Для чиновника найважливіше було одержати заробітну плату і вислужитися перед начальством. Ряди цивільних службовців поповнювалися переважно з числа малозабезпечених і малоосвічених соціальних прошарків, які намагалися будь - якою ціною «вбитися в люди». Вони працювали за низьку зарплату. Для чиновників, які бачили всездозволеність і правовий нігілізм заможних і відомих людей, морально виправданими ставали і власні подібні манери поведінки. Чиновники відомств виробили неписані правила поведінки: коли прийде відвідувач, створіть вигляд зайнятої справами людини: слухайте неухважно, відповідайте неохоче; коли прохач візьметься пояснювати вам обставини справи ... зробіть самий неприємний вираз, якщо можна гримасу, уставте на нього мутні очі і повторюйте щохвилини надривним голосом «да - с, да - с ...», поки прохач не зрозуміє, що вам ніколи і не відкланяється до іншого вільного часу. Знову з'явиться, знову зробіть вигляд, що вам ніколи до тієї самої хвилини, поки він прошепоче, що буде Вам вдячний [552].

Імперська влада, формуючи кадровий склад судів на Правобережній Україні, намагалася зробити суддів вірними служителями її інтересів. В окружні суди регіону в основному «імпортувалися» судді з інших губерній імперії, які були більш лояльними до влади. Головним критерієм відбору судових чиновників була належність до вищих соціальних станів. Тому в системі класних чинів почали з'являтися нові особливі стани, до яких зараховували штаб - офіцерських та обер - офіцерських дітей, дітей цивільних чиновників. Влада часто використовувала такий спосіб тиску на чиновників суду, як утримання на посаді в якості тимчасового виконувача обов'язків. У 1884 – 1886 рр. 90 % судових слідчих Житомирського окружного суду у штатному розписі подавалися як виконуючі обов'язки. Така ситуація призводила до втрати судовим працівникам незалежності [701,с. 9].

Влада імперії, домагаючись вірності судів, формувала систему їх матеріального забезпечення. Утримання суддів становило не лише грошові виплати, що склалися із жалування, столових та квартирних коштів. Окрім державного утримання, значна частина чиновників Житомирського окружного суду володіла власним майном (землею, будинками, млинами тощо) та мали сталий прибуток, що часто перевищував державне грошове утримання [701, с. 10].

Такий управлінський чинник як протекція практично позбавляв дисциплінованих чиновників можливості просуватися в справедливий спосіб кар'єрними шаблями. Вони втрачали віру та надію у власне забезпечене майбутнє. Управлінський протекціонізм мав давню історію і почався з того часу, коли чиновники набирались із дворянських, купецьких та інших станів, а також з числа тих, хто не бажав навчатися чи нести важку військову службу. Особи, що потрапляли до лав чиновників лише за протекцією, здебільшого лише імітували службову діяльність. Тому де - факто не діяли конкурентні умови просування по службі. Програвали в кар'єрному зростанні і втрачали інтерес до служби найчастіше здібні і чесні чиновники.

Для більшості чиновників властивою була аморальна поведінка, а то і бюрократичне свавілля. В 1912 р. журнал «Спутник чиновника» з цього приводу писав: всі ці великі і малі «громовержці», засліплені своєю величчю дійшли до переконання, що «синами батьківщини» є саме вони, «начальники», а решта - дрібнота, покликана служити не Батьківщині, а їм, начальникам. І це насаджується чиновникам регулярно [264, с. 26 - 27]. У 1914 р. журнал повідомив про свавілля чиновників поштового відомства. В статті «Завидное житце. К положению почтовиков» ішлося про те, що чиновники поштового відомства, дізнавшись, що поштарі - листоноші одержували від кореспондентів «святкові», вирішили заморозити доплати. Це при тому, що їх зарплата становила лише 25 руб і працювали вони по 13 годин на добу [227, с. 24 - 29].

У чиновницькому середовищі зберігалася кругова порука. Чиновники, які демонстрували невдоволення сваволею, зловживаннями своїх колег, ними сприймалися неугодними, піддавалися осуду та утискам по службі. Як правило, такий чиновник знімався з займаної посади чи понижувався в посаді, виводився за штат на невизначений термін без утримання, позбавлявся можливості клопотати про нове призначення.

В імперії слабо працювали соціальні ліфти для чиновників. Матеріальна ущербність чиновників формувала у них лояльне ставлення до порушників законів. Міністерська форма управління та відповідна вертикаль влади формувала атмосферу колективних зловживань. Бути чесним чиновником було практично неможливо. Українському суспільству, яке ментально виявляло недовіру і багато в чому несприйняття особливо чиновництва поліції, судів, постійно прагнуло знайти шляхи ділової комунікації з ними з тим, аби отримати можливість розв'язання меркантильних проблем. Поміщики, аби зберегти за собою адміністративні права на селі, виявляли готовність виплачувати річну оплату чиновникам поліції. І. Фундуклей застерігав, що якщо багаті поміщики не будуть виділяти засоби на утримання чиновників поліції, « тому кошти ці вони будуть отримувати від злодіїв»[243].

У суспільстві зберігалася традиційно критичне ставлення до чиновників. Не випадково дослідник чиновництва Е. Карнович писав, що критична хвиля спала під впливом соціологічних досліджень, коли з'ясувалося, що чиновники самі по собі не винні, як здавалось, коли їх особисті недоліки розбирались в деталях, не звертаючи уваги на те, до якої міри недоліки ці були поставлені в тісну і пряму залежність від всього складу нашого громадянського і суспільного життя [232, с. 7]. В пресі все більше висловлювалися думки необхідності налагодження спеціальної освіти чиновників, підняття соціального престижу їх як працівників держави на ниві суспільних відносин. Чиновник найчастіше в суспільстві асоціювався з «хабарником», «грабіжником». Слабкість розвитку самодіяльності громадян

також відкривало шляхи для хабарництва чиновників. Проте визначальним фактором виступали матеріальні потреби чиновників. Більшість чиновництва Правобережної України перебували в нестабільному матеріальному становищі. Близько 1/4 їх загальної чисельності одержували більше 1 тис. руб. у рік, решта значно менше. Зустрічалися, як їх називали в газетах, «раби державної служби», які мали зарплату у сім рублів [261]. Між тим, з незначними коливаннями в цінах фунт хліба коштував 4 коп, фунт телятини – 10, фунт вершкового масла – 75 коп. [347]. Крім того, їм виплачувалися т.з. «квартирні гроші» в розмірі 1/5 жалування [219, с. 7 - 9]. Більшість рядових чиновників потребували поліпшення житлових умов. Чимало з них проживало в малопритатних для житла приміщеннях. Соціальні протиріччя і антагонізми виявлялися і у питаннях надання їм відпусток і пенсій. За законом, чиновникам гарантувалися права на відпустки і пенсію. Водночас реалізація цього права залежала від волі начальства. В пресі часто можна було зустріти повідомлення про те, що той чи інший рядовий чиновник не одержував відпустку, оскільки не потрапляв до розряду «любимчиків» начальства. Таким чином, ситуація складалася так, що на основі закону створювалися передумови для всездозволеності і зловживання владою. В пореформенну добу пенсії нараховувалися за законом 1827 р. необхідний розмір майбутньої пенсії залежав часто від прихильного розгляду даного питання спочатку безпосереднього, наближеного, а потім далекого начальства. Думка керівництва, а не закон була вирішальною при вирішенні цього питання. Таким чином, нарахування пенсій чиновникам відбувалося на основі таких собі невлених і довільних традицій.

Відсутність контролю з боку суспільства за діяльністю чиновників і наявність контролю лише згори у вигляді епізодичних ревізій ставала передумовами беззаконня. Відсутність моральних заборон провокувала чиновників на хабарництво, казнокрадство тощо. За умов тотальної централізації влада не могла стримувати поширення хабарництва серед

чиновництва, ревізії, які виконували роль контролю за діями чиновників, скоріше були точковою формою протидії. Крім того, вони проводилися за одним і тим же планом, а тому чиновники заздалегіть знали про дії ревізорів. Традиційно преса перед початком ревізії подавала критичні матеріали про можливі зловживання місцевих чиновників, чи окремих установ. Проте після закінчення ревізії суспільний інтерес до проблем відразу затухав.

Чиновники відомства перебували у більш вигідному становищі порівняно з іншими категоріями населення. Їх доходи залежали від походження, кваліфікації, посади, освіти, класного чину й досвіду роботи [507, с. 251]. Київська міська поліція була винятком. За даними Є.А.Самойленко, у Києві на утримання двох столів поліції в середині ХІХ ст. виділялося близько 2 тис. руб. на рік, враховуючи жалування столоначальників по 180 руб. на рік кожному. Такий рівень утримання змушував поліцейських знаходити протизаконні джерела для утримання себе та своїх сімей [606, с. 69]. Зважаючи на це, особливу зацікавленість у чиновників викликали так би мовити «позапланові» доходи, значна частина з котрих була не зовсім законною й надходила завдяки зловживанню службовим становищем.

Більшість чиновників, які займали нижчі і частково середні щаблі соціальної піраміди, часто бідували, не мали гарантій зайнятості. Саме ця обставина наводилася у якості виправдання обвинуваченого на суді того чи іншого чиновника - хабарника. Форми їх зловживань хабарництвом удосконалювались: брали хабарі їжею, хутрами, грошима, послугами.

Суспільна відтворюваність хабарництва знаходила стихійне відображення навіть в мові чиновників. Часто вживалися такі народні еквіваленти терміну, що широко входив у вжиток: «вчинити честь», «проявити повагу», «мзда», «корм», «видобуток», «подарунок», «дітлахам на молочішко», «срібні ласощі». Хабар вражав уяву письменників, державних діячів – так народилися «службові солодощі» М. Салтикова – Щедрина.

На професійну діяльність чиновників справляли безпосередній вплив зміни суспільно – політичної ситуації. Нову роль поліції, її структуру, фінансування визначив наказ імператора Олександра II від 25 грудня 1862 р. «Тимчасові правила щодо устрою поліції у містах та повітах губернії». В Києві створювалася окрема міська поліція, яка складалася з поліцейської управи та її структурних підрозділів. Штат поліції значно зростав, структура її органів ускладнювалася, збільшувалося фінансування. Особливістю функції поліції ставало перетворення її в структуру, яка виконувала політичні замовлення (брала участь в репресіях). Подальші реорганізації стосувалися посилення політичного нагляду. В 1873 р. за ініціативи Київського губернатора князя А. Васильчикова почала діяти розшукова частина поліцейської управи. Левову частку зусиль її працівники приділяли роботі з політичними злочинами. Заходи по удосконаленню роботи поліції лише дотично торкалися гострих потреб кадрового і фінансового забезпечення. В 1897 р. у Києві з необхідного штату 579 працювало тільки 394 городових, що пояснювалося малими зарплатами при великому психологічному й фізичному навантаженні [309].

Серед поліцейських чиновників хабарництво породжувалося в тому числі і важкими умовами служби. Грошове утримання поліції значно поступалося працівникам інших сфер. Низькі пенсії та їх пряма залежність від терміну служби спонукали поліцейських службовців якомога довше перебувати на посаді, що призводило до старіння кадрів тощо. У 1860-х роках у містах Правобережної України річне утримання городничих не перевищувало 280 руб., приставів - 57, а квартальних наглядачів - 36. Вони мали нижчі зарплати, ніж рядові пожежники, які одержували додатково 5 - 10 руб. на квартиру, одяг і продовольство. Міські поліцейські мали менше утримання ніж земські [606, с. 35]. Окремі начальники корпусу жандармів, намагалися підняти престиж служби, добиваючись підвищення платні й пенсій офіцерам [640, с. 83 - 84].

Крім основних виплат, обсяги котрих безпосередньо залежали від посади і досвіду служби, переважна більшість чиновників і службовців отримувала ще й додаткові: на утримання чи оренду житла, на однострій, на відрядження, на транспортні витрати, нагородні та ін. Таким чином, можна стверджувати, що порівняно з іншими категоріями населення поліцейські перебували в більш вигідних умовах. Крім того, їх доходи мали постійний і стабільний характер незалежно від кон'юнктури ринку й соціально-економічної ситуації у регіоні. Важливим фактором життєвого рівня службовців були їх позапланові доходи. Особливо посилювалося поширення хабарництва в випадках, коли загальне зростання цін на продукти випереджало збільшення заробітної плати, під час війн та інших соціальних катаклізмів.

Зміни вимог до кадрового відбору в органах поліції великих міст, в тому числі Києва. Гостро стояла проблема підготовки кваліфікованих спеціалістів. На Правобережжі України не було спеціальних освітніх закладів для підготовки фахівців з поліцейської служби. Серед штатних працівників Київської поліції переважали особи з початковою освітою. Несприятливі умови служби були причиною появи багаточисельних фактів неналежного виконання співробітниками поліції своїх функціональних обов'язків. Діяльністю поліції часто були незадоволені не лише громадяни, а й самі поліцейські. Робота поліції залишалася пронизаною формалізмом і межувала з беззаконням. Прикладом серйозних службових зловживань була служба київського поліцмейстера полковника В. Ціхоцького.

Адвокати були особливою групою чиновників правоохоронних органів. Офіційна зарплата адвокатів досягала 2 тис. руб. Ще кращі статки мали адвокати, які працювали за наймом у відомих посадовців, підприємців, купців. В 1864 р газета «Киевлянин» у своєму матеріалі повідомляла про прояви правового нігілізму київського адвоката Щуки: «Адвокат Щука користувався прислів'ям «на те щука в морі, щоб карась не дрімав». Займав прекрасну квартиру в місті, жінка їздила в щегольському екіпажі. Кожну

неділю влаштував вечірки, де місцеві високі чиновники пригостилися обідами. Щука виручав із біди своїх клієнтів за хабарі, вважаючи, що російські закони можна трактувати направо і наліво» [239].

Отже, в умовах посилення бюрократичного свавілля змінювалася поведінка чиновників, що стало одним з факторів, що спричиняв прояви хабарництва. Корпус чиновників владою формувався на принципах лояльності і вірності, протекції та штучного звуження соціальних ліфтів, неконкурентності, хабарництво в середовищі чиновників поширювалося в силу нерозвинутості державного контролю матеріальних, ментально – психологічних та інших чинників.

Висновки до другого розділу.

У другій половині XIX – початку XX ст. відбулися зміни факторів, які спричиняли прояви хабарництва, серед них поглиблення процесу централізації політичної і концентрації економічної влади, відродження традиції «столоначальництва» в державному управлінні. Крім того, політику підпорядкування Правобережної України інтересам імперії спричинили глибинні трансформації в свідомості та цінностях суспільства, наклалися на формування специфічних моральних норм поведінки чиновників. Розвиток капіталізму вносив певну кореляцію у надбудову суспільства. Політична благонадійність виступала дієвим елементом взаємовідносин влади і суспільства. У свою чергу суспільний розвиток випереджали процеси, пов'язані з виробленням відповідних правових, етично – моральних норм регулювання його окремих сфер. Таким чином, дані обставини сприяли поширенню хабарництва.

Побудова державної влади продовжувала здійснюватись на засадах, які не могли забезпечувати ефективний контроль за адміністративним апаратом. Влада залишалась централізованою і незацікавленою, аби в ряди

адміністративного апарату імплементувались моральні, добросовісні чиновники. Окремим проблемним питанням залишалось законодавство. Його підготовка, а також застосування мали вади і окреслювали можливості зловживань владою.

Система управління, що складалась протягом досліджуваних років, значною мірою зумовлювала зловживання хабарництвом. Протекція залишалася її серйозною вагою. Влада робила нерішучі спроби поповнення апарату управлінь спеціально підготовленими службовцями. Контроль за адміністраціями на місцях, що покладався на губернаторів, залишався слабкою ланкою управління. Вседозволеність влади позбавила її системності у протистоянні хабарництву, на найнижчих щаблях управління існував хаос, непрофесіоналізм, домінувало бажання пересічного чиновника використовувати владу у власних інтересах. Вагомим фактором зловживань хабарництвом виступав низький суспільний престиж чиновників. Нерозвинутість самоуправління зумовлювалося суспільною недовірою до чиновництва. Нерозвинутість форм самоврядування, низьке матеріальне забезпечення чиновників, неефективна техніка діловодства і інші чинники створювали передумови зловживань владою.

Існувала низка соціально – економічних і етноментальних передумов поширення хабарництва. Звичаї і традиції хабарництва залишалися у суспільній свідомості. Суспільство погоджувалося з тим, що хабарництво є неминучим і навіть необхідним явищем. За умов відсутності ринкової господарської мотивації у веденні власної справи виникало бажання заробити великі кошти без прикладання зусиль.

РОЗДІЛ 3

ПРОНИКНЕННЯ ХАБАРНИЦТВА В СФЕРИ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА.

3.1. Наслідки проявів хабарництва в промисловості, на транспорті, митниці та фінансах .

Хабарництво мало свої особливості проникнення в промисловість. Цьому сприяли в тому числі і дії влади, яка прагнула контролювати приватну ініціативу, сферу засновництва на промислових підприємствах. В імперії розвивалися нові галузі промисловості, транспорту, які ставали вигідним місцем для бізнесу. Відповідно заснування акціонерних компаній було можливим лише зі згоди уряду. Чиновники часто, видаючи дозвіл на відкриття приватної структури, створювали свідомо ускладнення, процедура відкриття затягувалась нерідко на багато місяців.

Одним з елементів системи трудових відносин на промислових підприємствах Правобережної України виступали неформальні практики. Серед їх проявів була робота на підприємстві без укладення трудового договору, виконання роботи, що не відповідала займаній посаді, виплата зарплати не самому робітнику, а членам родини тощо. Такі трудові відносини мали патерналістські ознаки і ґрунтувалися на принципах, що асоціювали підприємство з патріархальною громадою або великою родиною, де присутні батько – благодійник і його діти - працівники. Такі відносини характеризувалися приматом колективу над індивідом, жорсткою внутрішньою ієрархією, немонетарними формами мотивації праці [466, с. 90]. Хабарництво виступало в ролі своєрідного каналу (неформального зв'язку), ставало масовим явищем промислових підприємств. Хабарі давались директорам, начальникам цехів, інженерним працівникам, десятникам з тим, аби отримати сприяння при влаштуванні на більш легку роботу тощо. На підприємствах хабарництво було найбільш поширеним на

рівні нижчої ланки управління. Начальники цехів, бригад були вихідцями з робітничого середовища, просували за хабарі робочі місця.

Старт зловживанням на будівництві залізниць дав дозвіл Олександра II 1857 р. про участь у створенні сітки залізничних шляхів приватним компаніям. Спочатку тодішнє бізнес – середовище, яке знаходилося в зародковому стані, не відразу оцінило цю перспективу. В більшості випадків ця справа утопала в чиновницькій рутині. Увагу підприємливих ділків привернула постать «залізнодорожного короля» Карла фон Мекка, який за півтора року заробив півтора мільйона рублів. Він здійснив перші в Росії махінації з залізничними акціями, налагодив механізм казнокрадства, вдвічі завищуючи вартість будівництва.

Залізничне будівництво перетворювалося у жирний і перспективний прибутковий шматок для чиновників, вельмож і бізнес - ділків. Внаслідок почалася справжня залізнично – концесійна горячка. За концесії на будівництво перспективних гілок між претендентами розгорталася справжня війна. Розміри хабарів обраховувалися мільйонами. Княгиня К. Юрьєвська стала однією з ключових фігур в даній справі. Газети писали про випадок, коли хабар мав позитивний наслідок для розвитку окремого регіону С. Вітте, міністр фінансів в 1891 р., затвердив проект будівництва саранської гілки залізниці. Спочатку місцеві купці виступили проти того, щоб колія проходила через Саранськ, остерегаючись нібито можливості пролетаризації місцевого населення та притоку кримінальних елементів. Вони вирішили, що « потрібно піднести Вітте» і зібрали півмільйона рублів. Після чого були внесені зміни в будівництві і залізниця пройшла через невелике село Рузаївку, яке невдовзі перетворилася у вузлову станцію. Побачивши, що великі грошові потоки проходять повз них, купці змінили рішення та зібрали ще півмільйона. Після чого було ухвалено рішення, і через Саранськ були пущені вантажні поїзди. [547, с. 41 - 42].

Залізничне будівництво супроводжувалося масовим розкраданням державних коштів. Займаючись перекачуванням капіталів до привілейованих

підприємців, уряд цим самим об'єктивно обмежував підприємницьку ініціативу, не допускаючи до цієї справи більш ліберально – демократичний прошарок. Бути концесіонером ставало модним. К. Скальковський не без іронії писав: «... мимоволі мріялося, як приємно стати в Росії концесіонером» [612]. Великий фінансист і залізничний ділок С. Поляков через підставних осіб скупив майже всі акції новоствореного товариства «фастівські залізниці» [471].

За вигідні залізничні підряди розгорталася жорстка конкуренція між вітчизняними та іноземними претендентами [554, с.80]. На них спритні ділки наживали величезні капітали. З'явився новий тип власників капіталів «залізничні королі». Про них писав С. Вітте: «Так як залізниця мала значну частину своїх капіталів, гарантовану державою, а у інших доріг і весь капітал був гарантований державою, то по суті кажучи, ці залізничні королі зайняли таке становище в значній мірі завдяки випадковостям, своєму розуму, хитрості і до певної міри пройдисвіству . У цьому сенсі кожен з них представляв досить помітний тип ... Особи ці мали найбільший суспільний вплив навіть на вищий клас заможних осіб» [333, с. 9 - 12].

Залізничний бум, з одного боку, мав позитивні економічні наслідки, а з іншого, хабарництво негативно позначалося на темпах і якості робіт. Більшість будівельних підрядів розподілялося лише після відповідного лобіювання їх вищими чиновниками. За концесію на будівництво однієї з гілок залізниці з заводчика Карла фон Мекка чиновники вимагали півтора мільйона рублів [380].

Спроби держави підмінити вільну конкуренцію видачею замовлень мали й інші негативні наслідки. Це розбещувало виробничу атмосферу, знижувало відповідальність підприємців. Ті з них, що виконували урядові замовлення, часто робили це з суттєвою затримкою та постачали продукцію низької якості. Відсутність належного контролю за результатами виконання урядових замовлень створювало передумови для численних зловживань.

Пільгові умови бізнесу привертали увагу багатьох бажаючих зробити великі кошти, не прикладаючи до того особливих зусиль. Сучасник так описував становище в залізничному будівництві: «Аферисти та грюндери усілякого роду, спритні фінансові ділки і засновники дугих нових підприємств шляхом різних прожектів, протекції, підкупів та хабарів отримували собі дозволи на будівництво залізниць, створення акціонерних компаній ..., не маючи часто грошей за душею» [594 с. 128]. Такими пошукачами залізничних концесій часто виступали урядовці та особи, наближені до них. Концесійний бум в Росії тривав близько 15 років, з 1866 до 1890 р.

В імперії малоефективна і розпорошена система управління фінансами породжувала казнокрадство, яке ставало звичним явищем. Основною характерною рисою бюджетного процесу була його таємність. До фінансової реформи 1862 р. держбюджет не публікувався і затверджувався царем в таємному порядку [465].

Складову хабарництва мала діяльність митних органів. Прогалини у законодавстві відкривали шлюзи для контрабанди товарів на митницях. За хабарі втягувалися у дані «операції» митники. Держава зусилля спрямовувала передусім на покарання зловмисників, а не на попередження контрабанди і інших порушень на митницях. Законодавство в цілому ліберально прописувало види службових порушень та покарання за них, починаючи від штрафів і закінчуючи засланнями на каторжні роботи [711, с. 11].

Період 1864 – 1876 р. став початком формування нового погляду на зовнішню торгівлю. Росія вичерпала переваги вільної торгівлі. Складна зовнішньополітична ситуація, поява нових міждержавних протиріч змусили уряд схилитися до нового курсу поміркованого протекціонізму. Основною його метою ставало заохочення розвитку вітчизняної економіки і її захисту від іноземної конкуренції шляхом встановлення високого мита на ввезені до країни товари або заборона ввезення товарів. Тому у 1876 р. з'являється так

зване «золоте мито» - митні збори стягувалися не у паперових грошах, а золотою монетою. [484] Губернії Правобережної України мали економічний та торгівельний потенціал, який посідав помітне місце в господарському комплексі держави. Визначальну роль відіграло сільське господарство. Тому одна галузь і потрапила під протекцію держави. Головними складовими експорту був експорт зернових культур, лісу, цукру [572, с. 16].

З поглибленням товарно – грошових відносин стрімко зростали обсяги зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Політика протекціонізму розглядалась владою передусім як засіб стимулювання промислового виробництва. Урядом встановлювалися високі митні тарифи на імпорту товарів. Якщо з 1868 р. діяло достатньо помірковане мито, то надалі воно помітно зростало. Уряд в такий спосіб намагався захистити вітчизняного виробника від іноземної конкуренції. У 1888 р. переглядалися митні збори, в результаті чого тарифи на імпорту зросли на 20 % . Внаслідок рядові споживачі змушені були купляти іноземні вироби за завищеними цінами. Дана ситуація влаштувала великий бізнес, представники якого часто знаходилися у родинних, земляцьких, приятельських стосунках з вищими державними чиновниками чи представниками царського двору, службовцями губернаторських управлінь тощо. Вони прагнули максимально використати переваги свого становища і «заробити» якомога більше. Зберігався монополізм на внутрішньому ринку. Якість і дешевизна вітчизняної продукції владою відверто приносилась в жертву окремим монополістам та їхнім фінансовим інтересам. Високе мито зменшувало споживання багатьох видів товарів, стримувало розвиток продуктивних сил, а отже, призводило до падіння рівня життя населення. Даний курс негативно позначився на господарських зв'язках губерній Правобережної України. Ввіз імпорту тут переорієнтовувався з Заходу на Схід.

Власники підприємств, реальне благополуччя яких залежало саме від продовження протекціоністської політики, рішуче виступали проти зменшення митних тарифів. Землевласникам, які були основними покупцями

промислових товарів, залишався вигідним ліберальний підхід до митної справи. Велись з цього приводу наукові дискусії. В. Вернадським було обґрунтовано переваги вільної торгівлі [331]. Серед наукового загалу переважали прибічники такої протекціоністської політики, коли державі належала провідна роль в економічному житті. Дані теоретичні шукання були направлені на з'ясування місця України у імперській економічній системі. Правобережна Україна, як відомо, державною владою бачилась через призму її інтересів. Тому федералістські ідеї М. Драгоманова щодо перебудови Російської імперії й піднесення в цьому процесі політичної й економічної ролі України, які викладалися у роботі «Вільний союз – Вільна спілка» (1884 р.), категорично були відхилені [384].

Негативним чинником протекціоністської політики був постійно нестабільний курс кредитного рубля, що позначалося на добробуті населення. Зниження курсу завжди супроводжувалося ростом експорту хліба. Імперія змушена була віддавати частину продукції фактично безкоштовно. Пожвавленню експортно – імпорتنих операцій на Правобережжі сприяло покращення шляхів сполучення, розширення можливостей зовнішньоторгівельної діяльності.

Зміни у фінансово – банківській системі пов'язувалися з трансформаціями у митній справі. Удосконалювалася структура митних органів, зокрема звужувалася їх спеціалізація, що дозволяло посилити контроль ввозу товарів, сплати митних платежів тощо. Митниці перетворювалися в установи колегіального характеру з широкою самостійністю в управлінні. В 1897 р. була оптимізована мережа митних округів, а в 1904 р. ухвалено Митний статут [570, с. 97 - 98]. У такий спосіб влада імперії робила спроби коригування компетенції цих органів відповідно до умов становлення ринкової економіки. В 1870 р. Київська головна складська митниця отримала статус головної складської митниці, яка підпорядковувалася безпосередньо департаменту митних зборів [411].

Зростання обсягів зовнішньої торгівлі пропорційно вело до збільшення і потоку контрабанди. Ці обставини створювали передумови для покриття митниками протиправних дій. На митних переходах концентрувалися різного роду ділки і авантюристи, які намагалися заробити на крадіжках майна або ухилитися від сплати митних зборів. В 1865 р. було порушено справу за фактом вчинення крадіжки майна в Радзівілівському митному окрузі на Волині. За матеріалами справи впливало, що два ділки М. Лідман і П.Маргуліс, переодягнувшись у форму прикордонників і посіявши паніку (розпустивши чутки про пожежу), проникли в скрині, які належали громадянці Ц. Фломіній, і пограбували цінності. На досудовому слідстві постраждала повідомила, що грабіжники незрозумілим їй чином втерлися в довіру до начальника Радзівілівського митного округу і управляючого митницею, користувалися їх покровительством, і отримуючи від них дозвільні документи для проведення дій по викриттю контрабанди, вони відкрито грабували купців, які вели торгівлю правильно» [12, арк. 7]. Проведена за дорученням волинського губернатора негласна перевірка обставин справи підтвердила показання громадянки. Її результати доповідалися генерал - губернатору О. Безаку, той у свою чергу звернувся до міністра М. Рейтерна, який відповів на звернення доволі ухильно і прохолодно, демонструючи явно бажання не виносити сміття з дому. Таким чином, справа була припинена. Інформацію купців було потрактовано як наклеп « з боку євреїв». Суть цієї справи була доволі очевидною. Митники захопились оперативною роботою, а Лідман і Маргуліс явно будучи постійними агентами, вдалися до провокації (очевидно що не безкорисливо). [345, с. 188 - 189].

Про традиційні зловживання на митницях ішлося у справі про донос Шимулевича від 25 лютого 1870 р. Зокрема зазначалося: «Укорінені зловживання Радзівілівської митниці, які є не тільки соромом для купецтва, скільки шкодою для скарбниці. До 1868 р. горілка і спирт у досить значній кількості вивозилися з Росії в Галичину, тоді як з цього часу вона, навпаки,

ввозилася в Росію з Галичини. Митниця допускає вивіз срібних монет з Росії в Галичину, без повідомлення про те російському консулові, як це встановлено митними правилами» [13, арк. 5]. Окрім корисливих мотивів даних зловживань, автор доносу бачив їх причину в тому, що «начальство митниці одночасно має право стягувати мито, здійснювати поліцейський нагляд і паспортний контроль. Тому митне керівництво завжди вміло непомітно усунути нагляд за власними діями з боку сторонніх відомств. Особливої ж установи, яка б мала право контролювати дії митного відомства на місцях, не існувало. При такому стані справ легко зрозуміти, чому перевізники горілки, срібла й антиурядових видань безперешкодно пропускаються через митницю без пред'явлення навіть своїх паспортів. Не пропускаються лише ті купці, за товари яких вимагається мито понад встановлене тарифом [13, арк. 6].

Контрабандний промисел став небезпечним для держави явищем, оскільки послаблював соціально – економічну сферу, підривав політику митного протекціонізму. Службовці митниці, вступаючи у змову з контрабандистами, ставали співучасниками таких діянь, оскільки покривали чи сприяли такому порушенню, як перевезення через кордон контрабандних товарів та невиконання, повністю чи частково, різноманітних обов'язкових правил, які встановлювалися для попередження контрабанди. Нерідко і самі вони займалися контрабандним промислом. Так, у 1911 р. за провезення контрабанди були засуджені помічник управляючого Волочиської митної застави і наглядач Радзівілівського перехідного пункту [75, арк.3]. Найчастіше за сприяння митників переміщувалася контрабанда, якою були товари широкого вжитку та продукти харчування. Нерідко вони сприяли переганянню контрабандним шляхом худоби з Поділля до Буковини. Значне місце у переліку товарів контрабанди посідали підакцизні товари. Спирт був найпоширеніший з них. Дії уряду та митних органів по попередженню і виявленню контрабанди не були в цілому ефективні. Заходи, що здійснювалися по удосконаленню митного огляду, мали на меті не стільки

встановлення законності переміщення товарів через кордон, скільки пошук контрабандних і заборонених предметів. «Каменем спотикання» у боротьбі з цим явищем була фінансова незацікавленість самих митників, оскільки їм вигідніше було отримати грошову винагороду.

Суцільно в губерніях Правобережної України відбувалося нагромадження недоїмок по питейному збору. Управляючі комісіонери, користуючись потуранням місцевого начальства, у значній мірі дбали про власні вигоди. В даній сфері створювалися цілі схеми, до яких долучалися чиновники різних рівнів влади. Внаслідок діяла кругова порука, яка охоплювала всю вертикаль владних органів.

Чиновники досить неохоче поступалися своїми «інтересами» у справі виробництва і обігу спиртних напоїв. Після відміни архаїчної, пов'язаної з розгулом хабарництва та іншими зловживаннями відкупної системи, наступив новий етап управління даною галуззю. Оформлення прав на продаж спиртних напоїв покладалося на акцизні управління. Вони вповноважувалися видавати спеціальний патент за умови сплати підприємцем відповідного збору. Законодавство регламентувало правила впорядкування оптової і роздрібною торгівлі, переміщення і зберігання алкоголю. Виробництво і збут даної продукції підпорядковувалося фіскальним інтересам держави. А відповідно, це супроводжувалося надмірною нормативною регламентацією даних процесів. За таких умов неефективним виявився державний нагляд та громадський контроль за виробництвом і обігом спиртних напоїв. Акцизні органи і поліція виконували фіскальні, контрольні - наглядові функції. Реальною силою, яка б могла впливати на виробництво і на продаж спиртних напоїв з урахуванням місцевих інтересів, було земське і міське самоврядування. Однак уряд свідомо знижував їх повноваження. Сільські громади отримали право виходити з клопотанням до адміністративних органів про регулювання торгівлі спиртними напоями. Прописувались і відповідні правові норми, на основі яких виносилися покарання до їх порушників. Попри те, що передбачалося покарання за незаконне відкриття і

несплату податків з утримання корчевень, вони діяли з значними порушеннями. Власники їх регулярно платили хабарі поліції і акцизним органам. Виготовлення і збут неякісних напоїв перебувало в тіні. Відповідальність за виготовлення фальсифікату виноградного вина була закріплена нормами закону лише в квітні 1914 р. [351, с. 12].

Відкуп на торгівлю спиртних напоїв практично не міг відбуватися без хабарів. Купці змушені були часто давати хабарі чиновникам. Вони робили це по - різному: за допомогою пригощання, дехто посилював горілку і гроші, треті брали «на жалування». Очевидці говорили, що такий викуп ліцензій сприяв зростанню і поширенню п'янства. А прибутки, які мали чиновники, становили астрономічні суми. Бюджет не одержував половини тих сум, що мали збиратися. Відкупщики щедро задовільняли потреби губернаторів, канцелярій, голів казенних палат, поліцмейстерів, ісправників, радників питейного відділення, винних приставів, окружних, столоначальників, секретарів поліції, секретарів земського суду, приватних приставів, станових, квартальним наглядачів. Платили як грошима, так і горілкою.

У досліджувані роки все більше хабарництво проникало у новостворені банківські установи. Більш виразно це проявлялось в особливо великих містах [524, с. 36]. Звичними ставали явища лобізму економічних інтересів. Мали місце факти прямих підкупів з метою проведення думою бажаного рішення. Нерідко думи ухвалювали рішення, які задовольняли як суспільні, так і приватні інтереси. Серед думських діячів чимало було тих хто, перебував в числі гласних в основному заради власної вигоди. В м. Черкасах купець 2 - ї гільдії В. Кауров був відомим «ділком», який підпорядкував своєму впливу місцевих чиновників. Обіймаючи посаду директора міського банку, він тримав гласних міської думи у матеріальній від себе залежності; ті, хто потрапив у боржники банку, змушені були багато міських і особливо приватних справ вирішувати за його бажанням [352, с. 114].

Система надання урядом підприємцям субсидій часто супроводжувалася створенням хабарницьких схем. Індустріальний розвиток передбачав розвиток підприємств, які не мали достатніх обсягів власних капіталів і могли функціонувати лише за допомогою урядових кредитів. Отримати їх могли підприємці, які мали доступ до правлячої петербурзької верхівки, або оточення імператора. Тому часто акціонерні товариства пропонували на керівні посади осіб, які займали високі чиновницькі посади на державній службі або мали «зв'язки з царським двором». Використання зв'язків, особистих впливів ставало явищем економічного життя. Американський історик Л. Кохан переконаний, що приватні фірми приваблювали впливових посадових осіб неймовірними сумами з метою використання їхніх офіційних зв'язків та знання методів, необхідних для отримання урядових субсидій. Дана практика настільки міцно вкорінилася, що продовжувала зберігатися і після того, як в 1884 р. рішенням Кабінету міністрів на участь вищих державних службовців в управлінні справами приватних компаній були введені обмеження, а сумісництво прямо заборонялось для чинів перших трьох класів табеля. Така ситуація викликала невдоволення та численні протести з боку громадськості [443,с 161].

За умов суцільного безгрошів'я 1860 – 1870 – і років зростало значення банківських позик. Проте одержати їх практично було неможливо без хабарів. Аби одержати позику, часто використовувалися зв'язки «на горі». Український цукро заводчик граф Бобринський, опинившись в скрутному фінансовому становищі, звернувся до царя з проханням про кредит. Цар задовільнив у проханні. У суспільстві пішли чутки, що нібито кредит був виданий з «особистої шкатулки» Олександра II. Водночас Державний банк видав постанову про надання позики, в якій зазначалося, що «три мільйони карбованців графу Бобринському призначалися у позику на 26 річних правилах, з виплатою 5% інтересу». Банкрутство фірми Яхненка й Симиренка, що відбулося у 1862 р., пов'язувалося не лише з невдалим фінансовим менеджментом та надмірним використанням ресурсів для

покриття оборотного капіталу на переоснащення виробництва, а й з непоступливістю власників у стосунках з кредиторами. На думку польського мемуариста Бобровського; «фірма жодних задовільних наслідків кредиторам не принесла» [334, с. 105 - 106].

В умовах зростання ролі банків і їх значення у фінансуванні промисловості і сільського господарства суттєво активізувалися пошуки зв'язків для отримання позик. В 1880 – і роки мережа установ дрібного кредиту була досить широкою. В 1885 р. лише в Київській губернії діяло 213 – сільських банків, 110 – установ мирського допоміжного капіталу, 73 – позичково - ощадних товариств, 40 – кредитних товариств, 35 – громадських позичково – ощадних кас [69]. Розширювалися можливості акціонерних товариств, в тому числі внаслідок зростання частки сільського капіталу, який формувався внаслідок викупних операцій і вільного продажу землі. Протягом 1863 – 1872 рр. дворянство одержало до 607 млн. крб., чималу частину цієї суми було вкладено в акціонерні товариства. За підрахунками П. Ляценка, за період з 1861 – 1873 рр. було засновано 357 акційних товариств з капіталом 1 116 млн. крб [483].

Часто зловживали хабарництвом і чиновники кредитних установ. Політика протекціонізму змінила правила зовнішньої торгівлі, а тому почала з'являтися конкуренція між основними гравцями ринку - сільським господарством та морським і річковим транспортом. Експортна спеціалізація сільського господарства губерній Правобережної України, з одного боку, вплинула на розвиток сільськогосподарського машинобудування, переробної промисловості, транспорту. З метою просування на зовнішні ринки продукції державою виділялися короткотермінові кредити. За доступ до них велася суперечки між посередниками і зовнішньоторговими ділками. Часто підключалися до зарегулювання цих конфліктів державні органи. В 1876 р. була украдена картельна угода промисловців із метою врегулювання механізму розподілу між учасниками цукрового ринку кредитів, які виділялися Київською конторою держбанку [705, с.16]. Внутрішні інвестиції

зазвичай вкладалися часто нерационально. В цьому питанні зберігалася різноспрямованість інтересів влади і підприємців. Переживав інвестиційні труднощі й іноземний капітал, обсяги якого розширювалися. Чиновники в ручному режимі формували інвестиційну політику. Тому губернії Правобережної України вивозом за кордон хліба, продукції цукрової та харчової промисловості займали нееквівалентне становище на зовнішньому ринку.

Знаходило шпарини хабарництво у роботі податкових органів. Система збору податків в цілому зберігала безконтрольність. В 1861 р. при введенні спеціалізованих органів акцизного нагляду особливе значення приділялося матеріальному утриманню їх службовців. На ці потреби ішло відсоткове відрахування від сум зібраного акцизу. Казначеї мали дотримуватися законодавства. Апарат акцизних органів ставав взірцевим явищем у чиновницькому світі. В той час «жорсткість» відповідальності за ділянку роботи і певна «елітарність» акцизних органів не позбавляла їх можливостей бути втягнутими у різного роду схеми виробників і особливо продавців підакцизних алкогольних напоїв. Зберігалися зловживання хабарництвом у галузі виробництва і обігу алкоголю.

Нерідко і самі губернатори створювали «схеми» зловживання, обкладаючи даниною відкупщиків, вимагали від поліцмейстерів відсотки від взятих ними хабарів. Іноді ініціювали висунення місцевим багатим купцям звинувачення в якомусь злочині і кидали їх до в'язниці, а потім вимагали відкуп. Чиновники губернських управлінь розуміли вигідність укладання капіталів у хабар для вищих чиновників. Не випадково М. Салтиков – Щедрін, який служив віце – губернатором, писав, що вкладати капітал у хабар краще, ніж у банк, тому що це давало гарантію від здирницьких притирок з боку влади [604].

Незважаючи на посилення заходів щодо протидії хабарництву, з початком Першої світової війни військовий міністр імперії Сухомлинов, який до цього перебував на посаді Київського генерал – губернатора, організував

схеми щодо вигідних поставок для армії. Договори через дружину міністра одержували знайомі кияни Фішман, Фурман, Марголін, Бродський та ін. Армія відчувала нестачу амуніції, продовольства та фуражу. Проте, навіть маючи протекцію імператора Миколи II, Сухомлинову не вдалось уникнути покарання. Завдяки тиску Державної думи на царя, міністра було відправлено у відставку та розпочато розслідування його злочинної діяльності [458, с. 90 - 91].

Отже, протягом досліджуваних років в промисловості, на транспорті, митниці та фінансах хабарництво отримало прояви, які мали негативні наслідки для соціально – економічного розвитку Правобережної України. Хабарництво стримувало розвиток промислових підприємств, сприяло проникненню на територію контрабанди, послаблювала інвестиційну діяльність.

3.2. Село і селянство в орбіті хабарництва.

Проникнення хабарництва в село Правобережної України мало свої вияви, що зумовлювалися усім комплексом соціально – економічних трансформацій. Торгівля землею докорінно змінила до цього традиційний спосіб життя селянства та інших соціальних груп села. Розроблені в петербурзьких кабінетах правила землеволодіння закріпили вражаючу диспропорцію у розподілі земельних угідь, яка стала підґрунтям конфлікту між звільненими селянами з одного боку, та польськими і російськими землевласниками з іншого [313 с. 128]. Останні не хотіли продавати землю. Селяни, у свою чергу, не мали для цього фінансових можливостей, а тому знаходили саме різні шляхи, прикладали неймовірні зусилля, аби поліпшити своє матеріальне становище шляхом купівлі землі у поміщика. Виявляючи елементарну необізнаність у хитросплетіннях новопосталого ринку землі, селяни часто ставали заручниками різного роду «хабарницьких схем». Оренда землі часто містила спекулятивні технології. До лав орендарів

нерідко потрапляли не чисті на руку ділки. На Правобережній Україні сформувалася група осіб, значно більш досвідчених у нових правилах ведення сільського господарства, ніж щойно звільнені селяни, до якої увійшли дідичі, орендарі й адміністративно – господарський персонал. Вони безпосередньо взаємодіяли з селянами, і взаємини ці були не без хмарними [531]. Роль посередників між селянами і поміщиками виконували посесори. Вони оплачували поміщику орендну плату оптом у кілька разів нижчу, ніж отримували за цю ж землю орендних виплат від селян [533]. Поміщиками так само керував матеріальний інтерес, пов'язаний зі зростанням цін на землю, появою додаткових можливостей купівлі – продажу землі тощо.

Хабарництво на селі поширювалося і внаслідок того, що правові відносини врегульовувалися різними сферами – звичаєвим і цивільним правом. Для селян були властивими покірність і дріб'язковий прагматизм. Місцева влада традиційно намагалася сіяти страх з тим, аби приховувати зловживання. Тому на селі мала місце взаємна зацікавленість не оприлюднювати чи приховувати те чи інше зловживання. Часто селяни звинувачували і проклинали землемірів – хабарників, які здійснювали незаконні нарізки землі подвірним господарствам, водночас не надаючи доказів до судових інстанцій. Хабарництво і могоричі ставали буденним явищем у стосунках між селянами і представниками сільської влади. Вони, як правило, виступали гарантом успіху тієї чи іншої справи. Вважалося, що задобрювання (дрібний хабар чи могорич) - це давня добра традиція. Практично ніколи селяни її не осуджували. Обурювали селян лише непомірні й надалі зростаючі «апетити» новоспечених представників сільських адміністрацій [578, с. 347].

Селяни Правобережної України одними з перших в Російській імперії перейшли до розряду селян – власників, коли їхня робоча сила перетворилася на повноцінний товар. Водночас, товаром ставала і земля, яка після сплати викупної суми державі, переходила в повне розпорядження

окремого селянина. Селяни могли купувати у власність рухоме і нерухоме майно, продавати його, віддавати в заставу, розпоряджатися ним.

До справи правового врегулювання поземельних відносин долучалося якомога більше чиновників правоохоронних, судових органів. Судові процеси з майнових справ ставали практично щоденним і звичним явищем. З цього приводу в 1864 р. газета «Киевлянин» писала про те, що адвокати хапалися за справи заради «заробітку», хоча вести їх були неспроможні. При цьому обиралася тактика, за якою підставляли особу, яка хотіла у законний спосіб вирішувати земельномайновий спір. Далі адвокати пропонували свої «послуги», натякаючи на необхідність дачі хабаря нібито для задобрення землемірів землевпорядних комісій, суддів повітових судів тощо. В такий спосіб адвокати втягували селян у хабарницькі «схеми» [239].

Часто хабарництво проявлялося при формуванні органів самоврядування селянами. Після 1861 система управління селянами вибудовувалася за адміністративно – поліцейським принципом. Центральна влада була зацікавлена в тому, аби органи управління селянами формувалися як слухняні виконавці державної політики. Двоступенева система управління, при якій селяни для вирішення господарських питань об'єднувалися у сільські громади, а для найближчого управління і суду – у волості, у своїй практичній реалізації мала ряд недоліків. Селяни мали низький освітній рівень і практично залишалися необізнаними в законодавстві. Тому наявність лише селян в органах самоврядування не могла не впливати на їх діяльність. Селяни у переважній масі демонстрували консерватизм і в багатьох випадках бойкотували викупну операцію, не бажали утримувати органи самоврядування, не визнавали виборів. Внаслідок гостро поставала проблема кадрового забезпечення органів самоврядування на селі. Дуже часто до органів самоврядування обирались ті, хто потенційно не міг виконувати відповідних функцій. Причина полягала у недосконалій виборчій системі та наявності права передачі свого голосу на сході будь – кому з громади. Такий принцип призводив до того, що голос можна було

«купити» або отримати за якусь послугу в дарунок від іншого селянина. Як правило, в такий спосіб отримували «зайвий» голос заможні селяни. Серед селян практикувалось «частування» горілкою або вином своїх односельців, аби ті обрали даного кандидата на ту чи іншу посаду.

До губернаторів, судів і поліції часто надходили скарги селян на такі зловживання під час виборів та формування органів влади. Так після втручання в результати виборів Київського, Подільського і Волинського генерал - губернатора обраний, а потім звільнений сільський старшина в Чигиринському повіті Юхим Федоренко був поновлений на посаді. Він був незаконно відсторонений рішенням мирового посередника, який перебував у родинних стосунках з управляючим маєтку Матискіним і діяв на його угоду [48].

Поширеним явищем було хабарництво серед службовців волосних управлінь. Саме «дохідною» в цьому плані була посада волосного писаря. Посада писаря передбачала щоденне виконання значного обсягу робіт. До його обов'язків входив збір і узагальнення даних про кількість посівів, чисельність населення, обробка інших даних. Від вищестоячих органів їм надходили багаточисельні інструкції та розпорядження. Тому, як визнавали самі писарі, багато що писалось ними «на око». Ними створювалися стоси документів. Волосні управління як правило недофінансовувалися. На ці посади часто набиралися не дуже якісні спеціалісти. Робочий день тривав 12 - 14 годин. Зарплата писаря коливалася від 5 до 25 рублів в місяць. Проте, як повідомляв журнал «Спутник чиновника», писарі уміло користувалися своїми повноваженнями, чинили небезпечне зло – це зловживали і знищували протоколи і не спрямовували їх за призначенням, одержуючи за це від зацікавленої особи хабара. Справою звичною для них було одержувати по переказу від селян гроші і перекази знищувати, зробивши фальшиву відмітку в настільному реєстрі чи книзі діловодства [255, с. 18 - 19].

Значною мірою зловживали хабарництвом сільські старости. Старости скликали і розпускали сходи, від них залежала ефективність вирішення селянських справ. Для цього в старости було достатньо повноважень. Функції їх поділялись на громадські і поліцейські. Другі були аж ніяк несумісні і не відповідали принципам самоврядування. Староста, обраний селянами й оплачуваний ними, змушений був виконувати примусові дії відносно них. Крім того, сільські старости перебували у залежності від різних органів і багатьох вищестоячих посадових осіб. За цих умов відкривалась безліч можливостей зловживань владою. Селяни регулярно подавали скарги губернаторам до мирових посередників. Ставлення селян до старост і до іншої влади було більш ніж прохолодне. Серед причин такої поведінки була і низька зацікавленість даною посадою і самих старост. Часто їм доводилося обіймати цю посаду, не маючи для цього матеріальних стимулів. Громада як правило призначала їм мінімальну зарплату - від 13 до 30 руб. на рік [493, с. 81].

Постійний рух землі вимагав виконання значного обсягу землевпорядних робіт. Посада землеміра потребувала фаховості і порядності, оскільки земельне питання залишалося досить чутливим для більшості селян. З'являлися в цій справі і ділки, в тому числі і серед вільнонайманих землемірів. В 1913 р. у Новоград - Волинському повіті вільнонаймані землеміри, незважаючи на те що працювали за угодою, яка передбачала відповідні розцінки виконання робіт: 1 руб. за десятину заміреної і 50 коп за десятину відведеної землі, вимагали від селян, аби ті зібрали 400 руб. хабарів для того, щоб вони провели розверстання угідь [71, арк 34].

Волосні старшини часто за хабарі видавали документи, якими закріплювалася власність на землю, яка не могла по праву належати селянину. В 1896 р. Іванівський волосний старшина С. Вітюк і К. Павленко, за хабар і могорич «видали» посвідчення на земельну ділянку під садибою, яка належала унтер – офіцеру Є. Міковському, де зробили запис , що дані

будівлі являють собою пустопорожнє місце. Згодом власник садиби подав до повітових органів клопотання про врегулювання даної справи [46, арк. 14].

Внаслідок зростання ціни на землю все більшого значення набувала оренда і суборенда. Поміщики та заможні селяни практикували укладання з євреями таємних орендних договорів. Євреї, обходячи закони (1863 і 1865 рр.), масово скуповували на пільгових умовах польські помістя. Поляки при здачі їх в оренду надавали перевагу євреям – орендарям. А для поміщика незаконність оренди робила її вигідною, оскільки єврей потрапляв від нього в залежність [667,с. 92]. Спроби губернаторів навести «порядок», припинити незаконну оренду не завжди мали успіх. Була очевидною неефективність обмежувальних заходів, які включали в тому числі і виселення. На Правобережній Україні євреї орендували чверть поміщицьких земель. В 1884 р. площа орендованих земель лише на Волині досягла – 304,9 тис. дес., Поділлі – 240,1 тис., на Київщині – 261,5 тис. дес. Земля орендувалась в 424 маєтках [623,с. 83]. Майже всі угоди між євреями і землевласниками були неофіційними. Це було прибутково для поміщиків, оскільки рятувало їх від примусового продажу землі. Орендна земля, з одного боку, відіграла помітну роль у формуванні великого підприємницького господарства, а з іншого, була предметом спекуляції. Таким чином із сільськогосподарського виробництва вилучалися величезні кошти, штучно підвищувалися ціни на землю, посилювався тиск на дрібних орендарів. Крім того, допускались зловживання при оформленні орендних документів. Чиновники за хабарі «продавали» право на довгострокову оренду, оренду муніципальних земель. Часто договори оренди нотаріально посвідчувалися навіть тоді, коли вони укладалися з умовою сплати орендних платежів більш ніж на рік наперед.

Правоохоронні і судові органи просто заваливалися скаргами селян на несправедливе, з їх погляду, вирішення земельного питання. З іншого боку, селяни не хотіли звертатися до волосних судів. Багато хто з них, не маючи засобів на «задоволення» суддів, в більшості покладалися на них і погоджувалися з рішеннями, яке ухвалювали суди [71,арк.35]. Місцеві

правоохоронні органи дещо оперативніше розглядали ті справи і скарги про зловживання владою, які надходили від селян і про які знали вищі державні посадовці. Губернатори гранично швидко намагалися реагувати на ситуацію. В 1882 р. після втручання губернатора Бердичівсько – Липовецький з'їзд мирових посередників усунув з посади волосного писаря В. Селецького за хабарництво при наділенні селян землею [42, арк. 4].

Тривалий час залишалися де - факто нерегульованими відносин власності. Селяни спочатку одержали частину поміщицьких земель у користування. Їм заборонялося відбирати право користуватися і розпоряджатись землею. Рішення влади було компромісним, аби якось уникнути експропріації землі у одних і інших. Невизначеність і компромісність змін зумовили ситуацію, коли влада майже щомісяця вдосконалювала та видозмінювала законодавчі норми. Таке врегулювання поземельних відносин зачіпало індивідуальні інтереси та спричиняло суспільну боротьбу за їх відстоювання. Антагонізм виник не стільки через половинчастість реформи, оскільки через відмову влади від примусу, внаслідок чого реформування поземельних відносин перетворювалося на компроміс [321, с. 197].

Землеміри часто за хабар відводили селянам землю у тих місцях, де хотіли селяни, порушуючи цілісність земельних наділів інших. Селянин с. Аполянки Уманського повіту Єфрем Радіонов повідомляв Київського генерал - губернатора про те, що землемір землевпорядної комісії Андрій Пхов, порушивши рішення землевпорядної комісії, відвів селянину Семчуку землю в тому місці, де він просив [68].

До складу землевпорядних комісій часто потрапляли авантюристи, які намагалися заробити на різних операціях із землею. Широко відомою стала діяльність землевпорядника І. Герсеванова з Липовецького повіту. У 1906 р. він повідомив сільський схід с. Острожани, що продається маєток «Острожана», який раніше належав австрійським підданам Ластовецькому і Городиському. При цьому він заявив, що якщо селяни трьох навколишніх сіл

зберуть відповідну суму (40 руб. за десятину), то він поклопочеться, щоб ці землі перейшли у їх користування. Після того, як селяни зібрали 6038 руб. і передали Г. Герсеванову, він зник. Селяни, пославши в Липовець уповноваженого, невдовзі дізналися, що були втягнуті в хабарницьку схему, а кривдник відбуває покарання в Сибіру [66, арк. 18]. Така вседозволеність членів комісії обумовлювалася відносно м'яким покаранням за зловживання. В 1909р. Київський губернатор Ігнат'єв після з'ясування обставин та встановлення факту хабарництва землеміра А. Пехова обмежився переводом його до Чигиринської землевпорядної комісії [67, арк. 21]. Роль цих органів в часи сплеску землевпорядних робіт традиційно була вагомою і спрямовувалася головним чином на виконання політичної волі державної влади. Вони виступали у ролі репресивних органів, які чинили насилля над тими, хто заважав утвердженню нового землевпорядкування. Зловживання своїм посадовим положенням членів комісії мало масовий характер. Заможні селяни, які мали досить грошей для підкупу відповідних чиновників намагалися скористатися нагодою і одержати будь якою ціною кращі ділянки. Основна маса тих, хто хабарів не давав, одержували угіддя гіршої якості. Звернення та скарги селян до губернаторів залишалися як правило без задоволення [671, с. 41]. Члени комісії, які працювали «енергійно», одержувати грошові премії, різного роду винагороди та стимули, тоді як значна маса селян змушена була шукати щастя в Сибіру. Землевпорядні комісії досить енергійно взялися за виселення малоземельних і безземельних селян з Правобережних губерній. З цією метою вони організували масові виїзди для попереднього ознайомлення й зарахування за собою землі тих, хто виявляв бажання переселитися. Чиновники на місцях свідомо встановлювали такий порядок, при якому бажуючі переселитися заносилися спочатку до списків, які повітова землевпорядна комісія подавала на затвердження у відповідну губернську комісію. Лише після її затвердження селяни могли одержати необхідні для переселення документи. Але ті селяни, які походили з районів, де робочих рук було мало або надмірне виселення загрожувало

поміщикам зниженням орендних цін, одержували від землевпорядних комісій відмову у дозволі послати ходоків для огляду й закріплення за собою землі. Дозвіл такий можна було одержати лише після дачі хабаря чиновнику. Так з метою виселення якомога більшого контингенту безземельних селян із Житомирського повіту Волинської губернії мировий посередник другої ділянки у 1909 р. при оформленні переселенських документів 160 родинам удвічі зменшив кількість осіб чоловічої статі. На «зеконюванні» у такий спосіб ділянки землі він відправив до Сибіру ще кілька десятків сімей [671, с. 47]. Скарги переселенців, як правило, не бралися до уваги, а винних у цьому не карали.

Часто волосні старшини, писарі користалися бажанням селян за будь-яку ціну придбати землю, вдавалися до відкритого здирництва та підбурювали селян до заволодіння ними землею, яка їм не належала по праву. В 1903 р. селяни с. Мазепинці Великополовецької волості Васильківського повіту повідомляли, що волосний старшина О.Махалай і писар С. Горшковський сформували групу агентів, які переконували селян навколишніх сіл в тому, що зможуть за хабар посприяти в бажаному рішенні суду. Зібравши кошти, старшина купив собі два наділи з садибами і будівлями, придбав 25 десятин у Бердичівському повіті, 40 десятин в інших селах. Крім того, поклав до банку 500 руб. заощаджень. [64, арк. 4]

Зростала чисельність зловживань і злочинів у сфері земельних відносин. За даними Київського губернатора у 1907 р. з 2042 вчинених злочинів більшість стосувались майнових питань. Прагнули мати якомога більше землі як селяни, так і різного роду чиновники. В 1877 р. у Київській губернії було 133 477 чиновників, які володіли 12, 733 десятинами землі, 233 сажнями присадибної землі. Причому 60% даної чисельності чиновників володіло даними ділянками задовго до реформи 1861 р. При такій давності володіння землею значна частина договорів представлялася у вигляді усних домовленостей. [52, арк.11]

Проникнення хабарництва у комерційні відносини на селі мало негативні наслідки для соціального здоров'я і благополуччя селян. Не чисті на руку підприємці, отримавши за хабар патент на торгівлю горілкою, часто реалізовували низькоякісну продукцію. У 1869 р. священник І. Туркевич з с. Дубровинець Липовецького повіту Київської губернії в листі до редакції газети «Друг народа» повідомляв про те, що селяни невдоволені діяльністю шинкаря Я. Амбрамсона, який, придбавши за хабар в акцизному управлінні патент, продавав неякісну горілку і не сплатив 75 рублів сріблом у бюджет села. Становий пристав і акцизне управління залишило скаргу без розгляду, очевидно, що не обійшлося без хабара. [251]

Досить часто селяни виявлялися втягнутими чиновниками правоохоронних органів в різного роду хабарницькі схеми при оформленні власності на майно. В 1862 р. службовець київської палати Цивільного суду І. Новоселецький, скориставшись розмитими нормами закону, організував такий собі «процес» по оформленні спадщини громадянкою Є. Коновецькою. Вона, аби дати хабар, змушена була продати коня і сани. Хабар, отриманий певними частинами в сумі 33 рублі, хабарником витрачався наступним чином: на довіреність – 6 руб.; до Святого свята на чоботи – 4 руб. 50 коп.; в губернське правління - 2 руб.; на переніс справи начальнику губернії на прошеніє – 1 руб. 40 коп.; на свято Меланки – 30 коп; на візника – 20 коп.; до Різдва Христового на чоботи – 3 руб.; на весілля у Мишоловку – 3 руб.; у Київський міський магістрат – 4 руб.; за писання прохання Матвеевим – 2 руб.; для себе – 2 руб.; за знищення довіреності на газетному папері і за негербовий папір - 4 руб. 70 коп. [18,арк.4]

Розширення сфери зловживань хабарництвом часто відбувалося в умовах загострення продовольчих труднощів (недорід і голод, соціальні катаклізми, війни). Винятком не була і Правобережна Україна. Під час Першої світової війни, де гостро постала потреба забезпечення села трудовими ресурсами, використання в сільському господарстві праці військовополонених і втікачів певною мірою сприяло виконанню

сільськогосподарських робіт, забезпечення населення продуктами харчування. Схильністю до хабарництва командуванням російської армії часто користувалися поміщики, заможні селяни та різні спритні ділки. Налагоджувалися хабарницькі схеми для придбання військовополонених. У 1916 р. в сільському господарстві України, з урахуванням працюючих на бурякових плантаціях, використовувалася праця не менше 200 тис. військовополонених. [654, с.32]

Отже, протягом досліджуваних років відбувалася руйнація традиційного способу життя селянства. Воно все більше втягувалося в товарно – грошові відносини, потрапляли в орбіту хабарницьких схем. Проникнення хабарництва в торгівлю землею, орендні відносини, діяльність органів управління негативно позначилося на соціально – економічному розвитку села Правобережної України протягом досліджуваних років.

3.3. Хабарництво у правоохоронній та судовій системах.

У правоохоронній та судовій сферах державного управління склалися найбільш характерні прояви хабарництва, які здебільшого визначалися характером діяльності самих установ і, безперечно, колом обов'язків чиновників, які в них служили. В судових органах шпарини для зловживань з'являлися при виконанні правосуддя, затвердженням документів про купівлю – продаж, введення у дію права спадщини тощо.

На Правобережній Україні великі поміщики щорічно і регулярно забезпечували поліцейських чиновників продовольством. Власники цукрових заводів та „питейних" закладів їм посилали цукор, горілку й гроші. З маєтностей губернатора І. Фундуклея до призначення його на цю посаду також велася виплата окладів. Однак після зайняття ним посади його

управляючий зупинив видачу. Дізнавшись про це, Фундуклей наказав видати все і здійснювати її у майбутньому. При цьому він зауважив, що якщо багаті поміщики не будуть допомагати продовольством та коштами для утримання чиновників поліції, то ці засоби вони будуть отримували від злодіїв [506, с. 40].

Нерідко поліцейські чиновники і особливо слідчі вимагали хабарі від тих, кому виносили підозру в правопорушеннях. Вони фабрикували обвинувачення, після чого вимагали хабар. Таким чином попереднє поліцейське слідство перетворювалося на безвідповідальне свавілля. Стрімко поширювалося хабарництво серед поліцейських чиновників і через те, що вони знали, що боротьба з цим явищем є справою безнадійною. Сучасниками переповідалася типова реакція високопосадовців поліції на прохання громадян захистити їх від поліцейських здирників: - Покликати сюди поліцмейстера! - крикнула особа. - Як! У вас хабарі беруть. - Як ? Де? Ваша світлосте ! - запитує зняковілий поліцмейстер, знаючи, що немає такої поліції у світі, в якій би не брали харбарі [668, с.73]. Масштаби хабарництва поліцейських чиновників були особливо помітними в тих містах, містечках і селах, де активно розвивалася комерційна справа, торгівля, спекулятивні операції. У місцях скупчення євреїв широко побутувало хабарництво чиновників, звичним явищем було, коли справник брав з кожного єврея за рік "по десятці ("по - червоненькій"), а поліцейський наглядач брав по п'ятірці ("по синенькій")" [417, с. 5].

Нерідко чиновники правоохоронних органів за хабарі ставали на шлях приховування слідів злочинів, покривали злочинців тощо. Проведена в 1911 р. ревізія київського слідчого відділення з'ясувала, що завідуючий цим відділенням С. Асланов протягом 1908 - 1911 вносив злочинний безлад в діяльність антропологічного кабінету. Було встановлено, що С. Асланов з корисливою метою, аби приховати діяльність злочинців і навіть слідів злочинів, знищував їх облікові картки з фотографіями. Він і його безпосередні поплічники – Зелло, Кунцевич, Галлендер, Горчинський

знищили близько 700 карток. Журналісти назвали дану кримінальну справу «Аслановщина». З висунутого обвинувачення також стало відомо, що С.Асланов і агенти відділення підтримували зв'язки з відомими авторитетами кримінального світу, власниками будинків терпимості. Агент Шаповалов за хабар звільнив затриману колодійку Шмулевич після того, як від коханця Епштейна отримав 10 руб. Крім того, С. Асланов ухвалив рішення про те, що Шмулевич, хвора. Затримана була відразу ж звільнена з - під варти. Під час проведеного слідством обшуків у С. Асланова були виявлені документи, кілька паспортних бланків, вексельні цінні папери на суму 10 тис. руб. Журналісти газети „Киевлянин" також з'ясували, що С. Асланов, який десять місяців перед тим приїхав до Києва бідняком, не мав грошей, аби зняти квартиру і змушений був мешкати в робочому кабінеті, досить швидко виявився власником доволі значного статку [606,с. 102].

Повітові поліцейські не зневажали хабарем від відкупщиків і навіть від злочинців. У поліцейських установах часто вдавалися до фальсифікації документів. Деякі чиновники, аби отримати матеріальну вигоду, під час обшуків викрадали цінності, фабрикувалися звинувачення, які потім знищувалися за хабарі тощо. Хабарництво у правоохоронних і судових органах носило масовий характер. На переконання відомого дослідника адміністративних органів самодержавної Росії П. Зайончковського, при тому, що питома вага чиновників суду й поліції була досить великою, це не здійснювало жодного стримуючого впливу на масове хабарництво [399,с.67].

Нерідко зловживання хабарництвом робило неможливою роботу поліції по попередженню злочинності. В 1890 – і роки внаслідок цього Київська поліція почала виявляти безсилість у боротьбі з важкими злочинами. Місто таким чином залишалось одним з найкримінальніших міст Правобережної України. У 1897 р. на кожні 100 тис. жителів траплялось 649 злочинів. Для порівняння у Ростові – на Дону, відомому злодійськими традиціями, траплялося 595 злочинів. Забезпеченням порядку в Києві займалося десять поліцейських дільниць, які залишалися не

укомплектованими штатом. З необхідних 579 правоохоронців працювало лише 394 [325]. Вони мали велике навантаження. За статутом городові мали перебувати на посту з сьомої ранку до сьомої вечора. Щомісячна заробітна плата становила 19 руб. Сім'ї багатьох городових і куткових жили в жебрацьких умовах. Газети часто повідомляли про випадки самогубств поліцейських. В 1885 р. окружний наглядач Либідської поліцейської дільниці після відмови йому вищого начальства піти у відставку вчинив самостріл. У передсмертній записці він повідомив: «Позбавляю себе життя, тому що безчесно жити не дозволяє мені совість, а чесно жити не вистачає коштів» [242]. Свої традиції мало хабарництво у вищих ешелонах поліцейського відомства. Проведена в 1890 р. губернатором Ф. Треповим ревізія діяльності глави Київської міської поліції В. Ціхонського виявила, що ним витрачалися казенні кошти на власні потреби. За хабарі він часто призначав на посади, при цьому необгрунтовано вводив у штат додаткові ставки, витрачав на особисті потреби кошти, що призначалися на утримання канцелярії, штрафних і нарядних коштів, видавав євреям дозволи на право проживання у місті приховував поліцейські протоколи про порушення санітарних і паспортних правил тощо. Створена по розгляду матеріалів ревізії комісія прийшла до досить ліберального висновку, що полковник В. Ціхоцький, призначений із складу столичної поліції, діяв по особливих законоположеннях і не встиг засвоїти умови, в які поставлена київська міська поліція. Міністерство внутрішніх справ дозволило розглянути дану справу в адміністративному порядку і запропонувало винести догану. Після чого В. Ціхоцький і далі продовжував зловживати владою. Невдовзі в 1901 р. начальник Київського губерньського жандармського управління інформував вищестояче начальство про те, що зросли побори окремих чинів київської міської поліції з євреїв. За хабарі їм масово видавались дозволи на проживання в Києві, тимчасові довідки на право перебування для приїжджих. Всі ці зловживання робилися з відома В. Ціхоцького. Поліцмейстер придбав «скромну» нерухомість у вигляді «невеличкої» маєтності на Полтавщині

ціною 100 тис. руб. В 1903 р. на основі напрацьованих матеріалів чергової ревізії було відкрито кримінальне провадження, яке тривало майже два роки. Лише в 1905 р. генерал - майор Трепов висловив думку, що було б доцільно подати полковнику В.Ціхоцькому у відставку, і відразу поклопотав перед вищим начальством, аби було присвоєно йому звання генерал – майора та призначена державна пенсія. 8 грудня 1906 р. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ на основі висновку прокурорського нагляду припинив порушену проти В. Ціхоцького кримінальну справу, оскільки попереднім слідством, було з'ясовано, що докази по зловживанню відсутні. [606, с. 77 - 79].

Поліцмейстери вимагали хабарі за термінове виготовлення довідок, видачу дозволів. Матеріальна винагорода мусила надаватися навіть за видачу дозволів на поховання покійників. Околоточні наглядачі діяли в своєму сегменті хабарництва. Ними часто покривалося незаконне будівництво. Так в 1898 р. в ході ревізії, що проводилась Подільським губернатором М. Сем'якіним з'ясувалося, що Балтський поліцмейстер Введенський спільно з приставами 1 і 2 - ї дільниці міста вимагали хабаря від родичів євреїв Берладира і Бершадського за видачу дозволу на поховання. Губернатор наполіг аби були проведені роботи по об'єктивному розслідуванню і хабарників було притягнуто до відповідальності [51,арк. 26].

Громадський інтерес до проблем хабарництва в поліції і судах найчастіше проявлявся тоді, коли ставали широко відомі факти зловживань ревізіями повітових і губернських органів [51,арк. 26 - 28]. Губернатори Правобережних губерній надали інформацію до Київського генерал – губернаторства. В 1898 р. губернатор Подільської губернії М. Сем'якін у «Записці про огляд Подільської губернії» зазначав на зловживанні низки поліцейських чинів у Літинському, Ямпільському, Хмільницькому, Балтському повітах.

Під час Першої світової війни мобілізаційна гарячка, що охопила всі виробничі сфери, відкривала шлях до зловживань. Особливо розквітало

хабарництво під час мобілізації людських ресурсів, гужового транспорту для потреб армії. Поліцейські урядники часто за хабарі звільняли селян від виконання повинностей. В 1915 р. поліцейський урядник Якимлюк та писар Кузьменко з Вінницького повіту Подільської губернії взяли у шляхтича І.Кузьмінського і селянина А. Тарновського відповідно 50 пудів вівса і 100 рублів за звільнення їх від зарахування вільнонайманими підводчиками [119, арк. 4 - 42].

Брали хабарі поліцейські чиновники за покривання крадіїв, членів організованих злочинних груп. Часто газети повідомляли про те, що в містах і селах не було кому боротися зі злочинністю. Нерідко цією справою вимушено займалося навіть духівництво. В 1880 р. газета «Заря» повідомляла про покривання крадіїв майна чиновниками поліції містечка Сквири на Київщині [263].

Покривання жандармами поліційного відділення крадіїв вантажів і майна на залізницях ставало звичним явищем. Водночас жандарми нерідко зловживали становищем та ставали по суті співучасниками злочинів. Жандармське керівництво забезпечувало недостатній контроль за якістю служби, покривало чиновників - хабарників. Вони несли досить м'які покарання за службові злочини. Як повідомлялося в рапорті начальника Київського жандармського поліційного відділення залізниць від 25 лютого 1876 р., унтер – офіцер відділення поліції станції Козятин Ільїн за те, що натякав на хабар затриманих за підозрою в крадіжці громадян, отримав покарання п'ять днів «простого арешту» [329, с. 26].

Хабарництво в судовій системі мало власні прояви. Чим більше розширювалися повноважень судових органів, тим зростали розміри хабарництва суддів. Після ухвалення в 1889 р. «Тимчасових правил у волосному суді» вседозволеність їх значно зміцнилася. Маючи широкі повноваження, вони розглядали всі «справи мужичі», в тому числі і ті, що стосувалися поділу землі без обмеження суми позову. За ними було збережено навіть право застосування як покарання різок, не зважаючи, що

тілесні покарання були відмінені в 1863 р. Волосний старшина ставав головою суду, поєднуючи таким чином адміністративно – поліцейську і судову влади. Такий владний симбіоз у керівництві судами породжував шпарини для хабарництва. Такий суд за хабар міг допустити, аби рішення його залишалося без виконання або виконувалися повільно, не чекаючи оскарження. У повітових по селянських ділам присутвіях справи по оскарженню рішень волосних судів займали левову частку. Дані суди серед селян користувались поганою репутацією і часто називались горілчаними судами. В деяких волостях селяни часто ігнорували такі суди і навіть виганяли виконавців, коли ті намагалися привести вирок до виконання.

Волосні судді через хабар могли змінювати діючий порядку участі у розгляді справ. Діяло два підходи, коли суддя беззмінно протягом року розглядав справу і коли судді справу розглядали по чергово. В повітах Київської, Волинської губерній переважно діяв другий порядок, який був вигідним для тих, хто був зацікавлений у відстоюванні своїх прав, оскільки наперед ставало відомо, хто з суддів буде розглядати справу. Селяни були зацікавлені саме у таких стосунках з суддями, оскільки розуміли, що не потрібно було надто витратитися на хабарі. До Умансько – Звенигородського з'їзду мирових посередників надходили заяви, у яких вказувалося, що судді за винесення касаційної скарги на рішення судів брали пригощання горілкою, розглядали справи у нетверезому стані, брали хабарі тощо [69, арк. 56].

Хабарництва у волосних судах поширювалося значною мірою і внаслідок чинної організації судової системи та діючих принципів судочинства. Навіть після судової реформи суди продовжували розглядати позови «по совісті, і звичаю» і водночас намагалися діяти у межах чинного законодавства. Вони залежали від волосних управлінь, чиновники яких вели виклик позивачів і свідків, а також могли впливали на ухвалення рішень через підлеглих писарів і суддів. Тим більше, що саме старшини рекомендували мировим посередникам кандидатів на посаду суддів. Повітові судді часто змінювались, оскільки доводилося виконувати велике коло

обов'язків. Серед селян не користувались повагою і авторитетом. Вони скоріше відчували своє перебування на посаді як свого роду повинність. Крім того, перебування на посаді було переважно безкоштовно. У 1867 р. в Брацлавському і Літинському повітах Подільської губернії з 266 суддів лише троє мали утримання [493,с.101]. За таких умов хабарництво ставало об'єктивною реальністю. У свою чергу селяни, які не мали коштів, щоб загодити суддів, намагалися не звертатись до них за допомогою.

У судовій системі зберігався розрив у матеріальному забезпеченні чиновників вищих і нижчих судових органів. Високим було грошове утримання чиновників вищих судових органів. У 1902 р. голови судових округів, в залежності від вислуги, отримували заробітну плату від 4500 до 7000 руб. на рік [398, с. 90]. В 1886 р. газета „Волинь” повідомила про висунення проти мирового судді Новоград-Волинського повіту В.Гудвіля звинувачення у хабарництві, в особистому житті судді відбулися різкі позитивні зміни: у нього з'явилися рисаки, американка, лінійка і паук-екіпаж. Протягом 1886 - 1889 рр. «розбиралася» ця справа, слідчі безуспішно намагалися довести, що суддя не брав хабарі і що його оговорив журналіст газети. Проте факти були настільки очевидними, що судова палата була вимушена визнати справедливість статті М. Бачинського [668, с. 124].

Поширення хабарництва серед суддів відбувалося і через недостатній контроль за їх роботою з боку судових палат. В 1884 р. у Київській судовій палаті за участю станових представників розглядалася кримінальна справа чиновника Меленевського, який звинувачувався в тому, що брав безкоштовно хліб, борошно від економа житомирської в'язниці Сагайдачного й привласнив 436 казенних рублів. Оскільки волинський губернатор був прихильним до свого чиновника з особливих доручень, суд повів справу так, що нібито Меленевський купував хліб та борошно в Сагайдачного за свої гроші, а 436 руб. взято ним із банку для відправлення на Острозько-Кременецький з'їзд мирових суддів, але вони помилково не були доставлені туди протягом півтора року. Меленевського визнали невинним, і судова

палата винесла йому виправдальний вирок. У травні 1890 р. в Одеській судовій палаті розглядалася кримінальна справа, так звана „Вінницька справа". До суду притягався голова Вінницького з'їзду мирових суддів Волков й судовий пристав Іванов, писар Луценко. В 11 епізодах обвинувачення розкрилися окремі епізоди хабарництва, в тому числі і те, що Волков, приміром, брав величезні хабарі. Суддя отримав 4000 руб. за дозвіл не проводити опис майна Волкова, котре нібито підлягало продажу за борги. Гарантуючи вирішення справи на користь хабародавців, він брав з них по 500 руб., отримуючи доход 3000 руб. на рік. Щорічно витрачав на потреби 10 - 12 тис. руб. Наслідуючи приклад судді, хабарі брали і його підлеглі Іванов та Луценко. Судова палата жодного з них не засудила до позбавлення волі [668, с. 101].

Певною безперспективністю винесення вироку за законом відзначалася і справа, що розглядалася 9 грудня 1887 р. Київським міським судом по звинуваченню колишнього околоточного Осмолівського, який відбирав у візників номерні знаки, а потім за хабарі повертав. Товариш прокурора наполягав, аби обвинувачення відбувалося за статтею, що передбачала покарання за хабарництво. Водночас захисник вважав, що застосування до даного проступку сили закону було рівнозначне жорстокості і просив присяжних засідателів звернути увагу, що затримка номера є адміністративною мірою. З врахуванням цього присяжні винесли виправдальний вирок [231].

Законодавство не передбачало запобіжників, які б унеможливлювали винесення неправосудних рішень. В 1878 р. мировий суддя 2 - ї дільниці Ушицького судового мирового округу Десятів виніс вирок до тюремного ув'язнення у справі міщанина Шаповалова лише за те, що той піддав осуду незаконні дії судді. По цій справі сам суддя Десятів особисто виступив свідком [29, арк. 4 - 5].

Мирові суди притягували до кримінальної відповідальності майже виключно осіб з нижніх станів, головним чином селян і міщан. Причому

основна кількість кримінальних справ стосувалась злочинів, здійснених головним чином селянами і міською біднотою проти порядку управління, а також проти приватної власності. В 1879 р. на Правобережній Україні мировими суддями було засуджено 3244 чол.; з яких: селян – 2104, міщан – 692, відставних чинів і їх сімей – 444, купців – 3, духівників – 1. Із 3244 засуджених - 2955 чол., або 91 %, були неписьменними [668, с. 112].

Найпоширенішим проявом хабарництва у пенітенціарних установах було привласнення службовцями майна ув'язнених. В 1856 р. була порушена справа проти доглядача Радомишльського тюремного замку Кондратовського за обвинуваченням в тому, що при проведенні обшуків арештантів він забирав гроші й привласнював їх собі. Один із стряпчих провів розслідування, встановивши, що арештант Сидоров віддав Кондратовському 230 рублів, з яких 100 рублів, він привласнив. Подібних прикладів такої діяльності адміністрації пенітенціарних установ було безліч. Мали місце випадки, коли тюремна поліція займалася за допомогою ув'язнених виготовленням фальшивих грошей. Так, доглядач Балтської в'язниці Зелінський та балтський поліцмейстер Альбрихович дозволили арештантам Голубу і Швецю виготовляти фальшиві монети і отримували за це винагороду. Доглядач Київського тюремного замку Анісімов також брав участь у виготовленні фальшивих грошей за допомогою ув'язнених Калайди, Блумкіна, Яського та ін. З двох плавок сума фальшивих грошей становила 400 - 500 рублів. Вони оптом реалізовувалися київським ділкам по 30 - 40 руб. за сотню. Десять рублів із неї брали собі ув'язнені, а решту 20 - 30 руб. забирав Анісімов [668, с. 64 - 65]. Участь у схемах хабарництва для начальників в'язниць ставали звичним явищем. В 1893 р. Волинське губерньське правління оприлюднило факт зловживання посадою начальника Острозької в'язниці Мартинюка. За хабарі начальник дозволяв арештантам відлучатись з в'язниці, приносити до в'язниці продукти харчування. За його дорученням караульні в'язниці Пилипчук, П'ятенко практично регулярно

використовували в'язнів, змушували працювати без оплати. За хабарі вони навіть посприяли втечі одному з в'язнів [48, арк. 36 - 37].

Хабарництво процвітало у землеволодіннях окремих управлінь, цивільних і військових установ. У 1908 – 1910 р. в Києві велося слідство по кримінальній справі військових інженерів, інженерного управління Печерської фортеці. Слідство виявило, що службовці даного управління зловживали становищем при здачі в оренду землі, яка знаходилася на території фортеці. Від орендарів за оформлення чи продовження оренди вони вимагали хабарі. Ревізія з'ясувала, що внаслідок недбалості начальника фортеці К. Карташева землеволодіння не були належним чином описані і нанесені на відповідний план, були відсутні оригінали орендних договорів, відомості про внесення орендної плати тощо. Крім того, ряд інженерів зловживали хабарництвом при здачі підрядними організаціями об'єктів будівництва. Підрядники повинні були «підмазати», аби здати замовнику побудовані об'єкти. Слідчі органи з'ясували, що підрядник Крамков, який здійснював укладку кам'яної мостової перед військовим госпіталем, передав інженеру – капітану Надєждінському конверт з сотнею ассигнацій, аби той підписав акт виконаних робіт [421,с.223].

Загалом у системі правоохоронних і судових органів склалися найбільш характерні прояви хабарництва. Вони здебільшого визначалися характером діяльності самих установ і, безперечно, колом обов'язків чиновників, які в них служили. В судових органах шпарини для зловживань з'являлися при виконанні правосуддя, затвердженням документів про купівлю – продаж, введення у дію права спадщини тощо.

3.4. Результати хабарництва в соціальній сфері.

У свою чергу соціальна сфера Правобережної України переживала тягар хабарництва. Дане явище вкорінювалося в соціальне тіло регіону, що

перетворювалось чи не на єдиний можливий спосіб вирішення мешканцями питань повсякденного життя. За умов нерозвинутих соціальних інститутів з раціональних міркувань вони вимушено долучалися до хабарництва. Більшість соціальних сфер регіону функціонували в спосіб, коли громадяни змушені були давати хабарі з тим, аби отримати те, на що вони мали законне право.

У містах і селах Правобережної України відбувалися зміни, які стосувалися формування соціальної інфраструктури, створювалися підприємства, організації, які займалися будівництвом і впорядкуванням шляхів, відповідали за належний стан водогону, каналізації, пожежної справи, санітарних служб, розвиток медицини, освіти тощо.

У досліджувані роки хабарництво знаходило прояви у медичній сфері. Поширення його тут пов'язувалося головним чином з вузьким спектром надання прямої медичної допомоги. Тому міщани, селяни, аби отримати медичні послуги, часто добровільно ініціювали хабарництво. Лікарям, особливо сільським, доводилося працювати в складних соціально - економічних умовах. Тому вони вели пошук додаткових «джерел» прибутку, короче кажучи, ставали на шлях хабарництва. В 1881 р. лікарі одержували 400 руб. зарплатні в рік. На роз'їзди додатково виділялося менше 100 руб. Вони постійно потребували матеріальних ресурсів, аби добросовісно виконувати професійні обов'язки та вчасно надавати медичну допомогу. Нерідко недобросовісні лікарі вимагали, щоб хворі оплачували виїзд за викликом. Якщо хворі не могли «дати» чи відмовлялися це робити, то такі лікарі «не висувалися» з повітових міст. Для них найбажанішим був виклик до повітового начальства, яке завжди й охоче, щедро надавало «винагороду». Сільські фельдшери часто брали хабар за видачу рецепта на придбання хворими безкоштовних казенних ліків. [603]

Власники торгово – господарських підприємств: бієнь, воловень, ринків, не завжди додержувалися ветеринарних правил та санітарних норм. Тому вони часто були ініціаторами хабара з тим, аби за його допомогою вирішити

власну справу та уникнути санкцій з боку санітарних лікарів. Іноді самі лікарі за те, що не складатимуть протоколу про порушення, вимагали хабар. Гайсанський санітарний лікар Подільської губернії Г. Ребрина після огляду волоні, яка належала власнику винокурного заводу Г. Поляку і мала задовільні санітарні умови, склав протокол про антисанітарний стан волоні, у якому свідомо зазначив, що «виявив» 20 хворих волів. Аби уникнути закриття волоні, власник сплатив йому хабар грошима та спиртом [34, арк. 14].

Хабарництво ставало звичним явищем та засобом врегулювання соціальних відносин на селі і в місті при організації і проведенні рекрутських наборів. Діюча до 1874 р. традиційна система набору в рекрути базувалась на суперечностях взаємовідносин між владою і суспільством. Керуючись принципом - поділяй і володарюй, влада послідовно проводила поділ між привілейованою частиною суспільства і основною масою населення. Цілі категорії громадян звільнялися від рекрутської повинності: дворяни, купці, духівництво, почесні громадяни тощо. Примус закладався в основу виконання даної повинності. За таких умов громадяни шукали незаконних шляхів, аби її уникнути. Одним з них було придбання за хабар рекрутських квитанцій, а також найм охотника. Селяни вдавалися навіть до таких нелегальних способів запобігання рекрутської повинності, як заподіяння собі фізичної шкоди, вдавання в біга, фіктивне розривання шлюбів тощо.

Суспільне несприйняття військової служби в такому вигляді відбувалося і через те, що армія часто асоціювалася з місцем виселки злочинців, інших аморальних проявів. Міщанські родини часто, аби уникнути відбування служби за хабарі, перереєструвалися як купецький стан. В 1892 р. Подільське губернське правління установило, що староста міщанської Половецької управи І. Рашевський брав хабарі за перевід дворян до міщанського стану [55, арк. 51].

Поширеним явищем ставала покупка за хабар охотників, тобто охочих служити в армії. Контроль влади за ухилянням від служби був слабким.

Скорочення строків служби в пореформенні роки дещо пом'якшувало ставлення до рекрутства. Проте все більше громадян користувалися можливістю відкупитися від рекрутства. Наймом могли скористатися особи з високим майновим становищем. Прямо відкупитися від рекрутства могли лише 10 - 15% громадян. Законодавство нечітко прописувало умови призову громадян. Родина могла відбувати рекрутську повинність, не поставляючи власного рекрута, а найняти охотника, який добровільно чи за платню відбував повинність. Знаходилося багато спритних ділків, які за хабарі у казенних палат скуповували квитанції, а потім їх перепродували. В 1869 р. газета «Киевлянин» повідомила про те, що під час чергового рекрутського набору в Києві євреї за хабарі привласнили всі викупні квитанції і продавали їх по 100 руб. [254] Хабарництво часто мало місце при формуванні списків рекрутів. В силу давньої традиції, заплутаність посімейних рекрутських списків була вигідна селянам і самій владі. Міські думи часто свідомо закривали очі на облік тих, хто мав іти на рекрутську службу. Сільські громади, в свою чергу, порушували процедуру формування списків. Місцеві казенні палати також грішили неефективністю при організації наборів. У своєму звіті про набір в рекрути протягом 1870 – 1871 рр. Подільський губернатор не випадково зазначив на тому, що в губернії діють посімейні рекрутські списки, які були складені 15 років тому [24, арк. 23]. Євреї часто користувалися чинним правом найму в рекрути охотників. В 1867 р. Подільський губернатор в інформації Київському генерал - губернатору зазначав: « Визнано самою шкідливою мірою дозвіл євреям наймати в рекрути за себе охотників, як таку, що веде до підриву морального стану селян і постійним зловживанням, які допускаються посадовими особами волосних управлінь по пошуку євреїв» [24, арк. 31]. В Київській губернії мали місце випадки, коли охотники потрапляли до лав рекрутів за підробними документами. Повітові рекрутські присутствія намагалися приховувати хабарництво. В 1867 р. Київське губернське рекрутське присутствіє повідомляло, що до рекрутів потрапив ув'язнений з Білої

Церкви Х. Рисич за зміненим прізвищем селянина П. Мизькова з Липовецького повіту. Гостомельське єврейське товариство одержувало від такої «комерції» по 60 руб. з особи [24, арк. 22].

В Подільській губернії сформувалася група євреїв, яка за хабарі перепродувала охотників. Схема діяла наступним чином: певні особи їхали по селах, де були шинки, власниками яких були євреї, і щедро починали селянам давати в займ горілку і гроші, таким чином їх обманом підкуповувати. Потім, як правило, в період свят до селян приїжджали такі собі «колектори» і висували до селян вимоги повернути борги. Селян, які, як правило, в більшості не могли це зробити, піддавалися подальшому тиску і споюванню. Таким чином неадекватні і залякані селяни вимушено підписували зобов'язання стати охотником, в такий спосіб куплені селяни ставали власністю євреїв. В Гайсині стало традицією, що на початку року євреї звозили таких охотників у нелегальні спеціальні збірні пункти і продавали бажачим відкупитися від рекрутчини [24, арк. 29].

Чиновники повітових органів брали у селян хабарі за те, що сприяли проходженню у рекрути найманих ними охотників. В 1866 р. стало відомо, що в Чигиринському повіті відставний колезький секретар В. Дунаєвський одержував за це хабарі з селян. [20, арк. 48]. На Правобережній Україні і після відміни рекрутчини та введення військової повинності відкуп від служби в армії залишався масовим явищем. В 1878 р. у Київській губернії з 25812 чол., внесених до списків мобілізації, призвано було лише 6708 чол. [36, арк. 24]. В 1880 р. Київською палатою кримінального і цивільного суду був засуджений за хабарництво Таращанський повітовий ісправник А. Кустовський. Слідство з'ясувало, що протягом багатьох років при наборі в рекрути він викликав міщан, які перебували у списках на відбуття рекрутчини і спонукав їх звертатися до нього з проханням про звільнення від повинності. За таку «послугу» вони сплачували хабар, сума якого коливалася від 3 до 25 руб. Таким чином лише в 1874 р. ісправник зібрав близько 700 руб [32, арк. 43 - 44].

Для закладів освіти властивим було поширення різних видів побутового хабарництва, в тому числі часто мав місце хабар натурою, коли вчителям підносилися обіди, подарунки, сюрпризи. Чиновники освітніх відомств отримували хабарі від осіб, які прагнули отримати те, на що вони не мали законного права. На Правобережній Україні євреї, чиї діти не мали права навчатися в окремих закладах освіти (деяких гімназіях, військових училищах), за вступ до них платили великі хабарі. Нерідко в Київській губернії їх розмір коливався від 300 до 700 руб. з учня. [526, с 82 - 83].

При будівництві шляхів сполучення, мостів завжди перепліталось багато приватних інтересів. У визначенні «вигідного» напрямку прокладання дороги було зацікавлено багато власників млинів, підприємств, маєтків тощо. За вигідне для них рішення вони часто були готові дати хабара повітовому начальству. В 1886 р. селяни с. Бишляки Волинської губернії подали скаргу на Луцького повітового ісправника Климова і пристава Торехова, які взяли хабара в орендаря млина З. Рижої, і пообіцяли в обхід думки селян прокласти дорогу у вигідний для неї спосіб. Ввівши селян в оману, вони пояснили, що даний напрям дороги мав важливе військове і транспортне значення. Насправді після прокладання дороги в цьому напрямку прибутки орендаря млина зросли уп'ятеро [36, арк. 4].

Практично регулярно губернські правління виявляли зловживання службовцями квартирних комісій, роль яких зростала в умовах стрімкого розвитку ринку житла. В Києві та інших містах Правобережних губерній відбувався свого роду «будівельний бум», пов'язаний з великою потребою у квартирах міщан, що займалися чиновницькою, конторсько - посередницькою, інтелектуальною діяльністю. В 1862 р. в Подільському губернському правлінні розглядалася справа про зловживання по службі писаря Балтської квартирної комісії Прахневича, який вимагав хабарі у тих, хто бажав в обхід черги отримати ордер на квартиру [115, арк. 2].

І досліджувані роки розширювалися функції соціальних служб, особливо тих, що займалися переміщенням робочої сили, боротьбою з

безробіттям тощо. У містах часто помітними були прояви хабарництва при працевлаштуванні у прибуткові і вигідні сфери. В 1869 р. газета «Друг народа» повідомляла про діяльність у Києві такої собі підрядної організації, яка влаштовувала за наймом робітників за хабарі у грабарські, столярні і токарні майстерні [233]. Часто такими «агентами» виступали євреї. За хабарі вони наймали робітників і за хабарі ж їх поставляли власникам цукрових, винокурених, пивоварених, цегельних заводів, на польові роботи, лісову вирубку тощо [230].

Швидкий розвиток місцевої дрібної торгівлі вимагав наявності та швидкого обігу дозволів, а також різного роду документів, посвідчень, білетів. За таких потреб чинна дозвільна система пронизувалася «схемами хабарництва». Деякі волосні старшини за хабарі видавали дозвільні документи на торгівлю незапатентованою горілкою, на роботу незаконно діючих приватних млинів, цукроварень тощо [72, арк. 38].

Євреї часто вдавалися навіть до захоплення монопольного становища в окремих соціально - виробничих сферах великих міст. Ними шляхом підкупу чиновників скуповувалися дозвільні документи. Внаслідок на Правобережній Україні їм вдалося встановити контроль над такими промислами, як сажотрусна справа, м'ясна торгівля, заготівельна справа тощо. В 1869 р. газета «Киевлянин» з цього приводу писала: «Монополія ця настільки сильна, що з нею не мала сил боротися місцева поліція, і якщо затівалася боротьба, то торгівля м'ясом в Києві призупинялася» [228]. Заходи держави по протидії такому етнічному монополізму часто виявляли свою неефективність. Такі торговці - монополісти, часто користуючись безконкурентними умовами торгівлі, отримували надприбутки, в тому числі внаслідок самовільного і необґрунтованого підняття цін на м'ясо та інші продукти. Газета «Киевлянин» часто писала про появу соціальної напруги, викликаної необґрунтованим підняттям євреями цін на м'ясо в Києві [252].

Часто видача дозвільних документів на будівництво приміщень, будинків була пов'язана з хабарництвом. В другій половині XIX ст. зводилась

велика кількість різного роду соціальних, виробничих об'єктів. Відповідно зростало значення посад архітекторів, технологів, будівельників, землемірів. З боку забудовників інтерес до їх можливостей зазвичай був високим. В 1873 р. прокурор Київського окружного суду розглянув справу, у якій звинувачувався в хабарництві Бердичівський міський архітектор Іванов, який за хабарі видавав дозволи на використання будівель, які мали підлягати технічному зносу, змінюючи при цьому чинні забудови, які раніше були затверджені будівельними управліннями тощо. Крім того, Іванов за хабара видавав дозволи на незаконне будівництво дерев'яних лавок на Торговій площі тощо [39, арк. 3].

Чиновниками, які всіляко стимулювали, виявляли зацікавленість в розвитку торгівлі, видавалася велика кількість офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів. З одного боку, податки наповнювали міську скарбницю, а з іншого, вони також мали певну вигоду від торгівців. У Києві чиновники організовували аукціони, на яких підприємці викупували право торгівлі. Контракт влада підписувала з тим, хто пропонував сплату більшої орендної плати. Сучасники відзначали, що на «контракти» до Києва з'їжджалося надзвичайно багато людей, а гроші, за виразом сучасника, «сипалися наче з рогу достатку». З тим, аби управляти торгівельними операціями та збором орендних платежів, в містах створювалися спеціальні органи, діяли спеціалізовані комісії, на які покладался контроль за надходженнями та витратами. Водночас, внаслідок численних зловживань влади, дефіцит міської казни Києва перманентно зростав. Не допомагало налагодити цю справу й втручання Сенату. Тому Київське губернське правління час від часу мусило видавати персональні дозволи на відкриття крамниць. Кримінальні ж розтрати посадовців міста лише за першу половину XIX ст. перевищили 1 млн. крб. [366, с. 217 - 218].

В подальші десятиріччя така практика лише посилювалася. Хабарництво пронизувало і санітарну сфери. Зі зростанням ролі в житті суспільства санітарії суттєво почали розширюватися функції санітарних комісій.

Відбулася централізація їх діяльності. Чиновники комісії часто, одержавши хабара, «свідомо» обмежувалися лише вказівками фактів порушення тими чи іншими організаціями, особами санітарних норм. За такі «послуги» рідко ними передавалися акти перевірок до суду. Ті справи, що формувалися і розглядалися судом, в більшості випадків вважалися безперспективними. Вироки по них судами свідомо затягувалися і виносилися тоді, коли вщухав суспільний інтерес, втрачався економічний, медичний і санітарний резон вирішення проблеми санітарного стану того чи іншого міста, вулиці чи об'єкта [263].

«Корисні» знайомства були вигідні перевізникам. Перевізницький промисел на Правобережній Україні стрімко розвивався, що було пов'язано з розширенням транспортних можливостей, ростом населення міст, а також потребами міжрегіональних торгово – економічних зв'язків. Перевізники часто за право мати прибуткове місце готові були добровільно платити хабарі чиновникам поліції, городовим тощо. Кінні перевізники Києва традиційно за прибуткове місце платили хабар городовому, що починався з суми 5 коп. Тоді як власник міських розважальних закладів чиновнику давав хабар в сумі до декількох сотень рублів [344, с. 122 - 140].

Хабарництво зачіпало і фіскальну діяльність міщанських громад. За визначенням самих губернаторів, для їх діяльності властивою була заплутаність діловодства, зловживання, котрі виявлялися у незаконних поборах у міщан, підкупі і хабарництві. Це характерним було для громад, які не засновували управ і покладали обов'язки управління на міщанських старост з поміщиками, яких прийнято було називати десяцькими. Такий староста здійснював одноосібно свої повноваження, не підпорядковуючись колегіальному органу. Нерідко веденням діловодства старости змушували займатися своїх помічників, а то і членів родин. В 1899 р. у містечку Смотрич Подільської губернії староста Л. Бачинський занедбав діловодство, відмовився навіть від найнеобхідніших записів про розкладку загального і свічкового зборів [650, с. 172]. В 1913 р. Подільським губерньським

присутствієм розглядалася справа по звинуваченню члена Чегельницької міщанської управи Барського у вимаганні хабара [118, арк. 28].

В соціально - економічному відношенні своєрідними «чорними дірами та оазами хабарництва» були будинки терпимості. Власники борделів від своєї діяльності нічого не сплачували офіційно до державної казни, але платили значні суми хабарів чиновникам та поліцейським різного рангу, щоб ті у свою чергу протягували їхню справу, лікарям, щоб ті видавали «правильні» медичні довідки. В 1910 р. один з великих чиновників Міністерства юстиції офіційно заявив: «Власники будинків терпимості витрачають великі суми на підкуп органів влади, що робить нагляд за будинками терпимості позбавленим будь – якого значення» [299,с. 96]. Водночас незважаючи на такі щедрі пожертви, більшість чиновників негативно ставилися до цього ремесла.

Отже, поширення хабарництва негативно позначалося на діяльності низки соціальних сфер Правобережної України. Найбільш міцно воно вкорінювалося у таких з них як торгово – посередницька діяльність, рекрутська повинність, житлове будівництво, прокладання шляхів, медицина і освіта.

Висновки до третього розділу.

У другій половині XIX – початку XX ст. на Правобережній Україні відбувалися зміни в особливостях проникнення хабарництва в сфери життя суспільства, що були пов'язані із характером капіталістичних відносин, які утверджувалися, та процесами первісного нагромадження капіталу. Для промислового розвитку, роботи транспорту, митних та фінансових органів поширення хабарництва мало негативні наслідки Воно мало особливості проникнення в дані сфери. На промислових підприємствах хабарництво

проникало в трудові відносини, що стосувалися відкриття нових виробництв, інвестування виробництва, збуту продукції. В роботі транспорту хабарництво залишалося найбільш поширеним на будівництві залізниць різної форми власності, відкритті акціонерних товариств тощо.

Найбільш вираженими формами прояву хабарництва в митних органах були незаконні операції, контрабандний промисел, незаконне перетинання митних постів тощо. У фінансовій сфері хабарництво мало місце в роботі акцизних управлінь, банківських податкових установ, зовнішньоторгівельній діяльності. Казнокрадство як форма хабарництва приводила до нераціонального використання ресурсів, деморалізувала управлінське середовище. Протидія держави даному явищу в цілому була малорезультативною. Воно було можливим через нерозвинутість відносин власності, безконтрольність бюджетної системи. Звичай хабарництва стрімко входив у повсякденне життя села, передусім внаслідок політики імперської адміністрації, направленої на зміни традиційного способу життя, а також проникнення в сільський соціум капіталістичних відносин. Воно пронизувало сферу врегулювання земельних відносин, формування органів влади на селі, комерційної діяльності, що мала місце на селі.

Найбільш характерними проявами хабарництва в правоохоронній і судовій системах були вимагання хабарів їх чиновниками, зловживання при видачі дозволів та документів, виконання правосуддя. Торгівля посадами була особливою формою зловживань владою.

Особливість хабарництва в соціальній сфері полягала в тому, що тут воно було, звичним явищем повсякденного життя і відображало певні соціальні стереотипи поведінки. Його прояви мали місце у соціальних установах міст і сіл. Хабарництво процвітало при рекрутських наборах, землевпорядних справах. В існуванні даного виду хабарництва у однаковій мірі були зацікавлені як ті, хто одержував, і ті, хто давав хабарі, тобто місцеве начальство, а також селяни і міщани.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ ДО ХАБАРНИЦТВА І ХАБАРНИКІВ

4.1. Адміністративно – правові інструменти та громадські засоби протидії хабарництву.

Протягом досліджуваних років на Правобережній Україні почався складатися відповідний спектр способів формування суспільної нетерпимості до хабарництва. У суспільстві поширювався інтерес до причин цього явища. На рівні держави були ухвалені нормативно - правові акти, направлені на обмеження хабарництва. Однак всі ці заходи, як правило, були односторонніми, носили характер тимчасових кампаній, направлених скоріше на боротьбу з причинами. Наслідки хабарництва фахово не вивчалися і не аналізувалися. Відсутній був комплексний підхід у цій справі. Влада скоріше демонструвала свої зусилля з пошуку шляхів попередження проникнення його в різні сфери суспільного життя. Існувало усвідомлення того, що правові засоби не приносили бажаних наслідків [474, с. 92]. Адміністративні інструменти, які використовувалися владою, мали обмежувальний характер, і в більшості випадків зводились лише до публічного оприлюднення через пресу результатів ревізій, або інформування про переміщення по службі того чи іншого чиновника, який обвинувачувався в хабарництві [347]. Заходи протидії хабарництву не могли бути реалізовані і по тій причині, що схильними до даних зловживань виявлялися у найбільшій мірі ті, хто знаходився на самій верхівці, від кого перш за все залежав успіх боротьби. Хабарництво часто політиками, які брали участь в політичній боротьбі, часто використовувалося як політологічний інструмент. Практика

звинувачення у хабарництві політичного опонента набувала поширення і носила характер придворних інтриг. Можемо припустити, що вперше в політичній історії кінця XIX - початку XX ст. хабарництво було використано в політичній боротьбі на найвищому рівні, коли 1916 р. на засіданні Державної думи лідер кадетів Д. Мілюков відкрито звинуватив главу уряду Б. Штюрмера в хабарництві [428, с. 189].

Олександром II кілька разів робилася спроба проаналізувати наслідки для імперії поширення хабарництва. В 1862 р. ними було ухвалено Указ « Об изыскании причин и представлении средств к искоренению сей язвы», де зазначалося: «В чому полягають причини, по яких пагубні лихоїмство чи хабарництво в імперії не лише існують, але навіть поширюються між тими самими, які мали ухилитися, всеціло присікати його» [213]. Для вивчення цього питання був створений Спеціальний комітет Сенату, який шукаючи відповідь на дане, питання, узагальнив досвід протидії хабарництву попередніх років та проаналізував напрацювання Комітету «Для соображения законов о лихоимстве», створеного свого часу Миколою І.

Одним з головних адміністративних інструментів протидії хабарництву було удосконалення діяльності фінансово – банківської установи та митних органів. Звуження спеціалізації митних установ дозволило посилити контроль за ввозом товарів, сплатою митних платежів тощо. Митниці перетворювалися в установи колегіального характеру з широкою самостійністю в управлінні. В 1897 р. була оптимізована мережа митних округів, а в 1904 р. ухвалено Митний статут [498, с. 16]. В такий спосіб влада імперії робила спроби коригування компетенції цих органів відповідно до умов становлення ринкової економіки. В 1870 р. Київська головна складська митниця отримала статус головної складської митниці, яка підпорядковувалася безпосередньо департаменту митних зборів [411].

Вносилися зміни в організацію функціонування бюджетної системи, зокрема в ту частину, яка була спрямована на правове її регулювання.

Суттєво посилювалася відповідальність чиновників фінансових органів змінами внесеними до статті Кримінального закону «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» від 1845 р. [212].

Важливою віхою в роботі по посиленню державного контролю за фінансами стало введення в дію у 1862 р. «Правил составления, исполнения и заключения финансовых смет министерств и главных управлений», якими вводилася практика проведення систематичних ревізій фінансових установ. Нововведення розроблялись під керівництвом В. Татарінова, який у 1863 р. обійняв посаду Державного контролера. Ці зміни викликали опір деяких міністрів, так як були направлені на обмеження можливостей безконтрольного витрачання державних фінансів. Введення єдності каси державного бюджету зробило необхідною концентрацію в руках Міністерства фінансів контролю за всіма надходженнями і видатками. З 1864 р. при Державному контролі була введена Тимчасова ревізійна комісія для проведення документальних ревізій фінансових обігів міністерств і відомств [194]. Ревізії аналізували первинні документи бухгалтерій. Водночас за умов централізації влади та посилення бюрократичного свавілля права контролюючих органів залишалися обмеженими. Якщо бюрократична машина дозволяла Державному контролю переслідувати зловживання дрібних чиновників, то він був безсилим перед порушеннями високопосадовців і приближених осіб, які розкрадали величезні фінансові ресурси. Йому не дозволялось ревізувати ті підприємства, які знаходились під особливим прикриттям уряду.

Відповідним чином діяв і такий адміністративний інструмент протидії хабарництву, як реприсивні дії виконавчої влади. Генерал - ад'ютант М. Анненков напередодні польського повстання вдався до надзвичайних заходів і сформував слідчі комісії з політичних питань, заснував військово – слідчі та військово – політичні суди. Губернатор піклувався про збільшення жалювання начальникам мирових установ. Особливо яскраво активізувався наступ на чиновників земельних відомств при київському генерал –

губернаторі О. Безаку [649, с. 293]. В 1864 р. службовцям судових органів Київської, Подільської, Волинської губернії були підвищені оклади на 50 % [248]. При губернаторстві І. Фундуклея київській владі вдалося домогтися, аби засуджені за хабарництво чиновники поліції відбували у в'язницях повний термін покарання. Губернатор домігся, аби «кримінальні гастролери» не подалися «на заробітки» до інших губерній.

Ревізії владою бачилися як єдино ефективний засіб контролю за діяльністю державних установ, чиновників і службовців, поділялися на види: періодичні, ревізії за фактом або подією і раптові, або незаплановані. Порядок їх проведення затверджувався губернаторами чи керівництвом відомчого органу. У 1876 р. директором департаменту митних зборів було затверджено «Інструкцію для ревізії митних установ» [572, с. 233 - 234]. Ревізії проводилися за відповідним графіком, а також як певна реакція на скарги, що поступали на чиновників. Результати «зовнішніх» ревізій розглядались Сенатом, Радою міністрів і доповідались імператору. «Внутрішні» ревізії у порядку підлеглих проводилися у форматі губернаторських перевірок, їх об'єктом були повітові суди, поліція, окремі чиновники. В умовах панування бюрократичних методів управління ревізії розглядались як надзвичайні заходи у випадку, коли вичерпувалися інші способи подолання управлінських труднощів. Губернаторські ревізії часто використовувалися як публічні заходи, про які широко інформувала преса, вирізнялися ґрунтовною підготовкою як з сторони тих, хто ревізував, так і тих, хто підлягав ревізії. Губернаторські ревізії волосних правлінь часто дозволяли встановити, що більшість селянських звинувачень в хабарництві волосного начальства були надуманими, мали характер наклепів. Справді, на селі поширеною була практика, коли селяни намагалися омовити односельців, які займали державні посади, звинувачували їх у кривдах, образах тощо. В 1893 р. селяни с. Мала Стратієвка Брацлавського повіту надіслали Подільському губернатору скаргу, в якій ішлося про те, що сільський староста І.Мураховський, привласнив, що з яких 200 руб. з

орендної плати корчмаря. Губернаторська перевірка встановила безпідставність звинувачень [57, арк. 37].

У роботі ревізії було багато парадності і формалізму. В 1865 р. газета «Києвлянин» підготувала матеріал, у якому йшлося про підготовку повітового міста до приїзду ревізорів: «Прочитавши припис, який повідомляв, що його високоповажність начальник губернії такого то числа буде на ревізії, повітові службовці зібравши усі свої сили, поставили собі гамлетівське питання: бути чи не бути? «Господи, Боже мій! - думає Іван Йосипович - тридцять сім років на службі, а тут одна хвилина - і все пропало! Губернатор ще й на світі не народився, а я уже був секретарем в магістраті, а тепер яка різниця! Йому тільки черкнути пером: звільнити такого, без пояснення причин, - і все пропало!». «Мені пропонували хабар, - подумав Гордій Петрович, - я з натхнення святого духу відмовився, про що і начальник губернії, звичайно, знає і припише мене до лику святих. Однак мене хвилює, що платня, яку я отримую, невелика, а на найнеобхідніші витрати потрібно грошей чи не вдвічі більше. От якби отримував таку платню, яку дано акцизним, тоді б моє шанування: і не задумався б!». «Але ось настає рішуча хвилина: губернатор повинен бути завтра. Ісправник вже під'їхав до повіту з молодим розсильним зустрічати його високоповажність. У місті відбувається також метушня. П'ятий день, як вже підмітають вулиці, а вся нечистота - хоч не мети. «Ракалія! - Кричить помічник пристава старій єврейці, яка вихлюпнула на вулицю відро помиїв. - Підбирай швидше, проклята, хіба не знаєш, що губернатор їде, ось я тебе до в'язниці, каналія!». У поліції теж турбуються про чистоту не менше, як на вулицях. Десятники зігнали бездіяльних баб і дівок, аби обмітати павутину і мити підлогу. Ісправник, виїжджаючи назустріч губернатору, наказав секретарю, щоб завтра не було в канцелярії запаху і щоб всі вимили ноги, були поголені і причесані, а то в канцелярії сидять такі приємні фізіономії і такий аромат, що його величності, як небувалій людині, може зробитися погано». [273]

Аби уникнути покарань за наслідками проведених ревізій, чиновники - хабарники часто навіть емігрували за кордон. За даними П. Берлін «за кордоном уже встигла створилася колонія своєрідних емігрантів колишніх хабарників, які тікали, відчувши біля своїх воріт витягнуту руку ревізора» [220, с. 45 - 56].

Адміністративні форми контролю посилювалися після 1881 р. та з початком т.з. контрреформ. В 1884 р. імператор Олександр III ухвалив рішення Комітету міністрів "Про порядок суміщення державної служби з участю в торгівельних та промислових товариствах, компаніях, а рівно у громадських і приватних установах", яким заборонялася будь-яка участь у керівних органах товариств компаній чиновників перших 3-х класів та відповідних придворних чинів, а також осіб, котрі обіймали певні посади: обер-прокурори сенату і їх товариші, директори департаментів та головні управляючі, губернатори, градоначальники, прокурори й ін. Результати впровадження цього рішення були вражаючі! [398, с. 98]

В 1883 більш рішуче почали діяти органи держконтролю, був створений Департамент цивільної звітності, а роком пізніше - відділ для ревізії обігу залізниць. В 1888 р. почала діяти Центральна бухгалтерія Державного контролю для складання звітів по виконанню державних розписів. І першу чергу попередньому контролю піддавалися операції, пов'язані з будівництвом і експлуатацією казенних залізниць. Чиновницький опір одержували регулярні і документальні ревізії. Ревізори, які перевіряли звіти і вже оформлені фінансові документи, мали своїм завданням виявляти уже допущені умисні чи неумисні дії та визначити обсяг збитків державі. В такій системі контролю були і слабкі сторони, оскільки бракувало підготовлених кадрів, які б мали спеціальні професійні навички, які б могли об'єктивно оцінити збитки, нанесені державі, і виявити осіб, які зловживали посадами. Тому мотиви зловживань часто приховувалися за кіпами документів, з формального боку складеними правильно. Тому не часто

слідчим органам вдавалося з документів встановити порушення, а ще рідше зловживання [287].

У зв'язку зі світовою економічною кризою та Російсько – японською війною, які спричинили сплеск хабарництва, Микола II ухвалив рішення, які робили більш жорстким ставлення до чиновників - хабарників. Дарована імператором амністія на них не поширювалася [596].

До адміністративних інструментів протидії хабарництву належали дисциплінарні стягнення по службі того чи іншого чиновника чи посадовця. Як вид покарання за хабарництво іноді практикувалося переведення працівника з однієї установи до іншої з обов'язковим пониженням окладу. Особливо часто його практикували у митних органах. Так, начальник Радзівілівського митного округу у своєму листі від 11 грудня 1903 р. зазначав: «З рапорту чиновника для доручень титулярного радника Кульвеца видно, що оглядачі ввіреної вам митниці А. Козловський, І.Козловський, П.Кукрицький, Г. Миколаєв, В. Загородний та П. Безпалько є місцевими жителями та близькими родичами. Перебування на службі оглядачів місцевих жителів я вважаю вкрай неприйнятним ... Оскільки пан надав мені переконливі докази того, що під час перебування на посаді управляючого митницею статського радника Срединського, дані оглядачі брали подарунки, пропускали через митницю без огляду осіб з простроченими білетами. Тому ці оглядачі повинні бути переведені зі значним пониженням окладу» [139, арк. 32].

За зловживання чиновників могли покарати також шляхом затримки по службі, звільнення з служби «без порушення справи». Найбільш поширеними причинами звільнення митників Радзівілівського митного округу були сприяння у провезенні чи пронесенні контрабанди, пияцтво, хабарництво [145, арк. 33 - 35]. На митницях при виявленні зловживань право проводити службове розслідування, накладати дисциплінарні та адміністративні стягнення, а у випадку вчинення злочину усувати винних від

посад, мав право начальник митного округу. Керівництво округу також контролювало дотримання порядку застосування стягнень [573,с. 156].

Використовувався такий інструмент, як попередження службових порушень і зловживань хабарництвом. Змінювалися вимоги до етики поведінки чиновників, службовців державних органів. У другій половині XIX ст. діяла практика складання особами, призначеними на службу у відповідні установи, присяги на вірність службі. Текст присяги називали «Клятвенным обещанием»: *«Я, нижеименованный, обещаю и клянусь Всемогущим Богом, пред святым Его Евангелием, в том, что хочу и должен Его Императорскому Величеству, своему истинному и природному Всемилостивейшему Великому Государю Императору Александру Николаевичу, Самодержцу Всероссийскому, и его Императорского Величества ... верно и нелицемерно служить, и во всем повиноваться, не щадя живота до последней капли крови, и всему к высокому Его Императорского Величества самодержавству, сил и власти принадлежащие права и преимущества, узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению, сил и возможности предостерегать и оборонять, и при том по крайней мере стараться споспешествовать все, что к Его Императорского Величества, верной службе и пользе государственной во всяких случаях касаться может; о ущербе же Его Величества интереса, вреде и убытке, как скоро о том уведаю, не токмо благовременно объявлять, но и всякими мерами отвращать и недопускать ... и всякую вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на меня чин определенный и от времени до времени Его императорского Величества именем от представленных надо мной Начальников определяемых инструкциями и регламентом и указами, надлежащим образом по совести своей исправлять, и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды противно должности своей и присяге не поступать... Аминь»* [97, 24 арк.]. У документі закріплювалися основні моральні принципи, які були обов'язковими для чиновника. З ними проводили постійну виховну роботу, пропагувалися звичаї і традиції. Від працівників вимагали бути вірними державі та імператору.

Державна влада спиралась на інструменти морального впливу на чиновників, намагалася створити певні захисні механізми попередження зловживань владою. Діяла так звана державна система обмежень їх функціональних обов'язків. Перша група передбачала обмеження, що

спрямовувалися на підтримку гідності служби й уряду. Чиновник презентувався як представник держави. Звід статутів про цивільну службу вимагав від них додержуватися високої моральності, уникати пиятик, не брехати тощо. До цієї групи також відносилася заборона видавати твори про внутрішнє і зовнішнє становище у державі. Це пояснювалося тим, що багато чиновників після відставки хотіли видати мемуари, де часто детально описувалося чиновницьке свавілля, критикувалася влада тощо. Друга група обмежень спрямовувалась на неприпустимість відволікання чиновника на інші заняття, крім службових. Передбачалося, що жалування забезпечувало чиновнику відповідне до його статусу утримання. Виходячи з цього, закон забороняв сумісництво кількох посад у межах одного відомства. Третя група це заборона дій, що могли бути використані чиновниками для протиправного покращення свого матеріального становища та з метою отримання немайнових вигод. Державним службовцям заборонялося брати участь у придбанні майна, продаж якого їм доручався урядом; виступати повіреними у справах інших осіб в установі, де вони служили; займатися підрядами та постачанням у місцях служби; вступати в боргові зобов'язання з підлеглими; призначати на посади родичів чи однофамільців; приймати подарунки, пожертви, вітальні адреси тощо; бути позивачами у своєму відомстві. Четверту групу становили заборони на службову діяльність та винагороди за неї для чиновників, які отримали стягнення за порушення. Дані обмеження повинні були сприяти зниженню кількості зловживань у чиновницькому середовищі і створювати економічні механізми боротьби з ними [369, с. 192 - 193].

Ключовими елементами протидії хабарництву залишалось законодавство. Протягом досліджуваних років були внесені зміни в закони, які стосувалися відповідальності за хабарництво. Ознакою удосконалення законодавства стало редагування та скороченню громіздкого, що складався з 2224 статей базового «Уложенія о наказаніях уголовних і исправительных від 1845 р». В 1866 р. Олександр II ухвалив «Постановление о лиходелателях»,

якою відмінив статті 411 і 412 «Уложения...», які передбачали кримінальну відповідальність за дачу хабара без обтяжуючих обставин.

Владою було ухвалено низку рішень, які стосувались поліпшення прав, матеріального благополуччя та заохочення по службі чиновників всіх рівнів. Указ урядового Сенату «О прекращение приема воспитаников в училища для детей канцелярских служащих и бедным чиновникам новых способов к воспитанию детей» розширив можливості для чиновників у навчанні дітей. Змінювалася давня традиція, коли діти чиновників традиційно могли навчатися лише у особливому пансіоні при Оленецькій гімназії. На правах стипендіатів вони одержали право навчатися і в інших навчальних закладах [211]. Влада робила спробу посилити дисципліну державних чиновників, домогтися забезпечення прозорості у їх діяльності. Указ Сенату «Об изменении графы у формулярних списках чиновников» зобов'язував чиновника при влаштуванні на роботу заповнювати формуляр списку, де обов'язково вносити дані про наявність у власності рухомого і нерухомого майна, його кількість та розміщення [240]. На поліпшення дисципліни чиновників були направлені введення в практику роботи губернських правлінь, збори інформації про службові переміщення чиновників, підстави звільнення, умови призначення, притягнення до відповідальності (судимість) тощо. Її проводили службовці палати кримінального суду. Ці дані заносилися до Циркуляра по управлінню Київського, Подільського і Волинського генерал – губернатора [145, арк. 47]. Крім того, введене положення сенату «О правах на торговлю женщин служащих чиновников» надавало дружинам чиновників право вступати в купецькі гільдії і займатись торгівлею [241]. Важливим інструментом попередження хабарництва були нарощення державних зусиль по поліпшенню освітнього рівня чиновників. До навчання в університетах і гімназіях стали допускатися вихідці з недворянських станів. Протягом другої половини XIX ст. на Правобережній Україні чисельність чиновників – дворян на державній службі зросло до 31 %. Особливо помітними ці зміни були серед чиновників нижчих і середніх рангів. На

кінець століття відсоток дворян від загальної кількості чиновників середніх класів становив 60, 9 %, а серед нижчих класів – лише 35, 8 % [302, с. 181]. Держава намагалася підняти престиж цивільної державної служби в очах дворянства. Водночас низьке матеріальне забезпечення і, як наслідок, низька популярність служби відштовхували дворян від останньої.

Водночас неврегульованим залишалося питання обсягів суми хабара як обставини, здатної впливати на ступінь відповідальності хабарника [494]. Цей закон містив норми, за якими порушниками вважались як «хабарник», так і «хабародавець». Окремим видом хабарництва було також «вимагання» грошей і подарунків за окремі дії державного службовця, що стосувались служби винуватого. Покарання за таке порушення було порівняно м'яким. Якщо «подарунок» отримувався після виконання «замовлення», то винуватець сплачував штраф, розмір якого не перевищував подвійної ціни подарунка, а отримання винагороди до виконання певної дії вважалось більш серйозним порушенням, і за нього позбавляли посади. Французьке і бельгійське законодавство передбачало більш ліберальний підхід до отримання матеріальної вдячності постфактум, яке взагалі не було злочином. І навпаки, у кайзерівській Німеччині злочинцем вважався навіть поштар, який взяв «на чай» [212].

В 1885 р. до чинного Уложенія були винесені розділи і статті, які прописували ряд норм посадових злочинів. [214, с. 425 - 482]. Глава VI « О мздоимстве и лихоимстве», яка містилася в розділі « О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной «Уложения...» відображала зміст зловживань хабарництвом. Водночас було відсутнє тлумачення мздоїмства і лихоїмства. Як зазначав криміналіст О. Лохвицький, під мздоїмством розумілося взяття хабара «для здійснення справи законної», а під лихоїмством – «для здійснення справи незаконної» [480].

Законодавство визначало два види хабарництва. В першому випадку це коли особа, яка перебувала на державній службі, у справі чи дії, що стосувалось обов'язків її по службі, приймала, хоч і без всякого порушення

цих обов'язків, подарунок грішми, речами або чимось іншим. Таке діяння кваліфікувалося «хабарництвом» і каралося, якщо подарунок отримано до того, як особа приступила до виконання посадових обов'язків, грошовим стягненням в розмірі подвійної ціни подарунка і відстороненням від посади; якщо ж подарунок був отриманий вже після здійснення дії, - то лише грошовим стягненням. Якщо подарунок було отримано без попередньої згоди (наприклад, якщо його прислали поштою), то не пізніше як через три дні його слід було повернути, неповернення впродовж визначеного часу прирівнювалося до отримання подарунка за згодою і каралося аналогічно. Прийняття подарунка через інших осіб чи прийняття його дружиною і дітьми чи родичами з відома чиновника, для якого був призначений хабар, прирівнювалося до безпосереднього отримання. Прийняття в дар грошей, речей чи чогось іншого за вчинення або допущення дій протиправних обов'язкам служби, кваліфікувалося «лиходійством» і каралося висилкою винних на проживання до Сибіру з позбавленням всіх особливих особистих і по соціальному статусу присвоєних прав і майна: для осіб непривілейованих – відправлення до виправних арестантських відділень на період від 1,5 до 3 років. Якщо ж вимога супроводжувалася тортурами або іншим насильством, тоді винних карали позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від 6 до 8 років. Коли ж особа, яка отримала хабар, до факту порушення своїх службових обов'язків повідомила про це своєму керівництву, у такому випадку покарання зводилося до звільнення їх з служби або з посади чи до однієї суворої догани з внесенням або без внесення до послужного списку. Якщо посадові особи державних установ, казнокради й розтратники великих сум, повертали викрадене, то покарання для них обмежувалося грошовим стягненням, яке не перевищувало суми розтраченого чи присвоєного, а також усуненням з посади чи служби взагалі; якщо ж сума розтраченого або присвоєного була незначна – могли застосувати короткостроковий арешт.

В редакціях 1866 – 1885 рр. « Уложения...» вищим ступенем хабарництва визначалося здирство, до якого належали різні види корисливого збагачення посадовців [518, с. 491 - 532]. Законодавство імперії окреслювало хабарництво як злочин і проступок, які являли собою категорії більш загального поняття, ніж «кримінальний злочин», який тлумачився як протизаконне діяння чи невиконання того, що «под страхом наказання предписано». Карою за злочин було ув'язнення, а за проступок - арешт чи штраф. Крім того, обидва види протиправних дій могли тягти за собою додаткові покарання у вигляді позбавлення всіх чи особливих прав статків, звань, титулів тощо [620, с. 15].

З розробкою в 1903 р. «Уголовного уложенія» туди автоматично були перенесені всі норми посадових злочинів, які знаходилися в попередньому «Уложении». В ньому прописувалася ситуація взяття службовцем хабара та види відповідальності за його вимагання.

В 1911 р. була зроблена спроба регламентувати хабарництво як самостійний злочин. За ініціативою міністра юстиції І. Щеглова був розроблений для внесення на розгляд Державної думи законопроект « О наказуемости лихоходательства». Він не був проголосований, а його положення були закладені в документ від 31 січня 1916 р., який мав повну назву « О наказуемости лихоходательства, об усилении наказаний за мздоимство и лихоимство, а также об установлении наказаний за промедление в исполнении договора или поручения правительства о заготовлении средств нападения или защиты от неприятеля и о поставке предметов довольствия для действующей армии и флота», за якими суттєво зростали покарання за хабарництво [212, с. 225].

Чинне протягом досліджуваних років законодавство в цілому формувало цілісну систему покарань за хабарництво, прописувало поняття «службового порушення». Так до порушень, вчинених працівниками митних установ зараховувалися в тому числі умисне допущення та сприяння перевезенню через кордон контрабандного товару, за що винних звільняли зі

служби; викрадення тими, хто упіймав і затримав таємно провезений контрабандний товар, за що з винних стягувалась подвійна ціна вкраденого і вони позбавлялися винагороди, яка була передбачена за затримання [482, с. 578 - 582].

Дія законодавчих інструментів протидії хабарництву послаблювалася і внаслідок певного зламу в правовій свідомості українського суспільства. Проблема законслухняності українців мала історичні корені. Практично до XVIII ст. в Україні діяли законодавчі акти (Статут Великого князівства Литовського, Магдебурзьке право, Конституція П. Орлика), положення яких реально визначали та обмежували дії влади, тримали суспільство у стані рівноваги. Розрив у правовій свідомості українства стався, коли в українське суспільство були імплантовані закони Російської імперії, положення яких відстоювали інтереси меншості щодо більшості. Основою підкупу виступала низька правова культура суспільства. Суспільство, яке лише вчилося жити за правовими нормами імперії, не могло контролювати й мінімізувати способи зловживання владою. Роль держави в його уяві зводилась до гаранту величі і репресивності апарату. В імперії, де лише починали формуватися правові інститути, переважала політична доцільність. Нерозвинутість інструментів реалізації принципів верховенства права створювало ситуацію, коли окремі громадяни вважали, що мають особливий політичний, економічний, соціальний статус, тому можуть знаходитися вище за закон. Внаслідок писаний закон далеко не завжди був гарантією від державного свавілля.

Крім того, законодавство виявляло свою неефективність і внаслідок наявності недоліків текстового формату, що породжувало неоднозначності при тлумаченні окремих положень. Державні органи отримували при цьому додаткові, часто недоцільні й неадекватні можливості висувати вимоги до громадян, які і породжували хабарництво. Законодавство залишалося не систематизованим, а його положення часто не узгоджувались між собою. Чинovníки іноді не розуміли: опублікований указ мав загальнодержавне застосування чи був створений для конкретного випадку. Це призводило до

того, що при прийнятті управлінсько - розпорядчих рішень можна було маніпулювати різними указами. В реальній практиці складалась ситуація, коли правила не норми закону, а чиновники, тому великі економічні проекти неможливо було реалізувати, не маючи їх прикриття. Законодавство суттєво обмежувало свободу економічних процесів, тоді як хабарництво, навпаки, виступало засобом їх розширення. Завдяки «корисній» підтримці відкривалися нові фабрики і родовища, будувались залізниці. Загалом колоніальний характер правової системи, неможливість зміни нав'язаних «згори» законів та абсолютна юридична незахищеність основної частини населення сприяли розвитку в усіх верствах українського суспільства стійкого правового нігілізму. Консервація недосконалих законодавчих норм об'єктивно сприяла пошуку легальних та напівлегальних шляхів їх недотримання, породжуючи звичку обходити закони. Слабкий громадський контроль за виконанням законів закріплював безвідповідальність і безкарність у чиновницькому середовищі, що відкривало шлюзи для зловживання хабарництвом [354]. Правознавець О. Кістяківський з приводу декларативності законів писав : «Підіть до наших провінцій та подивіться ... яке панує свавілля, яке дозволяє собі хабарництво поліція ... Чиновництво ледаче та свавільне. В службі цивільній панує протекція ... Нормальний закон скасовується таємним височайшим повелінням; скасовується безкарним тяжким зловживаннями влади ...»[279, с. 250]

Російське законодавство імплементоване в життя Правобережної України, мало таку рису, як регламентування контролю за всім і вся. Навіть приватне і господарське життя підлягало суворому і формальному нормуванню. Більшість указів і законів у сфері торгівлі, промисловості, лісового, сільського господарства нагадували, скоріше, не юридичні, а технологічні інструкції. Так, із «Свода законів Российской империи», можна було дізнатися, як на « законних умовах» належить вигинати метал, обпалювати цеглу, вирощувати городні культури і багато чого іншого, включаючи протипожежні рекомендації двірникам. Зрозуміло, що контроль

за виконанням даних рекомендацій мала здійснювати армія чиновників. Від зашморгу такого контролю рятували недоліки самого адміністративного апарату: надмірне скупчення чиновників в центральних відомствах і явний дефіцит їх в провінції, а також відсутність бажання і неуміння ефективно працювати [261, с. 121- 122].

В досліджувані роки суспільні потреби швидко почали переростати можливості законодавства. Перегляд і удосконалення норм законів відбувався занадто повільно. Тому в праві почала швидко поширюватися практика тлумачення законодавчих норм. Більшість чинних законів мали обмежувальний сенс. Тому аби такі закони, як слушно підмітив П. Берлін, застосувати «з усією строгістю», то будь - який громадянин був би позбавлений навіть і тієї мізерної свободи, якою він користувався в економічній сфері. При «суворому», «неухильному» застосуванні законів чиновники могли і без того складне життя загальмувати. І хабар за таких умов виступав би в ролі тлумача законів [220, с. 45 - 56].

Ознакою правового нігілізму суспільства було часто неадекватне сприйняття ним того, що було законним, а що незаконним. У досліджувані роки було мало популярних книг і професійних тлумачів законів. Норми законів носили загальний характер і були цікаві лише юристам. У суспільства до юридичних зачіпок ставлення було індеферентним. Тому іноді особи, які знали про покарання, яке передбачалося за законом, вчиняли злочинні дії і потрапляли на лаву підсудних. Суспільство лише вчилося, як можна організувати своє життя за нормами законів. Закони не містили норм, які б прописували, що дозволялося, а які дії можуть бути направлені на шкоду суспільству. Занадто загальне тлумачення норм законів робило неможливим доведення, наприклад, що чиновник акцизного відомства або становий пристав брав хабарі, роз'їжджав на рисаках і проживав на тисячу в рік, попри те, що мав невисоку зарплату. Селянами більшість кримінальних злочинів вчинялися в тому числі і через нерозуміння законів, тому масовими

були самосуди і особисті розправи над конокрадами і злочинцями. В таких діяннях головну роль відігравала пристрасть, а не закон [224].

У числі кардинальних інструментів протидії хабарництву виступала система покарань. Ключова роль покладалася на правоохоронні і судові органи. Водночас виникало багато проблем з винесенням вироків та притягненням до відповідальності. Тому число винесених вироків за суттєві зловживання хабарництвом було незначним. Не випадково в 1862 р. уряд констатувався про не співмірність злочинів і покарань, що причини корисливих злочинів слід шукати і в тому, що правосуддя не завжди знаходилося в надійних руках [463, с. 80 - 81]. У 1860 – і роки в середньому протягом року засуджувалося близько 8% складу чиновників [500, с. 13]. Як бачимо, чинні засоби покарань хабарників не завжди приносили бажаний результат. Сенат лише констатував, що в даних умовах неможливо очікувати, аби підсудні і діловоди не повертали на свою користь труднощі розкриття загального їх злочину [440, с. 65]. На Правобережній Україні за посадові злочини засуджувався один з десяти посадовців IX – XIV класів. Близько половини з них невдовзі поверталися до виконання обов'язків [557].

Відповідне значення у цьому плані мали судові процеси над чиновниками хабарниками, які викликали суспільний інтерес і виступали засобом формування суспільної нетерпимості до хабарництва. Найчастіше газети повідомляли про сенсаційні випадки зловживань чиновників, саме важкі порушення принципів судочинства. Протягом 1896 – 1897 рр. преса писала про скандал у Літині і так звану справу «Про напад на голову Літинського з'їзду мирових суддів». Суть її полягала в тому, що член Одеської судової палати О. Докс під час ревізії Літинського з'їзду мирових суддів з'ясував, що голова з'їзду Белгородський брав хабарі за винесення незаконних рішень. Крім того, місцевий адвокат Штерн в суді публічно цілувався з головою з'їзду мирових суддів і перебував у нарадчій кімнаті при ухваленні суддями рішення. За такі проступки Белгородський був звільнений з посади. Призначений на його місце Афанасьєв, разом з судовим

приставом Незабітовським, продовжили справу попередника і за хабарництво невдовзі були звільнені. Новопризначений суддя Левицький виявився хабарником і був побитий дворянином Жардецьким. Побиття судді стало надбанням губернської преси, було відкрито слідство, в ході якого було допитано близько 100 свідків. Щоб якось пом'якшити даний скандал, чиновники губернської влади, очевидно за хабарі, вирішили не висувати звинувачень Белгородському і Афанасьєву. Суд, підтасувавши слідство, залучивши до свідків другорядних осіб, засудив адвоката Штерна, судового пристава Незабітовського і дворянина Жардецького на різний термін-від шести місяців до одного року і чотирьох місяців тюремного ув'язнення. В 1900 р. великий інтерес у газетярів викликав судовий процес над мировим суддею бароном Дальгеймом. Проведена ревізія виявила факти тотального беззаконня і судової вседозволеності. Протягом в 1861 – 1862 рр. мировий суддя від Ямпольського з'їзду мирових суддів приховав 26 скарг, які були подані на його судові рішення. Ревізія не виявила в наявності 14 справ, решта були написані під час ревізії. В книзі ж суду значилося, що всі рішення були виконані судовим приставом. Таким чином, суддя виконував винесені вироки, написані рішення. Було встановлено також, що він протягом трьох років не розглянув кримінальну і цивільну справу за мотивами особистого інтересу [87]. В послідуючі роки дана тенденція посилювалася. Засоби інформації часто обурювалися небажанням судів притягнути того чи іншого чиновника до відповідальності. Журнал «Спутник чиновника» з цього приводу писав: «Одержував він гроші за призначення чи підвищення без свідків. Хто міг його притягнути ? Які документи міг надати ?». Такі зловживання об'єктивно виявляли лише сенаторські чи губернаторські ревізії. Відомства намагалися приховувати такі порушення. Найчастіше інформація про зловживання писарів надходила від постраждалих і ображених, особливо з числа тих, хто дав хабара, і не потрапив на омріяну посаду. Судові процеси по розгляду таких зловживань завжди проходили з труднощами. Слабкою стороною слухань залишалась

доказова база. Так звані «зацікавлені» свідки уникали дачі слідчим достовірних свідчень. Чиновник, який одержав за хабар підвищення, і той, хто не одержував, остерігалися - перший втратити куплену посаду, а другий, що він буде звинувачений в тому, що намагався одержати посаду в незаконний спосіб [258].

Представники вищого ешелону судової влади рідко притягувалися до відповідальності і за хабарництво. Поодинокими були укази урядового Сенату, порушувалися проти них справи палатами кримінального суду, губернськими прокурорами Київської, Подільської і Волинської губерній. Розглядалися найчастіше справи проти чиновників, що займали незначні керівні посади в судових органах. Так, Волинською палатою кримінального і цивільного суду розглядалися справи головним чином проти судових слідчих, столоначальників і чинів палат тощо [167, арк. 21].

Публічні судові засідання мали певний суспільний ефект. Слухання у суді «Справи військових інженерів», яка проходила в 1911 р. у Київському військово – окружному суді, широко висвітлювалося в пресі. Дане судове засідання стало яскравим свідченням того, що кримінологія імперії лише набувала досвіду засудження за хабарництво, а суд виносив лише символічне покарання за службові зловживання.

На засіданні суду свідки: військовослужбовці, підрядники, десятники, орендарі, - почали спростовувати свої попередні свідчення. Підсудні, у свою чергу, заявляли, що вони на слідстві себе омовили, аби помститися начальнику, полковнику Смірнову. Полковник, у свою чергу, вибудовував алібі, заявивши, що працював за сумісництвом у муніципальних органах, а тому він не мав можливості попередити зловживання в управлінні Київської фортеці. На суді з'ясувалося, що слідчі не вірно інтерпретували свідчення одного з підрядників, який нібито давав хабара за оформлення квитанції, а не за підписання акту здачі об'єкта будівництва. Під таку інтерпретацію доказу вини була зібрана відповідна документальна основа, на підставі якої були спростовувані основні звинувачення. В заключній промові Соколенко

визнав, що одержав подарунок від підрядника. В результаті вирок було винесено трьом особам: капітану Надеждінському – місячне перебування на гаупвахті, капітану Касьяндеру і діловоду Соколенку була передбачена відставка по службі. Решта обвинувачених виявилась виправданою. Підполковник Смірнов під час оголошення вироку в емоціях заявив: «За що з мене цілий місяць знущалися?» [421, с. 110]. Дане судове засідання проілюструвало, що судова влада і надалі використовувала кримінально – процесуальне право в інтересах високих посадовців з тим, аби відвести покарання за хабарництво.

Часто судами порушувалися справи проти чиновників на підставі скарг, донесень конкурентів, зловмисників, окремих ділків тощо. Такі провадження були складні, оскільки потребували значної роботи з перевірки низки обставин діянь. В 1867 р. Ольгопільському голові міської думи і гласному було висунуто звинувачення в зловживанні службовим становищем при будівництві бараку та порушенні тендерних процедур при закупівлі цегли у магазині Шуфмана. В ході губернаторської ревізії було встановлено, що чиновників свідомо обмовили конкуренти, які займалися виробництвом цегли. Провадження за відсутності доказів було припинене [123, арк. 24].

Особливо багато справ відкривалося проти сільських старост. Слідчі окружних судів вимушені були зважати на ту обставину, що селяни часто виявляли схильність обмовляти місцевих начальників, оскільки бачили їх своїми кривдниками, а то й експлуататорами. В 1900 р. слідчий Київського окружного суду висунув звинувачення селянам с. Софіївської Борщагівки, які заявили на старосту села Я. Кононенка, який без згоди селян роздавав вакантні землі, брав хабарі за наданий дозвіл селянам, аби ті здавали в сільську крамницю замість жита овес. Селяни М. і С. Шупики та інші свідки надали суду свідчення, на основі яких товариш прокурора дійшов помилкового висновку про безпідставність кримінального переслідування. Лише нове слідство з'ясувало, що сільський староста чинив посадові зловживання [107, арк. 37 - 41].

У провадженні кримінальних справ щодо хабарників були складнощі: слідчі окружних судів не завжди в повному обсязі могли перевірити законність отриманих фактичних даних, з'ясувати чи їх достатньо для проведення досудового слідства. Часто в числі заявників виступали не лише «хабародавці», а ті особи, яким пропонувалося хабар за вчинення певних дій в інтересах хабародавців. Крім того, заявники часто змінювали показання або навіть відмовлялися від них на етапі слідства. Тому значна кількість порушених кримінальних справ припинялася через безпідставність звинувачень. В 1886 р. Київською міською поліцією була порушена справа «Про звинувачення околоточного наглядача Лук'янівської ділянки С. Сергєєва в лихоїмстві». Поліцейський чиновник звинувачувався у тому, що нібито видав дозвіл на самовільне будівництво будинку київському міщанину Фролову, який заявив, що околоточний взяв три рублі. Судовий слідчий, не отримавши від свідків інших показань, які б підтверджували, що Сергєєв брав хабар, ухвалив рішення про недостатність підстав для обвинувачення [96, арк. 39].

Судові процеси мали велике значення для формування правової свідомості, оскільки суд визнавав ненормальність хабарництва. До судів почали звертатися ті, хто мовчки терпіли образи і несправедливість з боку посадовців. Чинник судового переслідування певною мірою стримував чиновника від зловживань [496, с. 169]. Водночас суди не могли запобігати порушенням, що виходили від самої влади. Зберігався особливий порядок кримінального переслідування за посадові злочини. Чиновник віддавався під суд лише після політичної волі начальства.

Дещо звузило можливості хабарництва в судах введення суду присяжних. За законом 1864 р. суди формувалися з двох самостійних колегій – колегії присяжних засідателів і колегії суддів. У компетенції колегії присяжних засідателів входило рішення питань про фактичний бік справи та винності, а також про те, чи заслуговує підсудний милості. Розмежування функцій

колегій унеможлилювало тиск зацікавлених чиновників і приватних осіб на винесення вироку [678].

В 1880 – і роки газети часто повідомляли про перегляд вищими судами рішень судів нижчих інстанцій по справах, які стосувались хабарництва. Уряд, намагаючись обмежити у правосудді роль суду присяжних, всіляко заохочував касаційний перегляд справ. В 1886 р. громадський інтерес викликала інформація про справу київського пристава Михайлова. Присяжні засідателі визнали за ним причетність до одержання хабаря, було винесено вирок, який передбачив заслання в Тобольську губернію. Сенат, розглянувши касаційну скаргу, зобов'язав судову палату змінити вирок Михайлову та звільнити з - під варті [231]. Водночас зберігалися незаконні способи впливу на професійних суддів і народних представників. Мали місце випадки прямого їх підкупу. Справа в тому, що народні представники не одержували зарплати, їм не компенсувалися транспортні витрати. Видача «добових» почалася лише в 1913 р. Для багатьох народних представників виконання присяжної повинності було обтяжливим. Особливо важко було селянам. Тому часто траплялися випадки, коли родичі підсудних давали таким присяжним нічліг та їжу, створюючи в них щодо себе певні обов'язки [678, с. 97].

Слід зазначити і таке, що ефективному функціонуванню суду присяжних перешкождали причини, і соціокультурного характеру. Суд присяжних як західноєвропейська модель не відповідав ментальним особливостям українського суспільства [631, с. 112]. Склад представників тривалий час формувався з людей неписьменних і бідних, яким було не під силу розібратися у складних правових нормах, зрозуміти склад злочину тощо. Тому часто, наприклад, при розгляді такого злочину, як хабарництво, колегія станових представників керувалася принципом «суспільної совісті», схилялася в більшій мірі до того, аби помилувати, а ніж сприяти застосуванню покарання.

Посилювався карний інструмент зі зростанням ролі прокуратури. Цей орган поступово втискався у систему місцевого управління. Водночас прагнення влади на всіх рівнях до безконтрольності, всепроникнута регламентація і поліцейська опіка, відсутність гласності, безкарність всякого роду чиновницьких зловживань – все це звужувало можливості забезпечення прав людини. Ухвалені в 1862 р. Державною Радою «Основные положения о прокуратуре» визначали принципи прокурорського нагляду за виконання законів імперії і повноваження прокурорів. Розв'язуючи проблему матеріального забезпечення прокурорів, держава намагалася запобігти можливостям зловживань. Водночас законодавство передбачило, що прокурори всіх рангів призначались на посади пожиттєво. Прокурорський нагляд здійснювали обер - прокурори, прокурори і товариші прокурорів. Нагляд за прокуратурою покладался на міністра юстиції. Прокурори вводились у штат судових палат і окружних судів. Після 1860 х років прокурорський нагляд здійснювала губернська і «судова» прокуратура. Після 1881 р. владою робились спроби посилити прокурорський нагляд та використати його в якості засобу зміцнення основ самодержавства [192].

Розвивались і громадські способи формування нетерпимості до хабарництва. Помітною в цьому плані була роль центральної і регіональної преси, яка перетворювалась у потужний фактор критики дій не розбірливих у засобах чиновників. Вона робила предметом гласності посадові злочини і проступки, порушуючи «обітницю мовчання», яку дотримувала влада навіть навколо тих справ, по яких проводились службові і судові розслідування. Увага преси до зловживання чиновників сприяло появі своєрідного контролю за діяльністю державного апарату. Газети нерідко інформували ті чи інші органи влади про неблагополуччя у підпорядкованих їм структурах і в деякій мірі стримували їх «апетити». Чиновники не бажали з своїми «витівками» попадати на сторінки періодичних видань. Акцент на негативний бік діяльності чиновників диктувався злободенністю теми, постійним

зростаючим інтересом до неї з боку громадян, а також переконаннями про можливість зміни ситуації, захисту постраждалих від хабарників тощо. [234]

До громадських засобів формування нетерпимості належали і духовні фактори. Релігія, як традиційно дієвий засіб формування бережливого ставлення суспільства до соціальних цінностей, за умов перетворення її на інструмент державності (захисника самодержавства) не могла виконувати дану функції, тим більше визначити хабарництво як невластивий для даного суспільства вид діяльності. Церква здійснювала надто слабкий вплив на наявну правову систему і якість управління [442].

Отже, протягом досліджуваних років склалась відповідна система адміністративно – правових інструментів та громадських засобів протидії хабарництву. Серед них найбільш продуктивними були адміністративні, які включали засоби контролю за фінансами, чиновниками, засоби морального впливу, законодавчі, каральні механізми. Зростала також роль засобів інформації, духівництва у формуванні нетерпимості до хабарництва і хабарників.

4.2. Викриття хабарництва засобами сатири.

Протягом другої половини XIX – поч. XX ст. склалися певні масові форми формування нетерпимості до хабарництва. Серед них творчість плеяди поетів, письменників, що працювали в жанрі сатири, діяльність окремих періодичних видань. Для сатиричних художніх творів, що публікувалися на сторінках періодичних суспільно – політичних і гумористичних видань Правобережної України, властивою була глибина соціальних узагальнень, широка тематика. Щорічно публікувалася значна кількість художніх оповідань, нарисів, науково – популярних статей, сатиричних віршів, куплетів і фейлетонів направлених на попередження та поширення хабарництва.

Газетна і журнальна періодика, перебуваючи в умовах суворої цензури, подавали не лише інформацію про складні соціально – економічні відносини в суспільстві, але і давали певні оцінки проявам тих складних явищ і процесів, що протікали в суспільстві. До найбільш інформативних видань належали «Киевские губернские ведомости», які виходили тиражем в 2 тис. примірників тричі на тиждень, двох частинах - офіційній і неофіційній. На сторінках подавалися розпорядження і оголошення центральних і місцевих властей, статистичні матеріали, судові хроніки, публікувалася інформація про різні сфери суспільного життя, участь уряду в подоланні причин хабарництва тощо. В україномовних виданнях, які часто переслідувались владою і мали незначні тиражі, проблема зловживань владою чиновників найчастіше висвітлювалась в контексті інформування читачів про ті чи інші їх прояви, судові процеси тощо. Більш розлого інформували читачів про хабарництво чиновників газети, які належали до російськомовних видань, це передусім - «Киевлянин» і «Заря». Вони ставили передусім за мету підлаштуватися під смаки читачів та одержати прибутки. Церковно – релігійна преса іноді намагалася викривати найбільш великі зловживання чиновників, формуючи в такий спосіб суспільні переконання про шкоду такого суспільного явища.

Українські часописи намагалися не лише об'єктивно висвітлювати соціально – економічне життя, але й вплив на нього, піднімати водночас загальну культуру різних прошарків суспільства. Газета «Киевлянин», маючи спочатку помірно – ліберальне, пізніше – консервативно - монархічне спрямування, широко висвітлювала соціально – економічне життя Києва досліджуваних років. Водночас гостра ідеологічна боротьба між прихильниками влади та її противниками сприяла тому, що у виданнях вміщувалася не лише інформація про події, але давалася їм оцінка, так чи інакше відображалось суспільне життя. Вони не лише інформували суспільство про прояви хабарництва, а й формували громадську нетерпимість до цього явища. Практично всі тогочасні газети з різних, часто

протилежних позицій, писали про антихабарницьку боротьбу уряду. Газети чи не найперші повідомили читачів про ухвалення законодавства, яке регламентувало запобігання хабарництва. Редакції окремих видань, особливо багатотиражних, часто виступали ініціаторами суспільної дискусії з негативних наслідків поширення даного явища. Часто газети піддавали критиці дії уряду чи місцевої влади за їх інертність у боротьбі з наслідками хабарництва.

Розвитку сатиричного жанру сприяли ті зміни, що відбувалися в суспільному житті Правобережжя. Суспільство починало сприймати сатиру як своєрідного виразника соціальної тривоги, гострого відчуття неблагополучності навколишньої дійсності, одного з найяскравіших і найчіткіше окреслених засобів протесту проти такої дійсності. Вона по суті була газетно – журнальною і з'являлась на сторінках газет, журналів, альманахів.

Зростала роль сатиричних журналів, які знайомили читачів з творами в яких висміювались чиновники, хабарники, бюрократична влада в цілому. Великий успіх випадав на долю фельєтонів і гуморесок, у яких засуджувались порядки в імперії.

Першими на теренах Правобережної України друкованими органами, які набули характеру сатиричних видань, стали ілюстровані додатки до «Киевской газеты», у яких широко використовувались різноманітні малюнки на актуальні теми хабарництва і політичні карикатури, що створювалися місцевими художниками. Влада всіляко чинила перепони їх виходу, видання змушені були міняти назви, прізвища видавців, приховувати імена авторів і художників.

У 1906 р. під назвою «Киевская заря» відродилось видання забороненої газети «Киевская жизнь». Вона відразу почала користуватися великим читацьким попитом і стала поширеною газетою Києва і його околиць. В її ілюстрованих додатках, з фейлетонами та карикатурами, виступали відомі художники та карикатуристи. У них зображувались чиновники – хабарники,

що часто давало привід для штрафів та судових переслідувань редакції. У поле зору цензури потрапляли популярні фейлетоністи і публіцисти, активні співробітники газети. Цензура відмічала, що статті і фейлетони писались у спосіб, коли переважали алегорії, натяки, напівнатяки. Київський генерал – губернатор в одному з своїх звернень до Головного управління у справах друку зазначав, що газета «Киевская заря» охоче застосовує насмішки, шаржі, карикатури. Поети, письменники, що співпрацювали з періодичними виданнями, об'єднувалися навколо бажання якомога цілісніше показати вади суспільного життя з тим, аби воно нарешті вибралося на шлях прогресу. В 1906 р. з цього приводу газета «Киевская заря» писала: «Сатира розуміла чиновників в тому сенсі, що це люди потворної людської подоби, на жаль, не рідкісної в державі. Саме такі персонажі в яскравих віршах і фіксувалися нею»[271]. В своїх сатиричних рубриках газети часто подавали шаржі і карикатури на представників вищої імперської бюрократії.

В 1879 р. проблемі суспільної інтроності в питанні протистояння хабарництву присвятила матеріали газета «Заря». Підсумовуючи наслідки сенаторної ревізії в Київській губернії, вона писала: «Досі кийвські газети жодним словом не вказали сенатору, який проводить ревізію, ні на одну з життєвих проблем і проблем населення ... тих проблем, внаслідок яких суспільне міське управління у нас, як і в більшості міст, регресує, внаслідок якого абсолютно відсутня громадська ініціатива і діяльність у всіх життєвих сферах, а процвітає грубий егоїзм і всякого роду хижацтво » [263].

Журналісти періодичних видань створили безліч характеристик, описів, «портретів» чиновників різних органів влади. В 1865 р. газета «Киевлянин» помістила матеріал, де характеризувала керуючого господарською канцелярією губернатора: був брюнетом високого зросту з малоросійським говором, очі лукаві, шурих, коли вів розмову. Очі перебігали від предмета до предмета, але інколи зупинялися на обличчі співбесідника. Хвалил І. Фундуклея, який не брав зарплати, а віддавав чиновникам своєї канцелярії, часто запрошував чиновників на обід, для всякого чиновника, який приходив

зранку з доповіддю, був відкритий буфет і давали сніданок. Цього чиновника не цікавили проблеми краю, був кар'єристом. Не мали господа загальнолюдської освіти, вийшли в люди шляхом Молчаліна, гладили собачку начальника, годили забаганкам, а кожну дрібницю уявляли як важливу державну справу [234].

У 1906 р. «Киевская заря» подала таку характеристику високому посадовцю І. Горемикіна: «Добра людина, безумовно, не здатна бути злою. Любить сидіти за маленьким столиком і охотніше слухає інших, ніж сам говорить. Як державний діяч, завжди віддавав перевагу повзати по справах, ніж заглиблюватися в них. Повзаючи, він вранці скаже: поступити по закону, а ввечері випалить: чорт з нею, з вашою законністю» [236].

Найбільш антихабарницькою була творчість журналу «Шершень», сатирико – гумористичного українського тижневика, що виходив з 1906 р. Особливий інтерес у його читачів викликали не лише художні твори, а й публіцистичні статті, що мали виразну сатиричну спрямованість. У назву видання були закладені, ймовірно, смисли з байки Г. Сковороди «Бджола і Шершень», де образ Шершня у творі виступав символом людей, що живуть грабунком інших і створені лише для того, щоб їсти і пити. Окресливши своє завдання у першому номері журналу : «Меду в трудящих наш Шершень не відбиратиме – се навіть з обличчя його видно. Він буде віднімати його в тих вуликах, де завелись самі трутні – дармоїди; він їх нещадно колотиме, він, беручи мед, залишатиме замість його гостру суть свого жала, щоб від неї корчило всю погань, яка живе чужою працею...», журнал став на захист народу. Важливо відзначити, що з перших же кроків «Шершень» об'єднав навколо себе кращі сили української культури. Лицем журналу були твори І. Франка, І. Нечуя – Левицького, В. Самійленка, О. Маковея, М. Коцюбинського. Письменники – сатирики відображали свої життєві спостереження у вигаданих, створених власною фантазією ситуаціях і образах. Причому сила реалістичного проникнення в суть явищ була часто такою, що образи здавалися вихопленими в гущі життя, нагадували

конкретних осіб, ті чи інші відомі суспільні явища. На сторінках журналу поширення набувала так звана «конкретна сатира», де виступали не створені уявою письменників образи, а реальні особи. Такі твори відзначали широтою соціальних узагальнень, викривальною силою [348, с. 55].

Особливо яскраві зразки знаходились в опублікованих у журналі творах В. Самійленка. В ролі його сатиричних персонажів виступали чиновники, міністри царського уряду. Сатиричний вірш «Новий лад» був написаний ним у формі сатиричних куплетів, проголошуваних від імені прем'єр – міністра С.Вітте. В тематичній сатиричній творчості В. Самійленка об'єктом викриття була не конкретна особа, а чиновник як представник певної соціальної верстви. У вірш «Сон», присвяченому постаті вельможі – бюрократа, поет не вдається до розкриття характеру, а лише вказує відповідним способом на деталі побуту: бюрократ спить у «розкішній світлиці», «увесь оповитий у шовк з голови аж до п'ят», з'ясував соціальне його становище [605, с. 112]. До цього ж типу творів належав і вірш «Мрія Бюрократа» [605, с. 139]. Поет звертає увагу на прагнення чиновників з усього мати користь і одночасно їх боязні чогось нового, змін в державній системі.

Особливий інтерес викликали популярні в «Шершні» такі літературні жанри, як віршовані сатиричні мініатюри, які виступали дошкульним викриттям справжнього «обличчя» бюрократизму. В одному з них, «Бюрократ» авторства М. Пронози (М. Чернявського), дійовою особою виступає молодий чиновник одного з відомств. Зміст мініатюри зачіпав соціальне тло, у якому стрімко змінювалися суспільні стереотипи поведінки та ставлення до багатства, привілеїв тощо. Автор іронічно зобразив реальні суперечності, які відбувалися в кар'єрі бюрократа:

Був він хлопцем, то збирався
До Америки тікати,
Став студентом, - домагався
Світ весь дном перевертати.
Вийшов з університету,
То посаду взяв тепленьку
І спустив у – плинть на Лету
Все минуле помаленьку.

Попливли спочатку мрії
 Про святе сердець єднання,
 Їм у слід пішли палкії
 Перших літ переконання
 Замість їх прийшли помалу:
 Власний дім, чини, шаноба.
 У проценти з капіталу
 Угодовача утроба [221].

Крім віршованих сатиричних творів, журнал «Шершень» публікував мініатюри у формі різноманітних приватних оголошень, журналістських хронік, телеграм. Так, зміст однієї з таких телеграм стосувався фінансових суперечностей доби первісного нагромадження капіталу: «Париж, Багачі збирають гроші на позичку Росії під заставу монополій. Вітте пропонує заставити Конституцію». Для оголошень властивою була життєва достовірність, використання матеріалів живої дійсності. Автори оголошень часто викривали багато аспектів хабарництва в політичній сфері. Одне з таких оголошень: «Потрібні для кабінету Вітте редактори, які мають по 10 тис. руб. готових грошей, щоб було чим відкупитися, як посадять» [272].

В народних приказках автори намагалися йти по гарячих слідах подій. Вдалою сатиричною реакцією на зловживання у фінансовій сфері була народна приказка: «Наш батько нікому не винен: у одного позичить, - другому віддасть» - сказав міністр фінансів, та й вивів у розпис доходів на 1906 рік 481 мільйон на рахунок кредитних операцій [246].

В пародіях, розміщених на сторінках «Шершня», перепліталися елементи лірики і сатири, що надавало певної загостреності політичним аспектам. Суть пародії «Про котів» мала викликати певні емоції в читачів на чиновників: «Шкідливий молодий котик, що захотів покаятись, прийшов заплаканий до старого кота, та й каже: «Мені сором, що я чуже сало з'їв». А старий кіт йому й каже: «Тобі сором, а мені аби скором. То вже, коли ти такий чесний, то ти мені тільки довідуйся, де чуже сало лежить, а я й сам його поїм». Молодий кіт послухався поради і до кінця життя зостався чесним котом» [226].

Антихабарницьке спрямування мала низка творів образотворчого мистецтва. Особливе місце займала друкована політична графіка, тобто

малюнки на політичні теми, що поширювались у вигляді листівок, газетних, журнальних і книжкових ілюстрацій, плакатів і листівок. Тема хабарництва широко висвітлювалася і у творчості художників. У другій половині XIX - початку XX ст. провідним мистецьким напрямком став побутовий живопис. Художники у своїй творчості охоплювали найбільш суттєві сторони тодішньої дійсності. Одне з перших місць в творчості посідало село як відповідь на актуальність селянського питання після відміни кріпосництва. В картинах художників багатоаспектно відображалися селяни, побут села. Створювались картини і міського побуту. Образами сюжетів виступали купці, купчихи, купецькі доньки. Сцени чиновницького життя включали: статних чиновників з сіяючими зірками на мундирах, кар'єристів, безсовісних хабарників і казнокрадів, услужливих писарів тощо. Особливо багатогранно ці сторони життя висвітлювали живописці. Жанровий живопис являв собою намагання через зображення характерних явищ життя зрозуміти те, що в ньому відбувалося. Серед читачів популярністю користувалися графічні твори періодичних видань, у яких художники зображували проблеми державного ладу Росії другої половини XIX - початку XX ст. Журнал «Шершень» публікував сатиричні малюнки київського художника І. Бурячка, у яких засуджувалися гримаси державних чиновників. В сатиричному малюнку «В голодній губернії» містився сюжет: по селах, де багато голодних людей, роз'їжджає на добротних санях становий пристав, втративши людські риси, сміється в обличчя нужденним від голоду селянам: «Не хвилюйтеся, голубки, не помрете з голоду: пришлем вам такі буханки, яких і солдати в Маньчжурії не їли». Розжирілий поліцейський чин не лише не подає ніяких надій на спасіння від голоду, а ,навпаки, глузиться над народом.»[372, с. 73].

Художниками – карикатуристами було створено типовий образ чиновника - хабарника: який похотливо – зухвалий вираз очей, то широко розкриті, то легко прищурені очі, жирні, товсті, солодколюбиві губи, мавпяча висунута вперед нижня щелепа, широкі неохайні вуса, що зливаються з

бюрократично малими бакенбардами, приголене підборіддя. До голови художники іноді приробляли великі вуха і ставили її та туловище відповідної тварини, яка стилізувалася на бюрократичний лад. Для таких карикатур характерною була легка іронія, комізм і частково ненависть.

У періодичних виданнях з'явилося безліч карикатур, якими передавалися часто непопулярні у суспільства фінансово – економічні кроки, що робили міністри, прем'єр С. Вітте. В одному з найвидатніших малюнків відомого українського художника Ф. Красицького «І калина прийнялася, розпустилися віти» художник зобразив кущ калини, на якому рясніли голови міністрів - Вітте, Ігнат'єва [271]. В 1906 р. журнал «Шершень» прем'єра подав у образі мага – чародія, який говорить: «Добудь злато і в болото» [226]. В сатиричних малюнках О. Бабенка зверталася увага читачів на введення міністром фінансів державної винної монополії, яка використовувалася для поповнення державної скарбниці, після чого з'явилося сотні тисяч шинкарів, які відпускали в кредит і під займ, у всякий час і в будь - якому місці спиртні напої, відкривалися місця прихованого продажу, зростали обсяги хабарництва поліцейських чиновників. Суспільство не могло С. Вітте свідоме споювання народу [372, с. 123].

В 1906 р. газета «Киевская заря» опублікувала карикатуру Є. Ебергардта «Затруднительное положение», у якій художник зобразив С. Вітте на вершині складеного з окремих каменів високого і хиткого постаменту [235]. Таким художнім вирішенням теми передавалася неминучість його відставки, яку усвідомлював і сам прем'єр, який знаходився на вершині влади. Микола II тримав на посаді С. Вітте лише заради того, що він, укладаючи вигідні для іноземних банкірів угоди, користувався авторитетом за кордоном. Росії потрібний був кредит, аби врятувати державний банк від краху. Прем'єру вдалося умовити німецького банкіра Мендельсона переглянути короткотермінові зобов'язання і продовжити інвестування. Висунуті інвестором умови демонстрували недовіру російському прем'єру. Мендельсон зажадав, аби Росією були надані Німеччині інвестиційні

гарантії у вигляді золота в кількості, що відповідала сумі позички. Пішовши на багато уступок і принижень, С. Вітте виконав всі умови і організував новий займ, який був використаний для виплати боргів, взятих під час війни з Японією та придушення терористичних виступів [372, с. 123 - 124].

У карикатурі Кадуліна «К новому займу: Коковцев во Франции» 1906 р., опублікованій в газеті «Киевская заря» [236], передавалися обставини поїздки міністра фінансів Росії В. Коковцева до Франції для підписання угоди про займ. Зображувалися французькі банкіри в образі відгодованих свиней, які видали міністру мішки з грошима. Останні вихором піднімаються до неба і затіняють «сонце російської свободи». Ілюструвалося, що нова позика надавалася на не вигідних умовах, передбачала виплати високих відсотків і інших комісійних. Відомо було, що по одержанні позики маклери, які сприяли одержанню позики, отримали великі хабарі. В іншій карикатурі «Иностранные банкиры загребают куртаж», В. Кадулін відтворив наступний етап цієї операції, коли з вигуками «Vive la Russie !...» французькі банкіри загрибали винагороду. Художник таким чином створив образи людей, які за хабарі допомогли погасити «сонце свободи», яке, на його думку, могло піднятися над Росією [372, с. 27].

Художники - карикатуристи перебували на вістрі резонансних подій, які часто виникали в суспільно – політичному житті та розкривали їх сутнісні елементи. Карикатура О. Бабенка «К делу Гурко – Лидваль», опублікована в 1906 р. газетою « Киевская речь», стосувалася події, яка відбувалася після розпуску Миколою II Державної думи і пов'язувалася з затвердженням закону про асигнування 15 млн. руб. на допомогу губерніям, які зазнали голоду. Розпорядник коштів, товариш міністра внутрішніх справ по продовольчій частині В. Гурко, діяв безконтрольно і при сприянні власниці корсетної майстерні в Петербурзі О.Естер видав підряд на поставку хліба і аванс в 800 тис. рублів шведському підданому Е. Лідвалю. Фірма «Лідваль і Ко» налагодила поставки, як жартома писала газета «Киевская речь», «цілком безшумних і удосконалених ватерклозетів, які являли собою останнє

слово ватерклозетної техніки» [237]. Е. Лідваль відкрив в Петербурзі ряд гральних салонів. В. Гурко цьому ділку і аферисту довірив долю сотні тисяч голодних селян. Лідваль скупив по дешевій ціні в районі Транссибірської залізниці залежане зерно, непридатне для висіву, і здійснив поставку в губернії. Поставки в кінцевому підсумку були зірвані. Газети широко висвітлювали справу Гурко - Лідваля, а поети - сатирики і художники - карикатуристи відгукнулися на нього низкою викривальних творів. Відомий київський поет – сатирик Лоло написав:

Исчезли деньги ! Хлеба нет!
 Но есть корсет и есть клозет!
 Панаму в «сферах» разбирают...
 А там в деревне – умирают... [238]

Цій події і присвятив карикатуру О. Баденко, де показав обставини, при яких, в догоду схеми хабарництва і казнокрадства, доля сотен тисяч селян залежала від представника ватерклозетної компанії.[372, с. 187]

Тема хабарництва зачіпалась у прозових творах, які публікувалися на сторінках періодичних видань. Письменник О. Купрін, в такий званий «київський період» життя і творчості, працюючи в різних друкованих виданнях і нагромадивши «життєвий матеріал» та ознайомившись з життям різних соціальних верств міст Правобережної України, опублікував низку творів, фейлетонів, статей. Проникаючи у внутрішній світ дрібних чиновників, О.Купрін створив низку яскравих портретів чиновників, викривав серед них хабарництво. Вміючи близько сходитися з людьми, письменник зміг влучно підмітити зміни в моральних устоях суспільства, появу нових манер поведінки чиновників, а отже, і витонченіших «схем» зловживань. Оповідання «Негласна ревізія» О. Купрін присвятив розповіді про службову поїздку чиновника середньої ланки в провінційне містечко для проведення ревізії. В сюжеті розповідається про те, як суворий і справедливий чиновник Іван Петрович, закохавшись в дружину ревізуючого чиновника Персюкова, здійснив посадовий злочин, залишивши в її руках анонімного листа, який послужив приводом для проведення ревізії [468, с. 112].

Протягом досліджуваного періоду з'являлися також різноманітні пасквілі та невеликі драматичні твори, де висміювались й критикувалися дії чиновників. Вони найчастіше не друкувалися, а розповсюджувалися у рукописній формі. Авторами їх часто були чиновники, деякі з них пропонували шляхи протистояння поширенню хабарництва. Так, спираючись на досвід Англії, автор роботи «О взятках судей» пропонував друкувати в пресі короткі, але достовірні відомості, з яких було б видно закони, на основі яких виносилися вирок. Це мало виконуватися для того, щоб кожен міг зробити висновки про правильність та законність винесеного рішення, об'єктивність суддів та інших судівських чиновників. На його думку, у такий спосіб можна було б зменшити кількість випадків хабарництва..., оскільки публічність мала утримати суддів у відповідних рамках справедливості ...»[527,с. 173]. Своєрідним «лакмусом» суспільного сприйняття хабарництва був чий образ у художній та публіцистичній літературі. Більшість сучасників збігалися на думці, що основною причиною цього негативного явища була бідність народу в цілому й низьке матеріальне становище чиновництва.

Про моральну ауру в чиновницькому середовищі писали самі чиновники. В опублікованому у 1913 р. журналом «Спутник чиновника» вірші А.Пірінської «Лодырев Сашенька» [251]. Подавалися проблеми моральних і професійних устоїв молодих чиновників:

Лодырев Сашенька – вот мой герой,
 канцелярист и кутила большой.
 Личность его, в обрисовке поэта,
 Право, достойна внимания света.
 Ночь прогулявши, он поздно встает,
 Пивом пригорьким два раза рыгнет,
 Одеколоном себя натирает,
 Наскоро чаю стакан выпивает,
 Волосы вспрыснет духами, завйот,
 Франтом одевшись, на службу идет.
 Много недурненьких средь сослуживцев
 Он у них в милости: екий счастливец!
 Купа служебных бумаг его ждет.
 Саша и ухом о том не ведет.
 Сь миной небрежной к столу он подходит
 Чуть - чуть попишет, на барышню взглянет,
 Что по соседству сидит у окна:
 С кудрями, с бюстом роскошным она...
 Вечером водочку лихо он тянет,
 Дуться в картишки всю ночь не устанет.

Денежки ловко умеет занять
Ох как не любит он их отдавать!

Поети, драматурги, публіцисти вказували на свавілля суддів, які за хабарі здійснювали несправедливе судочинство. Подібних прикладів в українській літературі можна знайти чимало. У деяких творах негативний образ чиновника висміювався, в інших засуджувався. Усі вони, з одного боку, у художній формі відображали реальне положення у чиновницькому середовищі та ставлення до нього суспільства, а з іншого – впливали на закріплення образу чиновника, що склався у суспільному сприйнятті. При цьому серед поетів і письменників було багато тих, хто й сам служив у різних державних установах. Тобто вони часто знали «чиновницьку кухню» з усіма її позитивними й негативними рисами.

Отже, на Правобережній Україні склалася і успішно діяла така форма попередження хабарництва, як сатира та пропаганда. Вона виражалася в творчості журналістів, роботі сатиричних видань, творах поетів і письменників, художників, які працювали в сатиричному жанрі і ставили за мету пропаганду нетерпимості до поширення зловживань чиновників владою.

4.3. Роль художньої і наукової літератури у боротьбі з хабарництвом.

У справі формування суспільної нетерпимості до хабарництва помітною була участь представництва художньої і наукової літератури. Письменники і поети, які творили на Правобережній Україні, долучалися до показу негативної ролі хабарництва в житті суспільства, підготувавши низку драм, повістей, оповідань, у яких відображалися зміни суспільно – політичного життя регіону. Ставлення їх до гострих соціальних проблем часто залежало від належності їх до тієї чи іншої ідейно – творчої течії. Водночас більшість з них творили на засадах реалізму, виступали не лише оповідачами, а передусім були виразниками певного світобачення, представляли відповідне соціальне середовище, певну психологію, характер епохи. Спостереження за життям дозволяло використовувати реальні сюжети у процесі художнього

моделювання поведінки, світогляду, способу життя і літературних персонажів. Тема хабарництва, підкупу, здирництва щораз з'являлася у їх творчості в контексті зображення побуту та звичаїв як у селі, так і в місті. Ті письменники, які одночасно перебували на державній службі і були чиновниками, особливо гостро реагували на витоки таких потворних явищ, як хабарництво. Панас Мирний змушений був часто творити у підпіллі, друкуватися за кордоном, ревно оберігати таємницю творчості [579,48 с.].

Продовжуючи започатковану ще І. Котляревським традицію наповнення сміху злободенними суспільно – політичними тенденціями, письменниками і поетами засоби гумору та сатири використовувалися як інструменти підведення явища суспільного життя до розумного начала. Осміюючи людські вади, вони намагалися знайти шляхи гармонізації людини і суспільства. На їх переконання, джерелом зла виступала невідповідність особистості її призначенню у суспільстві. Художні образи, що вибудовувалися засобами комічного, показувалися у вимірі процесу самоочищення, самовиховання, підпорядкуванні дій моральним нормам.

У художній літературі досліджуваних років подавалася широка картина суспільно – політичного устрою Правобережної України. У сатиричному плані письменники і поети змальовували негативні риси різних суспільних прошарків міста і села. Герої художніх творів поставали найчастіше в таких образах, аби надати можливість читачеві уявити й гостро осудити масштабність соціальних пороків суспільства доби первісного нагромадження капіталу. Твори вибудовувалися так, що у них обов'язково мали бути присутні сюжети, що відтворювали образи життя традиційного суспільства, у якому зберігалася нормативність у поведінці чиновника, священика, службовця. Кожен з них усвідомлював себе приналежним до стану, групи чи громади і з цих позицій оцінював свої кроки чи вчинки І.Нечуй – Левицький, спостерігаючи за реаліями пореформеного сільського життя, створив в оповіданнях, повістях і романах галерею оригінальних характерів і типів, непомічених раніше соціальних постатей. Він першим

подолав соціально – побутові та етнографічні схеми, започаткував творення етнопсихологічних літературних типів – носіїв національної ментальності [682, с. 18]. В опублікованій у 1879 р. «Кайдашевій сім'ї» він описав негативну роль хабарництва в організації життя громади. Герой повісті Карпо, намагаючись об'єднати громаду, зіткнувся з небажанням селян змінювати своє життя. Коли постала необхідність розкопати горб на дорозі, хитрий жид Берко підкупив громаду і обманом дістав собі вигоду [520]. В повісті «Нахаба» образ сільського писаря постав у таких рисах, як обмеженість, жадібність, посередність знань, людини «з легкістю в думках незвичайною». Автор ставив за мету розкрити очі суспільства на проблему користолюбства І.Нечуй – Левицький один з небагатьох зумів помітити, що післяреформенна епоха підсилювала розвинутий індивідуалізм українців. У цьому вимірі він розгорнув тему зміни ідентичності селянства. Поширення хабарництва, наклепництва, на які витрачалася душевна енергія хліборобів, спонукали його побачити причини цих явищ в особливостях національного характеру. Він у фокусі свого зображення тримав так званих «перекинчиків» - людей, котрі заради матеріальної вигоди і певних привілеїв відрікалися від свого коріння. Зображуючи молоде покоління, зокрема вихідців із родин духовенства, автор показує втрату духовних орієнтирів [575, с. 73]. Створюючи образи церковників, автор підняв проблему падіння моралі духівництва, ілюструє майже суцільне поширення хабарництва у церковних приходах. Ілюструючи життя станового пристава Пшеничного, автор ставив за мету висміяти «порядки» в місцевих органах влади. Твори «Причепи» і «Хмари» майже 30 років були під забороною [686, с. 20]. В повісті «Старосвітські батюшки та матушки» він серед визначальних чинників деградації суспільства визначає нереалізованість особистості в умовах неволі. У повісті набули різних модифікацій лицемірство, скупість і хабарництво [575, с. 73]. В оповіданні «Афонський пройдисвіт» (1890 р.) І. Нечуй - Левицький відтворив негативні явища в житті і діяльності ченців. В основу твору було покладено сюжет про те, як ченців ошукує пройдисвіт.

Герої твору – ченці одного з київських монастирів – мають гроші, не байдужі до хабарництва й міцних напоїв [575, с. 84].

Панас Мирний став свідком болісного процесу ломки патріархальних відносин на селі, майнового розшарування. Ними вони представлялися через дослідження багатьох соціальних груп: власників, чиновників, управителів, дрібних виборних начальників тощо. В романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і повісті «Повія» показана широка панорама функціонування повітових земств, судів, казначейств. Добрі знання письменником чиновництва допомогли створити образ головного героя роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» - Чіпки, який поневірявся у судових інстанціях з позовом про повернення незаконно відібраної землі. Матеріалом для прозового твору «П'яниця», опублікованого в 1874 р., послугувало саме життя, власні спостереження і відчуття автора. Особливість повісті виявлялася в образі юного чиновника Івана Ливадного, який ще юнаком почав трудову діяльність, продовживши династію чиновників. У своїх вчинках герой керується порадами своїх батьків: бути слухняним, покірним, услужливим і не знаходити в собі сили змінити стан справ в оточуючому середовищі. Перебуваючи під впливом «дурних обставин», відчуваючи соціальне насильство навкруги, Іван спивається, поступово втрачаючи найкращі моральні засади, а згодом і помирає. Автор зробив узагальнення трагічного образу «маленької людини». Тема чиновництва частково відображена в незакінчених оповіданнях «Ганнуся», «Із записок чиновника» та повісті «Попович», що свідчило про творчі пошуки митця, бажання його досягнути процеси, які відбувалися в суспільстві [337, с. 36]. В повісті «Народолобець» Панай Мирний створив образ сільського голови, який в щоденному житті керувався законом вигоди [337, с. 21]. Чиновницьке середовище автором змальовувалося у викривальному плані, подекуди з сатиричним відтінком. В портретних замальовках, скажімо, до столоначальників вживалися такі характеристики, як «пузаті, коротконогі, вони качалися, мов качани, то навприсідки, то з викрутасами» [317, с. 117].

Проблема хабарництва чиновників зачіпалася у соціальній прозі, яка стала важливим розділом творчості М. Старицького як найбільш талановитого прозаїка Наддніпрянщини 1860 – 1890 – х років. В соціально – психологічних повістях «Розсудили», «Безбатченко», в оповіданнях і нарисах, у реалістичній манері змальовується життя селянства, в тому числі і сваволя, шахрайство і здирство старшин, поліції. Одним з кращих творів В. Старицького присвячених, темі хабарництва і здирництва є повість «Розсудили» (1892 р.), в якій постали образи писаря, шинкаря, старшини і куркульки Коломийчихи. Ці персонажі верховодять на селі, наживаються на залежності від них селян і дармовій праці. Автор детально змальовує історію привласнення шахраями громадського хліба в голодний посушливий рік. Ініціатор великого «гешефту» - шинкар, роз'яснює писареві всі вигоди заміни громадського зерна, що зберігалось в магазині, прілим із пашенних ям Коломийчихи. «Буде голод - цинічно просторікує писар - то очевидно, селяни не сплачуватимуть податки, а відбирати в них нічого буде, то, очевидно, вони муситимуть свою недоїмку відпрацювати». Писар звертається до старшини, щоб прикрити злочин «законом», причому найбільш прибуткові моменти «гешефту» приховує від обмеженого, тупуватого партнера на свою користь. Чиновницьку сваволю щодо селян описує М. Старицький в оповіданні «Остроумие урядника». У корчмі несподівано помер невідомий селянин і це виявилось тоді, коли відвідучі вже розійшлися. Можливі наслідки цієї події сповнили жахом корчмаря: «Одна лише думка постійно крутилася в його мізках, що це жахливе нещастя, розорення: старшина, становий, лікар, урядник ... головне урядник!». Виявляється, страхи корчмаря були марними, урядник вигадував такі випробування всьому селу, що, не знаючи як і чим відкупитися, селяни віддавали останнє. Сваволя цього знахабнілого п'яниці дійшла до того, що за його наказом напіврозкладений труп возили від хати до хати і під загрозою тримати три дні в кожній з них до поховання «за християнським звичаєм», вимагав відкупного [317, с. 66].

Проблема хабарництва простежувалася у провідній темі української драматургії досліджуваних років, що у свою чергу пов'язувалася з утвердженням в селянському середовищі капіталістичних відносин та тих явищ, що мали місце в умовах первісного нагромадження капіталу. Тема моралі новоспечених багатіїв стала в центрі творчості М. Кропивницького, І. Карпенка – Карого, М. Старицького. У драмі «Глитай, чи Павук» (1882 р.) М. Кропивницький на основі життєвих спостережень створив образ сільського багатія Й. Бичка, для якого до всього є справа, понад усе є жага до збагачення. Торкаючись у п'єсі і проблем стосунків сільських багатіїв з державними чиновниками, автор показує їх як закономірні, коли обплутуючи економічною павутиною селян - боржників, вони в той час всіляко намагалися налагодити добрі стосунки з місцевим начальством: одних підкуповували, з іншими «кумилися» чи якимось по – іншому «ріднилися». Саме так діє й головний герой п'єси, в якого «і суддя свій чоловік», (бо одержав від Йосипа Степановича ... немалу суму... у позику), і становий – кум, і вище «є чим руку позолотити» [525, с. 159]. Прем'єра драми відбулася 11 січня 1883 р. в Чернігові. Створена в 1891 р. М. Кропивницьким драма «Олеся» присвячувалася розробці образу нового сільського буржуа, який поводить більш цивілізовано від багатіїв першої хвилі. Головний персонаж твору К. Балтиз – прагне розбагатіти, урвати де тільки можна, але водночас у відносинах з підлеглими дуже обережний. Це такий собі тип новітнього господаря життя. Він з усього хоче мати зиск. Водночас Балтиз нібито не проти й того, щоб взяти участь в громадських справах, стати опікуном школи. Проте, коли він дізнався, що опікун мусить щорічно жертвувати на школу певну суму коштів, настрої його різко змінюється. Погодився на вибори в опікунську раду лише після того, як дізнався, що за пожертвування на гуманітарні справи начальство може нагородити медаллю [525, с. 162]. Водевіль М. Кропивницького «По ревізії» став гострою критикою на сільську владу. Такі старшини й писарі, як Василь Миронович та Севастьян Скубко, почувують себе повновладними господарями на селі. Своє службове

становище вони використовували у власних інтересах. Відповідно до цього ведуть вони й справу. «Еге - ге ! Постривай! - звертається старшина до заявниці, - я бачу, що це діло дуже заплутане ! Доказательства маєш ? - Риндичиха (виймає пляшку з горілкою і бублик) - Осьдечки ! Хіба ж я честі таки та й вашого звичаю не знаю?. Старшина: От бачиш, може б, я й не пив сьогодні, коли б не таке голівне діло...». З такою ж безкомпромісністю змалював М. Кропивницький образ представника волосної адміністрації і в комедії «Чмир» (1890 р.), де писар придумав своєрідну філософію, за допомогою якої він, грабуючи односельців, завжди виходив сухим з води. Суть філософії полягала в примітивному шантажуванні незначних порушників закону. Так, дізнавшись, що в Демка Пшінки прострочений паспорт, писар нахабно забирає в нього з оселі один із трьох мідних підсвічників. «Хвилософствую я, - обгрунтовує він свій вчинок, - навіщо ж три ? Аджеж три свічки разом не можна світить? Чий же той третій підсвідчник? Хвилософія моя шепче мені: «Твій!» А як він мій , то я його й беру» [525, с. 174].

Проблема хабарництва сільської адміністрації розроблялася у п'єсах і іншими драматургами. І. Карпенко – Карий з усією гостротою поставив це питання у драмі «Бурлака» (1883 р.).

Суспільні світоглядні антихабарницькі установки засвідчувалися у анекдотах як фольклорному літературному жанрі, прислів'ях, приказках. В другій половині ХІХ ст. змінювалась природа народного сміху, що зумовлювалося новими способами світоосмислення, які формувались під дією різних культурно – історичних та релігійних факторів.

Хабарництво знаходило відображення у прислів'ях і приказках як своєрідному прикладі відображення не лише універсального загальнолюдського життєвого досвіду, а й національної логіки та світобачення. Дані тексти малого жанру відображали бачення права, артикулювали знання про чинні закони та їх оцінку, переконання в правомірності і неправомірності судових дій. Для українців властивим було

неоднозначне ставлення до закону. Про віру в правдивість законів свідчили такі прислів'я і приказки: « Де закони виповнюються, там усі праві бувають», «Закони добрі, та судді лихі», «Закон для громади, що віжки для коня». Значно більшою була частина прислів'їв, де передавалося негативне ставлення до закону й правосуддя і водночас не заперечувалася думка про хабарництво в судовій системі. «Закон - павутина, в котрій муха плується, а шміль пролітає», «Закон у пана, як дишло – куди направить, туди й вийшло», «Гроші своє право мають» [670, с. 464].

Таким чином, народна сміхова культура для народних мас залишалась не лише засобом пізнання дійсності та естетичної насолоди, а й виконувала важливу політичну функцію в боротьбі проти різних форм гноблення, приниження, несправедливості. Сміхові явища досягали апогею за умови розпаду усталеного способу життя. Спалахи в побутуванні сміхових явищ відбувалися на противагу «обожненню» лідерів, чиновників. Народжувалась злива політичних анекдотів. Саме крах табу супроводжує руйнування офіційної культури й перетворення її на сміхову. Заперечення як абсолют провокується прагненням самоствердитися й вижити. Друкування газет і брошур «Анекдоти», популяризація театральних номерів були штрихами масової культури, сповненої сміхових елементів. Укладач відомого словника В. Даль з 30 тис. поговірок і приказок, близько 100 присвятив хабарництву, причому практично всі вони виражали лояльне ставлення народу до хабаря, що обумовлювалося очевидно відношенням до нього як до традиції: «Перед судом все равны: все без окупа (выкупа) виноваты», «Быть было беде, да случились деньги при бедре», «Эта вина стоит полведра вина», «Пчелка и та взятку берет», «Не подмажешь – не поедешь» і багато інших.[670, с. 376]

За всієї умовності, байки Л. Глібова були націлені на глибоке і серйозне трактування життя. В окремих байках представлялося жорстоке ставлення «вищого» до того, хто займає «нижче» місце в суспільній ієрархії. В творах «Вовк та Ягня» підіймається проблема несправедливості судочинства; «Щука» – облудність форм «громадських рішень», що неспроможні

протистояти праву сильного чи лукавого демагога; «Громада», «Мишача рада», «Ведмідь - пасічник» - викриття суттєвих суперечностей суспільного життя України.

Одним з важливих інструментальних форм і способів формування суспільної нетерпимості до хабарництва виступала наука. Історики, етнографи досліджували в чисельних своїх публікаціях 1870 – 1880 – х років соціальні проблеми, які постали в Правобережній Україні. Політичні уподобання М. Драгоманова стали визначальними у з'ясуванні соціально – економічних передумов низки службових зловживань чиновників установ регіону. Публікуючи у виданні «Громада» (1882 р., № 5) матеріали «Життя по селах» і «Українські селяни в неспокійні роки» (1880–1882 рр.), він мав за мету ініціювати широку наукову та громадську дискусію з питань особливостей економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії, намагався привернути увагу своїх численних кореспондентів до нерозроблених чи малорозроблених тем. У першому розділі «Життя по селах» під заголовком «Здирництво» вчений з'ясував причини, які стримували соціально-економічний розвиток села, проаналізував зміни в соціальній структурі селянства, наслідки розширення матеріальних джерел їх існування тощо. М. Драгоманов, сповідуючи соціалістичні цінності, бачив в сільському багатирстві стримуючий чинник у соціально – економічному розвитку села [385, с. 168]. Службові зловживання чиновників різних рівнів пояснював обмеженістю реформ в Російській імперії. Без вирішення селянського питання, тобто передачі землі в «осібну власність», вони і далі будуть піддаватися «здирництву» з боку державних чиновників, а село перебуватиме у соціально-економічній стагнації. Зростання громадського життя, яке досягла Європа, він бачив в «упорядкованій затяжній праці».

М. Драгоманов, зібравши розповіді селян, аналізує мотиви їх опозиційності до чиновників або «начальства», торгівців, посередників, комісіонерів тощо. На думку історика, у селян, прикутих думками до землі, зберігалось негативне їх сприйняття. Найбільш непопулярною на селах була

посада податківця. У 1860–1870-х роках селянам доводилось сплачувати, крім зборів до держскарбниці і земств, велику кількість дрібніших платежів — судових, церковних тощо. М. Драгоманов в «Житті по селах» подає листи селян, в яких ілюструють окремі випадки зловживань хабарництвом з боку сільських старост, старшин і волосних писарів. Крім того, він вказує на причини такої поведінки писарів волосних управлінь: щоденне виконання важкої канцелярської праці, прагнення угодити вищестоячому начальству тощо.

На основі листів селян М. Драгоманов наводить найтиповіші приклади проявів зловживань владою і хабарництва сільськими старшинами, самовільне введення кінської і людської рекрутчини, аби догодити вищому начальству чи посередникам; розбазарювання громадських коштів, намагання уникнути контролю вищестоячих органів. На основі матеріалу «Лист товариша з Звенигородщини» М. Драгоманов визначає причини морального розтління чиновників волосних управлінь. До них належала і проблема зміни практики їх призначення на посади та соціальне походження. Автор зазначав, що селянами бачилася причина хабарництва старшин і писарів не у низькому рівні оплати праці (за наведеними даними, вони одержували зарплатню — від 700 до 2000 крб), а у їх соціальному походженні, коли вони «від мужиків відстали, а до панів не пристали», а також у правовій неграмотності селян, незнання ними повітового, сільського, військового статутів.

Окремий блок розглядуваних проблем М. Драгомановим стосувався діяльності судової влади на селах. Намагаючись пізнати суть змін, що протікали в судовій системі імперії, він розкриває підходи до формування волосних судів органами управління, аналізує проблеми судового устрою. Причини підкупів у судах він бачив у відході від «старих судових порядків», ігнорування досвіду діяльності копних судів. Вивчаючи проблеми нового правового побуту селян, він розмірковує над співвідношенням закону і звичаю в їх світогляді. Діяльність волосних судів М. Драгомановим

розглядалася через призму з'ясування причини їх низького авторитету серед населення. Головним недоліком формування складу волосних судів він бачив в неграмотності селян, а також підпаданні їх під вплив представників адміністративних органів - старшин та писарів. М. Драгоманов намагався з'ясувати причини недовір'я селян у справедливе рішення волосних судів, низького авторитету їх на селі. В даному матеріалі він наводить приклади хабарництва суддів. Селянин села Свішчова Ярославичської волості Дубенського повіту Вікентій Жигальчук, не маючи земельного наділу і господарства, пішов служити до фільварку Марії Ледоховської. Прослуживши четвертину року, він попросив в управителя фільварку Парневського частину зароблених грошей. Той йому відмовив, сказавши, що гроші він отримає всі разом в кінці року. Добре знаючи, що економія часто не віддавала наймитам зароблених грошей, Жигальчук поміркував собі, що оскільки в нього ніякого письмового договору з економією, немає, взяв та й покинув фільварок, не взявши навіть і копійки зарплати та ще залишивши засаджений город, з якого було зібрано, окрім різної другої городини, 60 корчів картоплі. Управитель економії Парневський через кілька місяців подав мировому судді 3 го участка дубенського судово – мирового округу Никитенку клопотання, у якому просив, аби той присудив на користь економії Жигальчуку по 60 копійок за кожний прогуляний день та три карбованці за ведення судової справи. Мировий суддя виніс рішення, за яким було стягнуто з Жигалюка відповідну суму [385, с. 161 - 162].

М. Драгоманов бачив у таких діях суду залякування, демонстрацію селянам, що є дві правди: людська і судійська, що тому тільки й добре жити, хто живе по цій судійській правді, вони просто навчають селян мошенству» [385, с. 164]. Таким чином, М. Драгоманов справедливо вказував на недоліки управління судової системи, бачив, як хабарництво і мошенство все більше ставало нормою суспільного життя. З'ясування ним історичних чинників хабарництва суттєво розширювало уявлення про соціально – економічні реалії Правобережної України.

Отже, протягом досліджуваних років зростала роль у формуванні суспільної нетерпимості художньої та наукової літератури. Письменники, поети, науковці представляли відповідні жанри, які стосувалися показу і засудженню таких творчих явищ, як здирництво і хабарництво, подавалася картина їх наслідків для соціально – економічного розвитку села Правобережної України.

Висновки до розділу 4.

Підсумовуючи викладене у четвертому розділі, можемо зробити висновок про те, що протягом досліджуваних років відбулася певна еволюція способів формування суспільної нетерпимості до хабарників і хабарництва. Адміністративні інструменти стосувалися цілої низки заходів, направлених на поліпшення роботи державних органів і особливо в частині посилення дисциплінарних та репресивних заходів, введення засобів заохочення та морального впливу до службовців. У протидії хабарництву зростала роль і законодавчих інструментів. Водночас дія законів послаблювалася через неготовність більшості суспільства жити за нормами права, слабкий контроль влади за виконанням законів, переростання суспільних потреб можливостей законодавства, розмитість визначення понять хабарництва тощо.

Розвивалися громадські способи формування нетерпимості до хабарництва, зокрема введення гласності в роботу правоохоронних органів, розширення участі релігійного фактора.

Формами попередження поширення хабарництва виступала сатира та пропаганда, які продукувала преса, представлена різножанровими газетами та журналами. На Правобережній Україні сформувалося коло сатиричних видань, у яких автори викривали протиправні дії чиновників, прояви хабарництва у різних соціальних сферах міста і села.

Антихабарницьке спрямування мали твори образотворчого мистецтва. Встановлено, що суспільний інтерес до даних творів зростав. Хабарництво знаходило відображення в художній і науковій літературі. З'ясований внесок низки письменників і поетів у показ негативної соціально – економічної ролі хабарництва, показана тематична спрямованість їх творів по викриттю хабарників, гострих соціальних проблем.

Центральною науковою постаттю, яка щільно займалася соціально – економічними проблемами Правобережної України, був М. Драгоманов, творчість якого пронизана глибоким аналізом проблеми здирництва та хабарництва на селі.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі вирішене наукове завдання, що виявляється у дослідженні особливостей хабарництва як соціального явища, зокрема факторів, що спричинили його прояви, проникнення у різні суспільні сфери, та еволюції способів формування суспільної нетерпимості до нього. Зокрема з'ясовано:

1. Тематика складних соціальних явищ, в тому числі і таких, як хабарництво чи не цікавила дослідників. Перші спроби зробити наукове осмислення проявів даного явища на Правобережній Україні були здійснені вже в другій половині XIX століття. У той час з'явилося ряд студій, у яких автори дотично до проблеми правоохоронних органів, державної служби, чиновництва розглядали і окремі прояви зловживання владою або хабарництва. У радянській історіографії проблема розглядалася в контексті особливостей державного ладу, розвитку капіталістичних відносин в окремих галузях промисловості і сільському господарстві, мала стійке негативне значення як прояв, що був властивим буржуазному ладу. Новітня українська історіографія історії хабарництва представлена певним колом праць, які стосувалися різних сторін суспільного життя, присвячених добробуту, життєвому рівню, соціальним групам Правобережної України, економічним проблемам, соціально – економічному розвитку міст і сіл, регіональному адміністративному апарату. Водночас цікавими є напрацювання російських гуманітаріїв, західноєвропейських фахівців. Дисертаційне дослідження проводилося на міждисциплінарній основі через максимальне використання набутих попередників, залучення сукупності методів і прийомів, що дало змогу запобігти однобокості та комплексно висвітлити проблему.

2. Наслідком розширення спектру проявів хабарництва на Правобережній Україні став комплекс чинників, що сформувалися в досліджувані роки у політичній, управлінській, правовій сферах.

Політична централізація мала результатом перетворення бюрократичного апарату в інструмент насилля, а отже, підпорядкування його в більшій мірі

службі самому собі, ніж суспільним інтересам. За умов самодержавства унеможлиблювався ефективний контроль за діяльністю адміністративного апарату, тому зберігалася така собі колективна безвідповідальність, коли чиновники і влада, як дві сторони підтримували взаємовигідні відносини. Політичне угодицтво виступало результативним засобом вирішення матеріальних проблем, а хабарництво латентною функцією політичної влади. Відбувалося перетворення хабарництва із соціальної аномалії на елемент повсякденної культури, спосіб політичного мислення, норму функціонування влади. Воно мало системний характер, оскільки вкорінилося в усі ешелони влади: вищі, середні, нижчі. Основними формами проявів хабарництва на рівні царського двору і центральної влади були фаворитизм, лобізм, протекціонізм, поєднання державної служби з комерційною діяльністю, роздача податкових пільг, надання монополії щодо певного виду комерційної діяльності, перешкода в отриманні спеціальних дозволів, ліцензій на зайняття певними видами діяльності, призначення на відповідальні державні посади.

Хабарництво у середніх ешелонах влади характеризувалося нижчим рівнем повноважень хабарників та їхньої клієнтури і дещо меншими можливостями використання державної власності у своїх особистих цілях. Хабарники даного владного рівня не платили дивідентів нагору, їм притаманними були менші обсяги фінансових потоків, обмежені владні повноваження. Хабарництво дрібного рівня стосувалося діянь «столоначальників», чиновників, які вели підготовку управлінських рішень, видавали відповідні дозволи, здійснювали контрольні дії, розслідування справ тощо.

Існування хабарництвом обумовлювалося фактором управління. Протягом досліджуваних років зростало число державних службовців, чиновників, котрі використовували свої посади для власної вигоди. Для системи управління Правобережної України властивим було використання примусу, незбалансованість функціонування гілок влади, прагнення царського двору посилювати свою владу і управлінську роль, персоналізація влади в цілому,

надмірність повноважень правоохоронних органів. Правоохоронні і судові органи не виконували покладених на них завдань, оскільки відносилися до служб підвищеного ризику зловживань владою, тому не могли забезпечити на практиці невідворотність покарання за злочин хабарництвом. В імперії лише починала створюватися мотивована і професійна державна служба.

Зберігалися високі стимули до хабарництва через недосконалу систему найму службовців, низьку оплату праці, наявності конфлікту інтересів, слабкий контроль у державній службі.

Перешкоди в економічній діяльності виступали чинниками хабарництва. Держава, прагнучи розширювати свою роль в економіці і плануючи власні програми розвитку, створювала таким чином підґрунтя для зловживань наділених широкими повноваженнями чиновників.

Економічна політика держави була направлена на контроль (концентрацію) за економічною діяльністю. Економіка на Правобережній Україні функціонувала в умовах стиснутості внутрішнього ринку, нерозвинутості відносин власності.

3. Спричиняли прояви хабарництва також ціннісно – ментальні і соціальні фактори. Ставлення до хабарництва в українському суспільстві залишалося двояким. При високому рівні хабарництва одночасно зберігався високий рівень осуду даного явища. Це пояснювалося тим, що на індивідуальному рівні хабарництво бачилося асиметрично: стосовно інших воно сприймалося негативно, а стосовно себе позитивно. Суспільство виявляло неготовність визнавати руйнівний вплив хабарництва. У свою чергу хабарництво призводило до падіння довіри суспільства до держави і органів влади. Відбувалося зростання чисельності населення Правобережної України, яке вважало, що хабарництво може бути виправданим як засіб швидкого вирішення необхідних питань. Громадяни починали бачити практичну вигідність хабара. Відбувалася трансформація спонукальних мотивів вчинку хабарництва. В регіон Правобережжя імперською владою були привнесені традиції неповаги до права, ухилення від виконання закону, розуміння закону, як чогось вкрай

недоцільного або несправедливого. Характерною рисою сприйняття хабарництва українцями було те, що вони терпимо ставилися до низового хабарництва, у той час, як найбільше обурення у них викликало хабарництво на найвищому рівні. Для громіздкого чиновницького апарату властивим було нерозвинутість системи оновлення його складу, переміщення по службі, кар'єрного зростання. Оплата праці чиновників залишалася низькою. Посадовці часто зустрічалися зі спокусою використати своє службове становище у корисливих цілях. Хабарництво вкорінилося також в ієрархічній структурі бюрократії, де була відсутня конкуренція. Чиновники нижчої ланки брали хабарі й ділилися ними з чиновниками вищого рівня. Останні були зацікавлені у тому, щоб не було конкуренції серед підлеглих. В досліджувані роки не діяли правила етичної поведінки чиновників, з них брали лише клятви. Чиновники царського двору, великі вельможі, які часто брали участь у розробці хабарницьких схем, мали відчуття власної вищості над іншими, організацію крадіжки державних коштів вони вважали найвищим проявом винахідливості, віртуозності та власної неординарності. Чиновники, які зловживали посадою, вважали, що обхід законів не злочин, а використання можливостей у межах законодавства. Дехто з них прагнув відчути ризик від здійснення протиправного діяння. Схиляння чиновника до рішення брати хабара відбувалося під впливом інформаційного середовища і відповідного ставлення до хабарництва у суспільстві. Твердження на кшталт: «хабарі беруть всі», надихало його підтримувати традицію хабарництва. Тому у витоків хабарництва лежали значно складніші причини, ніж бідність і мотиви особистого збагачення. Хабарницька поведінка чиновників виконувала функцію самоствердження і підвищення їх самооцінки. Законодавство, яке імплементувалося на Правобережжі, розміто формулювало заборону чиновнику брати участь у процесах прийняття рішень, які зачіпали їх економічні інтереси.

4. Хабарництво мало негативні наслідки для найбільш важливих сфер життя суспільства. Воно підривало стимули до діяльності промислових

підприємств. Багато державних програм по будівництву залізниць, відкриттю промислових підприємств проявляли себе лише як механізми хабарництва. Хабарництво підживлювалося численними дозволами, ліцензіями, які до того ж далеко не завжди були економічно доцільними. Складним був порядок реєстрації підприємств, взяття їх на податковий облік. Підживлювало хабарництво і намагання держави контролювати окремі види діяльності підприємств. Ним також викривлявся розподіл ресурсів у промисловості та інвестування більше будівельної справи, нехтування потреб соціальної сфери. Чиновники мали вигоду ухвалювати рішення на користь привабливих з точки зору особистого їх збагачення сфер, серед яких виготовлення і реалізація спирту, приватна торгівля тощо.

Хабарі стимулювали додаткові видатки з державного бюджету. Негативний вплив вони мали на інвестування галузей промисловості, обмежували окремі іноземні інвестиції. Крім того, хабарництво спотворювало і стримувало розвиток конкурентного середовища, натомість стимулюючи надлишкові капіталовкладення у паразитичний чиновницький апарат. Одним з головних осередків хабарництва виступали податкові органи. Простір для зловживань давала заплутаність норм податкового законодавства. В умовах системного хабарництва обсяги податкових надходжень були завжди нижчими, ніж необхідно для функціонування держави. Митниця лише набувала досвіду контролю товарообігу, забезпечення політики протекціонізму в інтересах власного виробництва. Для даного органу було властивим хабарництво при митному оформленні товарів, проведенні митного контролю, найбільшим зловживанням на митниці було визначення митної вартості товарів. Сферою підвищеного ризику прояву хабарництва залишалися державні закупівлі. Чиновниками створювалися такі неправомірні процедури, коли державне замовлення складалося таким чином, щоб його вимогам відповідав тільки один постачальник. Нерідко ухвалювалися урядові рішення, які забезпечували необґрунтовано сприятливі умови для окремих суб'єктів господарювання чи бізнесових операцій.

Хабарництву на селі сприяли неврегульовані відносини власності на землю, нерозвинутість селянського самоврядування. У середовищі селянства воно пов'язувалося з традиційними господарськими та побутовими митарствами.

5. Хабарництво в правоохоронній і судовій системах мало свої прояви, які стосувалися дозвільної системи, покривання місцевих чиновників, ведення слідства тощо. Новопостала судова влада не могла забезпечити ефективної боротьби з хабарництвом передусім тому, що чинні принципи судочинства нехтували принципами незалежності суддів від втручання виконавчої влади. Хабарництво в судовій системі крило в собі найбільшу небезпеку, оскільки воно виявлялося зручним не лише для суддів, а допомагало вирішувати свої питання в суді. Роль суддів часто зводилася до обслуговування інтересів влади і збирання хабарів. Хабар виступав зручним способом вирішення різноманітних питань нелегального бізнесу в його прагненні створити для себе безпечне середовище. Злочинний світ підпорядковував собі правоохоронні органи шляхом дачі їх службовцям хабарі.

Хабарництво справляло негативний вплив на соціальні процеси як у місті, так і на селі. Воно, пронизуючи більшість суспільних сфер, загострювало соціальну нерівність, поглиблюючи нерівність між багатством і бідністю.

6. Усунення причин хабарництва відбувалося на основі адміністративно – правових інструментів та громадських засобів протидії. Водночас ефективність заходів була різною. На Правобережній Україні зберігалася недосконала система контролю за діями посадовців і запобігання хабарництву з боку правоохоронних органів. Законодавство, що діяло, залишалося занадто складним, містило прогалини, якими користувалися судді, аби за хабар виправдати хабарника. Практично не використовувався досвід суворого покарання чиновників, винних у злочинах хабарництвом. Чинне законодавство містило норми, якими вводилася адміністративна, а згодом кримінальна відповідальність за порушення законів у сфері протидії хабарництву та підвищувало санкції за злочини. Такі закони не могли ефективно протистояти

хабарництву, оскільки на практиці не застосовувався принцип невідворотності покарань. Неупередженому розкриттю злочинів і притягненню винних до відповідальності перешкоджала відсутність чесного суду та ефективної системи правоохоронних органів. Водночас владою робилися спроби віднайти засоби протидії проявам даного явища. За сприяння влади в громадсько – політичній думці була започаткована дискусія навколо проблеми суті хабарництва, його першопричин і наслідків. Таким чином, якоюсь мірою усувалася аура утаємнення суспільством існування хабарництва. Державні заходи по боротьбі з хабарництвом носили обмежений характер і не мали бажаного наслідку, оскільки зверталась увага передусім на усунення його наслідків, а зусилля спрямовувалися на з'ясування причин. Влада ставила за мету передусім захистити себе від випадковостей у цій справі. Спроби обмежити поширення органів держконтролю, проведення показових судових процесів над хабарниками і казнокрадами, посилення адміністративного контролю за діями чиновників.

7. У досліджувані роки на громадському рівні були напрацьовані інтелектуальні засоби, які в цілому давали позитивний ефект у попередженні поширення хабарництва. Журналістами, літераторами, науковцями порушувалися гострі соціальні проблеми, викривалися антисоціальні дії чиновників, вибудовувалися певні художні образи, у яких засуджувалася моральна аура органів державної влади і самоврядування. Вчені – історики, зокрема М. Драгоманов найбільш рельєфно з'ясував низку наслідків хабарництва для соціально – економічного розвитку села, формування правової культури суспільства.

Письменники і поети в цілому вірно окреслили фактори, які спричиняли поширення хабарництва, одними з перших звернулися до мотивів поведінки хабарника шляхом конструювання художніх образів чиновників канцелярій, управителів, писарів тощо. Ними також проілюстровані масштаби проникнення хабарництва в життя і свідомість українців.

Діяльність в цьому плані інтелектуального середовища наражалася на утиски з боку влади, яка прагнула приховувати інформацію про хабарництво. Цензура стежила за виданнями і лише окремим з них вдавалося відкрито привернути суспільну увагу до невігідних владі соціальних проблем. Обмеженість інформації звужувала можливості суспільного контролю за владою, розслідування і викривання схем хабарництва.

8. Критичне осмислення узагальненого в дисертаційному дослідженні матеріалу дозволило сформулювати низку практичних рекомендацій:

- державна влада України при створенні інструментів запобігання і протидії корупції має зважати на набутий історичний досвід, як надійне підґрунтя подолання даного явища, передумови розширення шляхів просування України до Європейського цивілізаційного простору.

- українське суспільство має постати перед владою сильною громадянською спільнотою готовою до конструктивного діалогу з нею навколо проблем захисту громадянських прав, поваги до закону, а отже взяти на себе відповідальність за успіх боротьби з корупцією.

- серед перспективних напрямів подальших наукових пошуків є питання корупційних відносин, взаємозв'язку корупції і пострадянського транзиту українського суспільства, зовнішньополітичні і внутрішньополітичні фактори корупції. В українській історіографії недостатньо дослідженим залишається питання громадянського засобу протидії хабарництву на матеріалах ХІХ ст. а також кінця ХХ – початку ХХІ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний Державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал – губернатора.

Оп. 1

1. *Спр. 183.* Сообщение Одесском градоначальнику о взяточничестве писаря Одесской мещанской управы Сафонова. 7 арк.

2. *Спр. 436.* Письмо П. Галагану от Родзенко А. о незаконном выборе и деятельности предводителей дворянства Хорольского уезда с просьбой оказать содействие в их разоблачении, 30 января 1883 - 15 марта 1884 г. 18 арк.

Оп. 9

3. *Спр. 452.* Иски различных лиц в Палату; переписка с государственными учреждениями по делам Палаты, 26 декабря 1863 - 15 февраля 1865 г. 24 арк.

Оп. 38

4. *Спр. 382.* Дело по поводу опубликования в газете «Киевский телеграф» статьи о том, что Дубенский казначей Горский при размене кредитных билетов на Вызовы монету получает 3,5 коп. с рубля, 14 марта 1861 - 29 июня 1861. 120 арк.

5. *Спр. 19.* Дело о передаче в суд группы чиновников, которые должны были в течение года более трех выговоров по службе, 7 января 1861 - 27 июля 1864 г. 63 арк.

Оп. 41

6. *Спр. 665.* Дело о взяточничестве судебного следователя Спиллер, который расследовал причины пожара в Радовецкой корабельной рощи, 26 мая 1863 - 14 октября 1865 г. 10 арк.

Оп. 43

7. *Спр. 145.* Дело по отчетам гражданского губернатора о состоянии Киевской, Подольской, Волынской губернии в 1863 и по отчету Киевской казенной палаты о состоянии делопроизводства. 19 арк.

Оп. 44

8. *Спр. 588.* Дело о ревизии Киевской казенной палаты в связи с жалобами поступившими от тех кто внес залог на акцизную откупную служебную палату, 16 октября 1865 - 22 февраля 1866 г. 29 арк.

9. *Спр. 386.* Дело о взяточничестве следователя г. Бердичева 3 августа 1865 - 7 сентября 1865 г. 6 арк.

10. *Спр. 669.* Рапорт председателя Подольской гражданской палаты от 2 сентября 1865 о состоянии дел в данной палате, 76 л. 3 арк.

11. *Спр. 613.* Дело об отставке от службы васильковского уездного судьи Стародубцева, за халатное отношение к своим обязанностям, 22 ноября 1865 - 19 июля 1866 г. 59 арк.

Оп. 45

12. *Спр. 22.* Дело о служащих Радзивиловской таможни Лидмана и Маргулиса, грабивших купцов, под видом борьбы с контрабандистами, 21 января - мая 1866 г. 97 арк.

Оп. 49

13. *Спр.176.* Дело по допросу Шимулевича о злоупотреблениях в Радзивиловской таможне, 5 Арк.

Оп. 51

14. *Спр. 380.* Дело о проведении рекрутского набора в 1873 г.. по Киевской, Подольской и Волынской губернии, 18 ноября 1872 - 7 июля 1873 г. 38 арк.

Оп. 52

15. *Спр. 433.* Дело о судопроизводстве в Киевской губернии и путях его совершенствования. 27 арк.

Оп. 172

16. *Спр.* 733. Дело о злоупотреблениях членов Балтской дворянской опеки (взяточничество, присвоение денег и др.), 27 июля 1854 - 10 апреля 1860 г. 10 арк.

Оп. 174

17. *Спр.* 11. О взятии под стражу бывшего протоколиста Ковальской дворянской опеки Лочинського за растрату денег, 3 января - июня 1861 г. 7 арк.

Оп. 175

18. *Спр.* 476. Дело о жалобе киевских мещан Перепелищених на чиновника Киевской гражданской палаты Новосельского за бездействие при ходатайстве по их делу и невозврате взятых для этой цели 33 руб., 7 сентября 1862 - 17 августа 1864 г. 45 арк.

Оп. 179

19. *Спр.* 647. Дело о рассмотрении жалобы судебного следователя губернского секретаря К. Пенского на Подольскую уголовную палату по назначению над ним следователя и устранения его от должности по соблазнению девушек Г. Руды, А. Артабидовой, 3 ноября 1865 - 27 марта 1867 г. 112 арк.

Оп. 180

20. *Спр.* 421. Дело о сборе свидетельств о злоупотреблениях при рекрутских наборах 1866 - 1868 гг. в Киевской, Подольской, Волынской губернии, 23 июля 1866 - 29 марта 1868 г. 10 арк.

Оп. 182

21. *Спр.* 232. Дело о передаче Киевской палате уголовного суда дел о передержке беглых и бездомных и «подлежит рассмотрению не судебными, а административными органами», 25 апреля 1868 - 19 марта 1869 г. 18 арк.

Оп. 184

22. *Спр.* 568. Дело о растрате в Киевской губернии денег казначеем Левицким, ноябрь 1870 г. 39 арк.

Оп. 184

23. *Спр.* 586. Дело о передаче в суд должностных лиц Киевской ремесленной управы маклера Ф. Мерецкого и ревизора И. Клех, обвиняемого в подделке приписки Киевских мещан и крестьянина Гапонова, декабрь 1870 г. 18 арк.

Оп. 186

24. *Спр.* 123. Дело о злоупотреблениях при рекрутских наборах, 5 марта 1872 - 11 января 1878 г. 38 арк.

25. *Спр.* 30. Дело о жалобе волостного писаря Коршелевського на злоупотребления судебного следователя Салтыкова, февраль 1872 - 23 мая 1873 г. 9 арк.

Оп. 189

26. *Спр.* 355. Дело по жалобам жителей Киевской, Подольской и Волынской губернии о нарушениях, которые допускались при выполнении воинской повинности, 2 января 1875 - 9 февраля 1876 г. 10 арк.

Оп. 190

27. *Спр.* 109. Дело о передаче в суд столоначальника Киевского губернского управления Вербицкого, обвиняемого во взяточничестве и потере документов, 7 августа - 29 декабря 1876 г. 39 арк.

Оп. 191

28. *Спр.* 86. Дело по заявлению Абраменко о злоупотреблениях по службе волостных писарей Киевской и Волынской губернии в селе Рогиня, писаря Саковича, который не вносил за деньги в призывные списки на военную службу молодых людей, которые таким образом избавлялись от воинской повинности 28 июля 1877 - 1 февраля 1878 гг. 95 арк.

Оп. 192

29. *Спр.* 59. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернатором о рассмотрении дел для передачи в суд служащих губернских управлений, обвиняемых в злоупотреблениях по службе 29 марта 11 декабря 1878 г. 112 арк.

Оп. 517

30. *Спр.* 238. Сведения о содержании чиновников Киевского губернского правления, 1876 г. 3 арк.

Оп. 518

31. *Спр.* 228. Дело о злоупотреблениях Сквирского городского головы Декаленка, 9 сентября 1880 - 22 мая 1881 г. 5 арк.

32. *Спр.* 35. Дело о передаче в суд чиновников по Киевской, Подольской и Волынской губернии за должностные преступления, 5 мая - 12 августа 1880 г. 13 арк.

33. *Спр.* 167. Дело о назначении, увольнении и перемещении уездных предводителей дворянства по Киевской, Подольской и Волынской губернии, 1880 г. 25 арк.

Оп 519

34. *Спр.* 77. Дело о злоупотреблениях по службе чиновников (взяточничество, присвоение денег, пьянство) по Киевской, Подольской и Волынской губернии, 1881 г. 39 арк.

Оп. 524

35. *Спр.* 40. Постановление Волынского губернского управления от 18 января 1886 г. о результатах ревизии Волынским губернатором фон - Валем дворянской опеки Волынской губернии, 1886, 48 арк. 85 арк.

Оп. 526

36. *Спр.* 13. Дело о злоупотреблении служебным положением (взяточничество, казнокрадство, пьянство, превышение власти) в Киевской, Волынской, Подольской губернии, 1866 – 1887 гг. 10 арк.

Оп. 527

37. *Спр.* 1. Дело о злоупотреблениях по службе (взяточничество, казнокрадство, пьянство). 6 арк.

Оп. 528

38. *Спр.* 133. Дело о взяточничестве Бердичевского городского архитектора Иванова, 25 января 1890 - 11 марта 1891 гг. 3 арк.

Оп. 529

39. *Спр. 8.* Дело о злоупотреблении служебным положением (превышение власти, взяточничество, казнокрадство, 1891 – 1895 г. 27 арк.

Оп. 537

40. *Спр. 230.* Дело о деятельности волостных судов в Киевской губернии из отчета губернатора, 1883 г. 3 арк.

Оп. 543

41. *Спр.292.* Дело о деятельности сельских банков и судебных обществ в Киевской губернии. Из отчета губернатора, 1889 - 1890 гг. 47 арк.

Оп. 615

42. *Спр. 9.* Дело о жалобе безземельных крестьян с. Самогородка на писаря Селецкого за взяточничество, 11 января 1885 - 22 марта 1888 г. 9 арк.

43. *Спр. 85.* Предписания Киевскому губернатору от 22 мая 1885 о разборе жалоб крестьян села Матусова в количестве 26 человек на местного волостного старшину И. Грищенко за взяточничество, 1885 г. 102 арк.

44. *Спр. 247.* Дело о жалобах крестьян с. Пятигор в количестве 93 человека на местного волостного писаря Пономарева за взяточничество, 21 июня 1885 - 11 мая 1887 гг. 4 арк.

Оп. 617

45. *Спр. 1.* Предписание Киевского губернатора от 15 мая 1887 г. о рассмотрении ходатайства крестьянина с. Варщицы в количестве 12 человек об освобождении от занимаемой должности сельского старосты Д. Пушкаря за пьянство и присвоении денег общины, 1887 г. 37 арк.

Оп. 618

46. *Спр. 228.* О деятельности волостных правлений. Из журналов Киевской, Подольской и Волынской губернии по крестьянским присутствиям о ревизии волостей, 1889 - 1896 гг. 14 арк.

Оп. 620

47. *Спр. 50.* Дело по ходатайству крестьян села Постовойт Шевченко и Лобача об отстранении от должности сельского старосты Олифиренко в связи со злоупотреблениями, 1891 г. 28 арк.

Оп. 625

48. *Спр. 5.* Дело о злоупотреблении служебным положением (превышение власти, взяточничество, казнокрадство), 1895 г. 5 арк.

49. *Спр. 299.* Дело о ревизии делопроизводства Бердичевской дворянской опеки и уездного по воинским делам присутствия, 18 сентября 1895 - 29 апреля 1896 г. 23 арк.

Оп. 627

50. *Спр. 56.* Предложение Подольского губернатора Подольскому губернскому правлению по крестьянским присутствиям, об улучшении деятельности крестьянских банков, 16 ноября 1896 г. 62 арк.

Оп. 628

51. *Спр. 528.* Дело о деятельности сельских банков Подольской губернии. Из отчета Подольского губернатора, 1898 г. 14 арк.

Оп. 636

52. *Спр. 422.* Дело о деятельности уездных землеустроительных комиссий Киевской губернии. Из отчета Киевского губернатора, 1907 г. 10 арк.

53. *Спр. 391.* О ревизии мещанских управ Волынской губернии гражданского губернатора, 1905 г. 28 арк.

Оп. 638

54. *Спр. 201.* Дело о деятельности кредитных учреждений Подольской губернии. Из отчета Подольского гражданского губернатора, 1906 - 1907 гг. 72 арк.

Оп. 645

55. *Спр. 13.* Сообщение Подольскому губернатору о злоупотреблениях в Теплицкой мещанской управе, 1892. 36 арк.

Оп. 648

56. *Спр. 1.* Переписка с Подольским губернатором о злоупотребление в мещанских управах и мещанских старост в Подольской губернии, 2 мая 1895 - 18 июля 1896 г. 18 арк.

Оп. 653

57. *Спр. 1.* Сообщение Подольского и Волынского губернатора о жалобах жителей Подольской и Волынской губернии на злоупотребления мещанских старост, март - ноябрь 1900 г. 20 арк.

Оп 656

58. *Спр. 42.* Дело о злоупотреблении служебным положением чиновников Белоцерковской мещанской управы, 18 февраля 1903 - 20 июля 1903 г. 7 арк.

Оп. 690

59. *Спр. 219.* Дело по заявлению жителя с. Глибочек отставного рядового И. Кривенко о разного рода неправильных действий и злоупотреблений по службе местного сельского старосты Косяка, 8 октября 1892 - 7 марта 1893 г. 21 арк.

60. *Спр. 192.* Дело о жалобе крестьянина с. Терновки И. Сикорского, М. Видайко и др. на местного волостного писаря Левицкого и адвоката Краевского за взяточничество, 4 августа 1892 - 14 декабря 1893 г. 48 арк.

Оп. 691

61. *Спр. 153.* Предписания Киевского губернатора, о рассмотрении жалобы жителя с. Установки Б. Хулимы о взяточничестве старшины и писаря Ковалевской волости за пособничество и уклонение от воинской повинности, 14 января 1893 г. 56 арк.

Оп. 693

62. *Спр. 7.* Предписания Киевского губернатора о рассмотрении ходатайства жителя села Мотовиловка Ф. Славина о привлечении к ответственности писаря В. Ковтуна за взяточничество, 14 июля 1894 г. 28 арк.

Оп. 700

63. *Спр. 104.* Дело о жалобе крестьянина села Ращева распорядителя крестьянского банка И. Кобеляцкого за взяточничество, 12 апреля 1901 - 13 мая 1902 г. 3 арк.

Оп. 702

64. *Спр. 242.* Дело по жалобе крестьянина с. Мажинець Ф. Криворота на Велико - Половецких старшин и писаря за взяточничество, 1903 г. 21 арк.

Оп. 704

65. *Спр. 157.* Дело о жалобе крестьянина села Веприки В.Костицкого на волостного старшину и писаря, и сельского старосту за взяточничество и неправильное распределение между членами общества вакантной земли, 17 мая - 16 июня. 1905 г. 26 арк.

Оп. 705

66. *Спр. 142.* Дело о создании и деятельности губернских и уездных землеустроительных комиссий в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, 1906 - 1912 гг. 44 арк.

Оп. 708

67. *Спр. 229.* Дело о жалобе крестьянина села Аполянка Е. Ивенко на землемера землеустроительной комиссии за взяточничество, 2 июня 1909 - 4 августа 1911 гг. 30 арк.

68. *Спр. 137.* Дело о жалобе крестьянина села Аполянка С. Семчука на землемера Уманской землеустроительной комиссии Пехова за вымогательство взятки в 100 руб., 26 февраля - 24 июня 1909 гг. 10 арк.

69. *Спр. 198.* Рапорты чиновников о проведении ревизий землеустроительных комиссий Киевской, Подольской, Волынской губернии, 1909 - 1914 гг. 18 арк.

Оп. 710

70. *Спр. 2.* Предписания Киевского и Подольского губернатора о рассмотрении жалоб крестьян на сельских старост за растрату денег общества и организации должностных преступлений. 111 арк.

Оп. 711

71. *Спр. 538.* Дело о результатах ревизии делопроизводства сельских управлений Киевской губернии. С журнала Киевского губернского правления по крестьянским делам присутствия, 7 декабря 1912 - 11 июля 1913 г. 18 арк.

Оп. 770

72. *Спр. 143.* Правила по наложению взысканий за нарушение постановлений о питейном сборе и судопроизводстве по этим делам. 44 арк.

Оп. 820

73. *Спр. 19.* Дело о рекрутском наборе в Киевской губернии. С описательной записки Киевского губернатора, 15 февраля 1870 г. 13 арк.

Оп. 826

74. *Спр. 164.* Дело о рекрутском наборе в Киевской губернии. Из записок гражданского губернатора от, 9 декабря 1876 г. 29 арк.

Оп. 861

75. *Спр. 173.* Дело о запрете полякам служить в таможенных учреждениях, пограничных с Австрией и разоблачении помощника управляющего Волочиской таможенной заставы и надзирателя Радзивиловского переходного пункта Ленского в провозе контрабанды, 22 августа 1911 г., 3 арк.

ф. 486 Палата гражданского суда.**Оп. 1**

76. *Спр. 13865.* Дело о денежной претензии мещанина Левицкого Т. к мещанину Паволоцкому З. и чиновника Дыбского к жителю г. Чигирина Подгородецкому, 24 октября 1855 г. – 7 июля 1870 г., 10 арк.

77. *Спр. 14385.* Дело о приеме на службу в Палату бывшего студента лицея князя Безбородко дворянина Ракошича В., 28 марта 1863 г. – 9 июля 1871 г. 4 арк.

78. *Спр. 14386.* Дело о приеме на службу в Палату бывшего чиновника Киевского губернского казначейства Акимовича И., 8 мая 1868 г. – 28 июля 1871 г. 18 арк.

79. *Спр. 14454.* Дело о приеме на службу в Палату помощника столоначальника Киевского дворянского депутатского собрания Межнинского, 25 октября 1868 г. – 20 апреля 1876 г. 17 арк.

80. *Спр. 14456.* Дело об увольнении чиновника Палаты Дирдовского за подлоги производства дела о крестьянине Евлашове, 20 марта 1868 г. – 10 апреля 1878 г. 3 арк.

81. *Спр. 14458.* Дело о долгах киевского купца Рапорта Л. и злоупотреблениях при получении им денег из Киевской конторы государственного банка, 5 марта 1863 г. – 28 января 1872 г. 27 арк.

82. *Спр. 14932.* Дело о денежной претензии итальянского подданого Куртало С. к товариществу Киево – Балтской железной дороги за произведенные работы, 2 сентября 1869 г. – 7 марта 1873 г., 333 арк.

83. *Спр. 14947.* Дело о споре за доходы с питейной аренды в г. Александровка Чигиринского уезда между наследниками помещика Грабовского М., подполковником Красносельским М., купцами Павлоцким М. и Сердюковским Д., 15 июля 1869 г. – 25 сентября 1881 г., 235 арк.

84. *Спр. 14962.* Дело о службе в Палате титулярных советников Афанасенко П. и Божковского С., командированных Министерством юстиции, 21 августа 1869 г. – 18 ноября 1873 г., 69 арк.

85. *Спр. 15009.* Дело о выдаче выкупных ссуд помещикам Киевской губернии для выплаты долгов, 27 марта 1869 г. – 11 октября 1869 г., 309 арк.

86. *Спр. 15176.* Дело о взыскании казенной недоимки с помещика Горвата Д. «за перебранные выкупные платежи» пос. Русаки, Приборск, Сукачи Радомышльського уезда, 14 марта 1870 г. – 9 июля 1893 г., 62 арк.

87. *Спр. 394.* Иски различных лиц в Палату гражданского суда: доверенности, рапорты уездных полицейских и судебных учреждений, 10 января 1861 г. – 20 декабря 1861 г. 11 арк.

88. *Спр. 452.* Иски различных лиц в Палату; переписка с государственными учреждениями по делам Палаты, 26 декабря 1863 г. – 15 февраля 1865 г. 73 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 183. Прокурор Київського окружного суду.

Оп. 1

89. *Спр. 31.* Дело по обвинению сельских старост Цымбала и Куприенко о составлении подложных приговоров 21 декабря 1880 – 31 января 1881 г., 88 арк.

90. *Спр. 95.* Заключение товарища прокурора Уманского окружного суда о прекращении уголовного преследования против Тетиевского мещанского старосты Орланда, обвиненного в присвоении общественных денег и вымогательстве взяток, ноябрь 1881 г. 93 арк.

91. *Спр. 98.* Дело о прекращении уголовного преследования против Вязовского волостного старшины Гаращенко и писаря Дубинского, обвиненных во взяточничестве и скрывании договора о найме на работу крестьян, 16 апреля 1881 г. – 8 ноября 1885 г., 87 арк.

92. *Спр. 100.* Дело по обвинению помощника полицейского пристава Негрескулова во взяточничестве, 20 ноября 1881 – 21 марта 1883 г., 215 арк.

93. *Спр. 288.* Сообщение Киевского губернского правления и полицейских учреждений о возбуждении следствий о должностных преступлениях, 13 февраля 1885 г. – 21 декабря 1885 г., 40 арк.

94. *Спр. 301.* Дело по обвинению полицейского пристава Бразуль – Друшковского о преступлении по должности, 3 января 1886 г. – 20 июля 1891 г., 6 арк.

95. *Спр. 302.* Дело о прекращении уголовного преследования против полицейского пристава Кухровского, обвиненного во взяточничестве, 21 июля 1886 г. – 19 января 1889 г., 119 арк.

96. *Спр. 314.* Дело о прекращении о прекращении уголовного преследования против околоточного надзирателя Сергеева, обвиняемого во взяточничестве 23 марта 1887 г. – 21 февраля 1889 г., 39 арк.

97. *Спр. 356.* Сообщение Киевской казенной палаты, Киевского губернского правления и других учреждений о возбуждении следствия по делам о должностных преступлениях, 1889 г. 21 арк.

98. *Спр. 412.* Дело о прекращении уголовного преследования против волостного писаря Корчака, обвиняемого во взяточничестве 12 февраля 1891 г. – 13 июля 1892 г., 108 арк.

99. *Спр. 474.* Переписка с прокурорами окружных судов, судебными и полицейскими учреждениями об исполнении приговоров Киевской окружной палаты, 4 января 1891 г. – 17 июля 1893 г., 202 арк.

100. *Спр. 562.* Дело по обвинению сына купца Фридмана в уклонении от воинской повинности 3 января 1893 г. – 20 июля 1893 г., 52 арк.

101. *Спр. 569.* Дело по обвинению волостного писаря Ямца в преступлении по должности 22 ноября 1893 г. – 22 декабря 1893 г. 14 арк.

102. *Спр. 649.* Дело по обвинению мещанина Гудзя в подаче заявления Министру внутренних дел о взяточничестве коллежского секретаря Хаджи, 27 января 1895 г. – 1 мая 1895 г., 38 арк.

103. *Спр. 693.* Переписка прокурора Киевской судебной палаты и переписка с председателями окружного суда о ведении следствий о преступлениях по должности судебных следствий, 8 марта 1896 г. – 9 ноября 1896 г., 28 арк.

104. *Спр. 884.* Дело о прекращении уголовного преступления против Каневского уездного предводителя дворянства Зниско – Боровского, врачей Ступникова, Эванса и мещан Комарницкого, обвиненных во взяточничестве при освобождении призывников от военной службы, 9 сентября 1898 г. – 18 марта 1909 г., 41 арк.

105. *Спр. 888.* Дело по обвинению волостного писаря Жукова в преступлении по должности, 11 февраля 1898 г. – 2 мая 1900 г., 39 арк.

106. *Спр. 1456.* Дело об обвинении крестьянина Франчука в подаче заявления о плохой охране леса и взяточничестве лесника Ущицкого Лесничества, Остапова 17 января 1900 г. – 6 июня 1900 г., 30 арк.

107. *Спр. 1570.* Дело о прекращении уголовного преследования против группы крестьян с. Софиевской Борщаговки, подавших заявления о взяточничестве и растратах и других должностных преступлениях сельского старосты Кононенко, 20 июля 1900 г. – 11 февраля 1904 г., 67 арк.

108. *Спр. 5631.* Дело по обвинению председателя группы членов Махновской мещанской управы во взяточничестве, 7 апреля 1910 – 18 ноября 1911 г., 56 арк.

109. *Спр. 5634.* Дело об обвинении полицейского урядника Довгаля во взяточничестве, 2 декабря 1910 г. – 14 апреля 1912 г., 16 арк.

110. *Спр. 964.* Дело по обвинению дворянина Гулака о составлении ложной жалобы о взяточничестве чиновников Черкасского уездного полицейского управления и Черкасского мирового судьи, 19 августа 1898 г. – 7 августа 1899 г., 99 арк.

111. *Спр. 1091.* Дело о прекращении уголовного преследования против пристава г. Радомишля Равицкого, обвиненного во взяточничестве чиновников Черкасского уездного полицейского управления и Черкасского мирового судьи, 19 августа 1898 г. – 7 августа 1899 г., 99 арк.

112. *Спр. 1449.* Дело об оправдании сельского старосты и писаря с. Быстрицкого Тараненко и Турина, обвиненных во взяточничестве, 18 июля 1900 г. – 1 июня 1901 г., 21 арк.

113. *Спр. 1451.* Дело о прекращении уголовного преследования против губернского секретаря Толубеева, обвиненного во взяточничестве, 17 июля 1900 г. – 5 января 1902 г., 34 арк.

114. *Спр. 1453.* Дело о прекращении уголовного преследования против группы волостных судей Васильковского уезда, обвиненных во взяточничестве, 18 июля 1900 г. – 1 марта 1901 г., 21 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 227 Подільське губернське правління.

Оп.2

115. *Спр.* 720. Формулярные списки о работе чиновников Подольской губернии, 1862 г., 30 арк.

116. *Спр.* 751. По обвинению Зусило Розенфельда во взяточничестве, 7 августа 1867 г. – 12 апреля 1871 г., 40 арк.

117. *Спр.* 821. Отношение МВД, уездных предводителей и мировых посредников, резолюции правление о выдаче ссуды из запасных сельских хлебных магазинов и другое, 12 июля 1877 г. – 9 июля 1878 г., 37 арк.

118. *Спр.* 838. Переписка с губернатором, окружным судом и др. уголовных делах, октябрь 1879 г. – 1885 г., 130 арк.

119. *Спр.* 1107. По заявлению священника с. Люльченец Михаила Родзиевского, о злоупотреблении служебным положением, урядника полицейской стражи Винницкого уезда Якимлюка в связи со взяточничеством, 14 декабря 1915 г. – 28 марта 1916 г., 44 арк.

120. *Спр.* 8347. По жалобе мещан, христиан гор. Балты, о злоупотреблениях городского головы Беланды, 19 июля 1862 г. – 7 февраля 1868 г., 73 арк.

121. *Спр.* 8348. По указу правительствующего сената, о доставлении сведений по делу о бывших Кагальных гор. Могилева Бондаровском, Бейзан и др. судимых за злоупотребление по службе, 15 ноября 1862 г. – 17 декабря 1862 г. 14 арк.

122. *Спр.* 9234. По обвинению перевозчика губернского правления Назымке во взяточничестве, подделке документов, 1 июня 1865 г. – 17 сентября 1865 г., 42 арк.

123. *Спр.* 9869. По отзыву Подольской палаты уголовного суда, о злоупотреблении по службе членов бывшего временного отделения по делу о

расхищении имущества и капиталов, 24 июля 1867 г. – 29 марта 1868 г., 46 арк.

124. *Спр. 10094.* По предложению Подольского губернатора, о донесении Адама Блейдорка о злоупотреблении по службе полицейского надзирателя Поповского, 9 октября 1868 г. – 31 октября 1868 г., 31 арк.

125. *Спр. 10787.* О злоупотреблениях чинов Балтской ремесленной управы и писаря Лонжанского, о нанесении на письме оскорблений чинам Херсонского губернского управления, 20 января 1870 г. – 18 июля 1870 г., 160 арк.

126. *Спр. 11300.* Рапорты уездных полицейских управлений по уездам, о происшествиях по Подольской губернии, 1 января 1872 г. – 25 апреля 1872 г., 25 арк.

127. *Спр. 11328.* Книга на записку резолюции об определении, увольнении и перемещении чиновников, 1872 г., 270 арк.

128. *Спр. 11399.* О штатных и списочных содержаниях низших чинов полицейской и пожарной команды, 12 июля 1871 г. – 22 сентября 1872 г., 63 арк.

129. *Спр. 11417.* По предложению Подольского губернатора, об усилении средств по содержанию мировых учреждений г. Могилева, 5 августа 1872 г. – 9 сентября 1872 г., 10 арк.

130. *Спр. 11422.* По предложению хозяйственного департамента МВД о деньгах на удовлетворение расходов по Министерству внутренних дел, 25 сентября 1872 г. – 20 марта 1873 г., 73 арк.

131. *Спр. 11582.* О проверке государственной границы на реке Збруч, 20 ноября 1873 г. – 25 августа 1875 г., – 26 арк.

132. *Спр. 11586.* О собрании сведений о судимости чиновников, 12 января 1873 г. – 14 января 1874 г., 145 арк.

133. *Спр. 11588.* По обвинении Винницкого городского нотариуса, в преступлении по службе, 19 декабря 1873 г. – 7 февраля 1874 г., 12 арк.

134. *Спр. 11589.* О должностных лицах виновных в разрешении Гдалю Сироте постройки в гор. Брацлаве мельницы, 23 апреля 1873 г. – 27 мая 1876 г., 35 арк.

135. *Спр. 11590.* Об обвинении письмоводителя Ямпольского исправника Вишневого в преступлении по службе, 31 марта 1873 г. – 30 июня 1879 г., 182 арк.

136. *Спр. 11837.* Отчет особого стола, рапорты уездных полицейских управлений о происшествиях по губернии, 2 сентября 1874 – 24 января 1876 г., 167 арк.

137. *Спр. 12222.* О злоупотреблении по службе Гайсинского уездного полицейского управления и сиротского суда, 21 марта 1874 г. – июль 1879 г. 118 арк.

138. *Спр. 12225.* О злоупотреблениях членов Новоушицкого городского суда, 24 октября 1874 г. – 4 июля 1875 г., 286 арк.

**Ф. 309 Ісаковецька митниця, с. Ісаківці Кам'янецького повіту
Подільської губернії.**

Оп 2

139. *Спр. 71.* Переписка с Департаментом таможенных сборов., 40 арк.

140. *Спр. 217.* Об увольнении досмотрщиков от службы за взяточничество, пособничество., 35 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора.

Оп.1

141. *Спр. 236.* Дело о нравственных качествах политической «благонадежности» полицейского надзирателя Пашинского и содержателя трактира в г. Кременце Голышевского Андрея, 27 июня 1864 г. – 3 июля 1864 г., 4 арк.

142. *Спр. 543.* Рапорты уездных исправников и сведение о состоянии уездов 4 июля 1895 г. – 16 августа 1895 г., 39 арк.

143. *Спр. 544.* Сведения о составе населения и состоянии экономики в Житомирском уезде, о недоимках податей по губернии, 25 июля 1896 г. – 1 октября 1896 г. 39 арк.

Оп. 2

144. *Спр. 9.* Циркуляры Министерства внутренних дел и Волынского губернатора, 2 июня 1906 г. – 6 ноября 1910 г., 49 арк.

145. *Спр. 24.* Циркуляры Волынского губернатора, 13 сентября 1907 г. – 8 августа 1908 г., 307 арк.

Ф. 67 Волинське губернське правління.

Оп. 1

146. *Спр. 42.* О проверке землемерами церковных и частных земель, 16 января 1870 г. – 5 апреля 1872 г., 493 арк.

147. *Спр. 51.* Протокол губернского правления, 1878 г., 133 арк.

148. *Спр. 54.* Протоколы губернского правления, 1887 г., 139 арк.

149. *Спр. 59.* О рассмотрении виновности чиновников Житомирской полиции по делу подпоручика Домашевского, неприбывшего из отпуска на службу, 23 сентября 1868 г. – 28 июля 1869 г., 54 арк.

150. *Спр. 266.* Алфавит дел Волынского губернского правления, 1888 г., 63 арк.

151. *Спр. 308.* Обзор Волынской губернии за 1884 г., 74 арк.

152. *Спр. 310.* Обзор Волынской губернии за 1886 –1887 гг., 100 арк.

Ф. 17 Волинська палата цивільного суду

Оп. 1

153. *Спр. 361.* Указы Правительствующего Сената, 2 января 1863 г. 63 арк.

154. *Спр. 364.* Указы Правительствующего Сената, 4 января 1865 г. 13 арк.

155. *Спр.* 369. Указы Правительствующего Сената о соединении палат уголовных с гражданскими, об упразднении уездных судов и дворянских опеков, о рекрутском наборе, 1868 – 1867 гг. 117 арк.

Ф. 349 Волинський губернський прокурор

Оп. 1

156. *Спр.* 97. Общие циркуляры Министерства внутренних дел по крестьянским вопросам, 24 июля 1861 г. 93 арк.

157. *Спр.* 98. О беспорядках в ведении делопроизводства Житомирского уездного суда, 28 августа 1861 г. 213 арк.

158. *Спр.* 107. По предписанию департамента Министерства юстиции о производстве ревизии прокурором Крупским делопроизводства уездных судов по принятии мер к закрытию судов, 17 января 1872 г. 147 арк.

Ф. 18 Волинська палата кримінального суду.

Оп. 2

159. *Спр.* 309. О коллежском секретаре А. Михайловском, преданном суду за превышение власти при освобождении мещанина Коржана из тюрьмы, 1861 г. 37 арк.

160. *Спр.* 835. О злоупотреблениях по службе пристава 2 - го стана Житомирского уезда прапорщика П.А. Эрдмана. 56 арк.

Оп. 1

161. *Спр.* 96. Указы Правительствующего Сената по арестантским делам, 1 марта 1862 г. 13 арк.

162. *Спр.* 99. Циркуляры Киевского генерал – губернатора, 16 апреля 1862 г. 112 арк.

163. *Спр.* 103. Переписка с Волынским губернским правлением о присылке сведений о судимости чиновников разных учреждений, 2 января 1862 г. 196 арк.

164. *Спр. 106.* Цыркуляры Волынского губернского правления, 4 января 1862 г. 304 арк.

165. *Спр. 106.* Переписка с Волынским губернским правлением о пересылке сведений о судимости чиновников разных учреждений, 2 января 1863 г. 209 арк.

Ф. 19 Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду.

Оп. 1

166. *Спр.186.* Ведомости о недоимках пошленных денег, числящихся за служащими палаты, 7 ноября 1872 г., 91 арк.

167. *Спр. 208.* Протоколы палаты о результатах ревизии и деятельности судебных следователей, 5 ноября 1875 г., 42 арк.

168. *Спр. 229.* Переписка с губернскими прокурорами и протокол палаты об упущениях по службе столоначальников и чинов палаты, 6 октября 1878 г., 88 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 163 Київська міська управа. Секретарське відділення.

Оп. 39

169. *Спр. 135.* Дело об увольнении с работы пристава Здановела Л.П., 5 июля 1878 г. – 15 августа 1894 г., 24 арк.

170. *Спр. 161.* Дело по обвинению городского архитектора Николаева в злоупотреблении по службе 11 июня 1879 г. – 25 августа 1879 г., 27 арк.

171. *Спр. 196.* Дело о злоупотреблении по службе городского головы и гласных думы при сборе городских доходов 30 июня 1880 г. – 21 августа 1880 г., 8 арк.

172. *Спр. 281.* Дело возбужденное против начальника главного Управления по делам печати 30 декабря 1886 г. – 15 января 1887 г. 3 арк.

173. *Спр 411.* Переписка с губернатором о наведении служебного порядка в тюрьмах г. Киева, 25 октября 1901 г. – 17 октября 1902 г. 18 арк.

Ф.163 Київська міська управа. Продовольче відділення.**Оп. 23**

174. *Спр. 2.* Доклады, заявления и переписки с председателями Особого совещания по борьбе с дороговизной и спекуляцией, 5 февраля 1917 г. – 11 февраля 1917 г. 74 арк.

Оп. 10

175. *Спр. 35.* Дело о ревизии выдаче денег на содержания учреждений ведомств Министерства внутренних дел за 1866 г. 105 арк.

Оп. 6

176. *Спр.24.* Циркуляр департамента торговли и мануфактур Министерства финансов о порядке и состоянии надзора за торгово – промышленными предприятиями, 26 марта 1898 г., 2 арк.

Оп. 7

177. *Спр. 9.* Дело о проведении проверки соблюдения правил торговли в городе, 7 января 1870 г. – 12 мая 1872 г. 18 арк.

Ф. 163 Київська міська управа. Концесійне відділення**Оп. 1**

178. *Спр. 60.* Доклады, статистические сведения и другие материалы по ревизии деятельности общества городской железной дороги, 1891 – 1910 гг. 96 арк.

Оп. 10

179. *Спр. 35.* Дело о ревизии выдачи денег на содержания учреждений ведомства. Министерства внутренних дел, 1866 г. 44 арк.

Оп. 6

180. *Спр. 24.* Циркуляр департамента торговли и мануфактур Министерства финансов о порядке и состоянии надзора за торгово – промышленными предприятиями, 26 марта 1898 г. 2 арк.

Оп. 7

181. *Спр. 9.* Дело о проведении проверки соблюдения правил торговли в городе, 7 января 1870 г. – 12 мая 1872 г. 6 арк.

Ф. 237 Київська міська поліція**Оп.1**

182. *Спр. 31.* Дело по обвинению городского Минченка за злоупотребления по службе 1888 – 1889 гг. 14 арк.

183. *Спр. 45.* Ведомости на выдачу жалования чиновникам полиции за 1915 г. 26 арк.

Ф. 226 Київський біржовий комітет**Оп.1**

184. *Спр. 12.* Сведения о развитии торговли и промышленности на Юго – западе России, 1881 – 1894 гг. 119 арк.

Ф. 163 Київська міська управа. Рахункове відділення**Оп. 47**

185. *Спр. 18.* Сведение о доходах и расходах по г. Киеву за период 1871 – 1881 г., 239 арк.

2. Опубліковані джерела

186. Архив Юго – Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал – губернаторе. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго – Западной России.: сост. В.Б. Антонович. Киев: Тип. Н.Т. Корчак – Новицкого, 1886. 747 с.

187. Архив Юго – Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал – губернаторе. Киев: Тип. Н.Т. Корчак – Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 3. 484 с.

188. Архив Юго – Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал – губернаторе. Ч. 7. Т.3: Акты о заселении юго – западной России XVI – XVIII вв. Киев: Тип. М.Ф. Владимирского – Буданова, 1905. 552 с.

189. Великая реформа. Сборник. Юбилейное издание, т. 4. М., 1911. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 х., т. 3. М., 1953. 326 с.

190. Волынь. Исторические судьбы Юго – Западного края. С высочайшего соизволения издано при М – ве внутр. дел П.Н. Батюшковым. Санкт – Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1888. 288 с.

191. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо – статистического описания. Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец – Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1889. 414 с.

192. Основные положение прокуратуре 1862 г. [www. pravo. vuzlib. su/book_z1299_page_16.html](http://www.pravo.vuzlib.su/book_z1299_page_16.html)

193. Положение о волосном управлении и поселковом управлении. Сост. Александровский Ю.В. Спб., 1909. 48 с.

194. Правила составления, исполнения и заключения финансовых смет министерств и главных управлений. [http: // cyberlinka.ru/article/n/byudzhethnaya - sistema - rossii - v - xix – veka](http://cyberlinka.ru/article/n/byudzhethnaya-sistema-rossii-v-xix-veka)

195. Российское законодательство X – XX веков. Т. 6, Законодательство первой половины XIX века. Москва: Юрид. лит., 1988. 432 с.

196. Российское законодательство X – XX веков. Т. 7, Документы крестьянской реформы / Отв. ред. О. И. Чистяков., Москва: Юрид. лит., 1989. 432 с.
197. Руководство для крестьян. Сборник действующих узаконений, касающихся обществ. их упр. и обязанностей сел. и волост. должност. лиц и ниж. чинов. М.: Тип. М.Н.Лаврова, 1880. 256 с.
198. Сборник узаконений и распоряжений правительства, относящихся к крестьянскому общественному управлению и крестьянским учреждениям. Изд. неофиц. Сост. А. Скоров. – 3 – е изд., испр. и доп. Уфа, 1891. 312 с.
199. Сборник циркуляров и распоряжений министерства внутренних дел, относящихся к губернаторам, вице – губернаторам, советникам, губернаторскому правлению с 1858 по 1894 г. М. 1894. 872 с.
200. Сборник узаконений, определяющий права и обязанности волосных старшин и писарей. – Спб., 1904. 171 с.
201. Сборник узаконений и решений правительствующего сената по введению судебной реформы в Западном крае. Житомир, 1880. 186 с.
202. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890 – 1914). Изд. неофиц. Сост. П.Д. Манцевич. Ярославль, 1915. 339 с.
203. Свод узаконений и распоряжений правительства об устройстве сельского состояния и учреждений по крестьянским делам, с последовавшими по ним розьяснениями Сената и в постановлениях и распоряжениях высших правительственных учреждений (Издан. И.Л. Горемыкиным) – 2 – е изд. допол. и соглас. с вышедшими по 1 ноября 1892 г. узаконениями. – Спб., 1893. Т.1. 820 с.
204. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II Издание Подольского статистического комитета. Каменец - Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1882. 202 с.
205. Сборник сведений по Киевской губернии/ сост. В.Г. Мозговой. Киев: Типография Губернского статичтического комитета. 1887. 248 с.

206. Толмачев И.Н. Юго – Западный край. Статистическое обозрение. Киев, Тип. Штаба Киевского военного округа, 1897. 480 с.
207. Топографическо – статистические материалы с приложением 4 - х карт Юго – Западного края (Киевская, Подольская, Волынская губернии) / сост. штабс – капитан Н. Тарановский. Киев, 1882. 324 с.
208. Тутковский П.А. Юго – Западный край. Популярные естественно – исторические и географические очерки. Киев, 1893. Вып. 1. 178 с.
209. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. - Санкт-Петербург : [б.и.], 1872 - 1878. Т. 5 : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург: Тип. Майкова. – 1874. – XXV, 1209 с.
210. Указания и распоряжения, касающиеся организации уездной полицейской стражи. Спб. 1906. 241 с.
211. Указ Сенату « О прекращении приема воспитанников». <http://cyberlinka.ru/article/n/byudzhetnaya-sistema-rossii-v-xix-veka>
212. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных (1845 г.)/ Сост. Н. С. Таганцев. – Изд. Н. С. Таганцевым, 1886. 714 с.
213. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных.// Свод законов Российской империи// Составитель М.М. Сперанский и другие сотрудники Второго отделения. Под редакцией главнокомандующего Вторым отделением Д.Н. Блудова. Санкт – Петербург. Тип. Второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии 1857. т. 15. – 601 с.
214. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года/ Сост. Н. С. Таганцев. – Изд. Н. С. Таганцевым, 1886 . 714 с.
215. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1903 г.// Российское законодательство X – XX веков. Т. 6. М., 1988. 432 с.

216. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Американское Скоропечатание. Санкт – Петербург, Издано Н.С. Таганцевымъ, 1909 г. 1111 с.

3. Періодика

217. Агюлам Е. И. Регулярный отдых . *Спутник чиновника*. 1914. №1. С. 8–10.

218. Анциферов К. Взятничество в истории русского законодательства. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1884. № 2. С. 1 - 54

219. Бенедиктов Н. Жилищная нужда чиновников. *Спутник чиновника*. 1912. № 3 - 4. С. 7 - 9

220. Берлин П. Русское взяточничество как социально – историческое явление. *Современный мир*. 1910. № 8. С. 45 – 56.

221. Бюрократ. *Шершень*. 1906. 13 січня (№2)

222. Во время рекрутского набора (Не выдуманный рассказ). *Друг народа*. 1869. 18 мая.

223. Гардин А. Чиновник и общество. *Спутник чиновника*. 1912. № 4. С. 29 – 38.

224. Громачев А. Необходимость распространения в народе учения о законах. *Заря*. 1880. 6 - 7 ноября.

225. Дайте щит, дайте и меч к нему. *Спутник чиновника*. 1912. № 9. С. 2 – 6.

226. Дещо з зоології. *Шершень*. 1906, № 3

227. Завидное житье. К положению почтовиков. *Спутник чиновника*. 1914. № 33. С. 24 - 29

228. Житомирские письма. Корреспонденция. *Киевлянин*. 1869. 6 марта.

229. Из – за подделки подписи. *Спутник чиновника*. 1914. № 2. С. 29.

230. Из записок украинца. *Друг народа*. 1869. 17 июля.

231. К делу Михайлова. *Киевское слово*. 1887. 17 мая.
232. Карнович Е. Русские чиновники в былое и настоящее время. *Спутник чиновника*. 1911. № 10. С. 7 – 9.
233. Киев. *Друг народа*. 1869. 25 мая.
234. Киев. *Киевлянин*. 1865. 20 ноября.
235. Киевская зоря. 1906. № 1. с. 3.
236. Киевская заря. 1906. прил. № 4. с. 25.
237. Киевская речь. 1906. 16 ноября.
238. Киевская речь. 1906. 26 ноября.
239. Киевские адвокаты. *Киевлянин*. 1864. 15 мая.
240. Киевские губернские ведомости. 1861. 17 квітня.
241. Киевские губернские ведомости. 1861. 28 червня.
242. Корреспонденция «Киевлянина». *Киевлянин*. 1870. 20 января.
243. Лучинский Ф.Я. Провинциальные нравы за последние полвека (воспоминание). *Русская старина*. 1897. № 9. с. 647.
244. Напрасные надежды. *Спутник чиновника*. 1913. № 22. С 7 – 8.
245. Неклюдов Н.А. Взятничество и лихоимство. *Юридическая летопись*. 1890. № 6. С. 491 – 532.
246. Народні приказки. *Шершень*. 1906. № 2.
247. Обязательная молодость. *Спутник чиновника*. 1914. № 13. С. 12.
248. Об увеличении на 50% содержания чиновников министерства юстиции Юго – Западного края. *Киевлянин*. 1865. 27 февраля. № 12.
249. Очерки психологии чиновника. *Спутник чиновника*. 1912. № 11. С. 2.
250. Печать о новом пенсионном уставе. *Спутник чиновника*. 1914. № 4. С. 37.
251. Пиринская А. «Лодырев Сашенька». *Спутник чиновника*. 1913. № 26. 12 сентября.
252. По поводу дороговизны на м'ясо. *Киевлянин*. 1869. 17 апреля.
253. По поводу письма «Старого чиновника». *Спутник чиновника*. 1911. № 5. С. 19 - 20

254. По поводу последнего рекрутского набора. *Киевлянин*. 1869. 7 мая.
255. Полицейские заметки. *Спутник чиновника*. 1912. № 9. С. 18 – 19.
256. Положение губернаторское. *Спутник чиновника*. 1913. № 19. С 11 – 21.
257. Постановление правительства «О некоторых изменениях в делопроизводстве Герольдии Правительствующего Сената». *Киевские губернские ведомости*. 1861. 20 мая.
258. Почтовые заметки. Еще о торговли должностями. *Спутник чиновника*. 1914. № 20. С. 6.
259. Ревизия. *Киевлянин*. 1865. 10 апреля.
260. Ренненкампф Н.К. Еще о сущности судебной реформы и о применении ее в Юго – Западном крае. *Киевлянин*. 1866. 25 февраля.
261. Рубакин Н.А. Много ли в России чиновников ?. *Вестник Европы*. 1910. № 1. С. 121 – 122.
262. Савкевич А. Сельская медицина в уездах Юго – Западного края. *Труд*. 1881. 27 апреля.
263. Телеграммы. Киев 18 – го ноября. *Заря*. 1880. 19 ноября.
264. Трущобин В. Голос чиновника. Записки чиновника. *Спутник чиновника*. 1912. № 9. С. 26 – 27.
265. Унковский А.М. Новые основания судопроизводства. *Современник*. 1863. т. 94, С. 390 - 392.
266. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (из воспоминаний детства). *Киевская старина*. 1882. № 10. с. 62.
267. Фоменко А. Вопрос требующий разрешения. *Спутник чиновника*. 1911. № 1. С. 17.
268. Фоменко А. Что нам нужно. *Спутник чиновника*. 1911. № 2. С. 11 – 18.
269. Фоменко К. Киев во второй половине XIX века. *Киевские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1909. № 17. С.393 – 397.

270. Циркуляр министра внутренних дел начальникам губерний. О воспрещении волостным должностным лицам содержать питейное заведение. *Киевлянин*. 1869. 12 лютого.

271. Чаговец В. Экс – премеры и сатира. *Киевская заря*. 1906. №84. 16 июня.

272. Чиновничья печать. *Спутник чиновника*. 1913. № 9. С. 26.

273. Щукін К. «Ревизия из прошлого». *Киевлянин*. 1865. № 102. 31 августа.

4. Щоденники, мемуари, спогади.

274. Архив графов Мордвиновых: [в 10 т.] предисл. и примеч. В. А. Бильбасова С. Петербург: Типография И. Н. Скороходова , 1901 – 1903. Т. 5. 1902. XXII, 743 с.

275. Витте С.Ю. Собрание сочинений и документальных материалов. в 5 томах. том 2. книга 1. М.: Наука. 2002. 656 с.

276. Витте С.Ю. Избранные воспоминания 1849 – 1911. М. Мысль, 1991. 708 с.

277. Витте С. Ю. Воспоминания. Царствование Николая Второго, в 2-х томах. Берлин. Слово. 1922. 120 с.

278. Іконніков В.С. Граф Н.С. Мордвинов: Историческая монография, составленная по печатным и рукописным источникам. Спб., Типография и Литография А.Траншеля. 1873. 578 с.

279. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885). упоряд. В.С. Шандра та ін. Т. 1. К. Наук. думка. 646 с.

280. Коковцев В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1911 – 1919. М. Современник, 1991. 591 с.

281. Кони А. Ф. Очерки и воспоминания : (Публичные чтения, речи, статьи и заметки). А. Ф. Кони. СПб. тип. А. С. Суворина, 1906. Харків. 892 с.

282. Мілютін Д.А. Дневник Д.А. Милютина. Ред., биограф. очерк [«Д. А. Милютин», с. 5-72] и примеч. П. А. Зайончковского. Текст подгот. к печати А.В. Аскарянц; Указатель имен сост. В.Г. Лапшиной. Гос. ордена Ленина б-ка СССР им. В.И. Ленина. Отд. рукописей. М. 1947-1950. Т. 1. 256 с.

283. Новицький В.Д. Из воспоминаний жандарма. М. 1991. Издательство МГУ. Ост-Вест Корпорейшн. 252 с.

284. Половцев А. Записка сенатора А. Половцева. О состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. К. 1880. 270 с.

Література

5. Монографії, брошури і статті

285. Александров М.С. Государство, бюрократия и абсолютизм в истории России. М. 1919. 175 с.

286. Аналіз вигід і витрат: практ. посіб.; пер. з англ. С. Соколик. Секретаріат Ради Скарбниці Канади. К. Основи. 2000. 112 с.

287. Андреев А.Г. Никольский Д.В. История финансового контроля. Режим доступу. <http://audit.gov.ru/about/history/in-the-years-of-the-great-patriotic-war-and-economic-recovery>

288. Анисимов А. Киевские достопримечательности конца XIX начала XX вв. К. SkyHorse. 2010. 112 с.

289. Антонян Ю.М. Типология коррупции и коррупционного поведения. Социология коррупции. Материалы научно – практической конференции. М. 2003. 274 с.

290. Аркуша Л.И. Выявление и расследование организованной преступной деятельности при наличии коррумпированных связей. Одесса. 2003. 206 с.

291. Астафьев Л.В. К вопросу о понятии коррупции. Коррупция в России. М. 1996. 124 с.
292. Баберовски Йорга Доверие через присутствие . Ab Imperio. 2008. № 3. 545 с.
293. Байболов К. Коррупция. Взятничество. Ответственность: Вопросы теории и практики. Бишкек. КРСУ. 1999. 117 с.
294. Байков О. Селянська правосвідомість на Півдні України в добу капіталістичної модернізації суспільства кінця XIX – початку XX ст. Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. голов. ред. В. Андреев. Херсон. 2014. № 1. 342 с.
295. Балух В.С. Два века истории хозяйственного правосудия Украины. Одесса. Астропринт. 2008. 416 с.
296. Балух В.С. Історія комерційних судів: Історике - правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808 – 1917). Одеса. Юридична література, 2006. С. 174 – 182.
297. Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії. К. Юридична література. 2006. С. 41 – 48.
298. Барабой А.З. Обезземлення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між «інвентарною» і «селянською» реформами. Наукові записки Інституту історії АН УРСР, К. 1956. № 12. 321 с.
299. Барков І. Будинки терпимості в соціальному та економічному житті Катеринославщини XIX – початку XX ст. К. 2011. 96 с.
300. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции XIX начала XX века) М. 2004. 187 с.
301. Безрученко В.С. Історичний шлях виникнення корупції, різноманітність поглядів на проблему визначення дефініцій цього явища. Режим доступу. irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
302. Беккер С. Миф о русском дворянстве. М. Новое литературное обозрение. 2004. 344 с.

303. Беляева Н.А. От порто - франко к таможене: очерк региональной истории российского протекционизма. Владивосток. Дальнаука. 2003. 213 с.
304. Берендс Э.Н. О прошлом и настоящем русской администрации. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича. 1913. 324 с.
305. Бибики С.П. Оповідність в українській художній прозі: монографія, - К.: Луганськ. ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченко. 2010. 287 с.
306. Бикова Т.В. Історія української літератури 70 - 90 - х років ХІХ століття: навчально – методичний посібник. К. Четверта хвиля, 2009. 144 с.
307. Билимович А.Д. Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. (Доклад, прочитанный в собрании Киевского юридического общества, 6 ноября 1904 г.) К. 1904. 307 с.
308. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст.: (на матеріалах Лівобережної України): історико правове дослідження. Харків. Вид - во Національного університету внутрішніх справ. 2003. 260 с.
309. Білявська О.С. Реформи правоохоронних органів Києва в умовах зростання революційного та національного рухів у пореформенний період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. К. 2016. 128 с.
310. Бланкенбург Е. Від політичного клієнтизму до відвертої корупції: виникнення індустрії скандалів. Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. К.«К.І.С», 2004. С. 129 – 149.
311. Блинов И. Губернаторы. Историко – юридический очерк. СПб.: Типография К.Л. Пентковського. 1905. 184 с.
312. Бова А. Корупція у суспільстві, що трансформується: соціологічний аналіз. Політичний менеджмент. К. 2006. № 3. С. 141 – 152.
313. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К. 1998. 334 с.

314. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Бовыкин В.И. М. 2001. 320 с.
315. Бодрухін В.М. Нариси з історії української державності (до кінця XIX ст.). Луганськ. 2000. 135 с.
316. Бойков О. Селянська правосвідомість на Півдні України в добу капіталістичної модернізації суспільства кінця XIX – початку XX ст. Scriptorium nostrum Електронний історичний журнал. К. 2014 р. С. 68 - 75.
317. Бойчук А.П. Українська сатира другої половини XIX ст. (На матеріалах творчості Марка Вовчка, Панаса Мирного, Івана Франка, К. 1972. 264 с.
318. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. К. 1961. 212 с.
319. Бондарчук Г. Формування органів державного управління в Подільській губернії наприкінці XVIII ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський. 1999. Т. 3. 412 с.
320. Бондарчук Т.Л. Вплив російської економічної політики на розвиток господарства та підприємництва України в період ринково – індустріальних перетворень. Укр. акад. аграр. наук, Ін-т Правознавство. К. 1999. 690 с.
321. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки) . С.О. Борисевич. НАДУ. К. 2007. 424 с.
322. Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Центральной Азии: Стамбульский план действий по борьбе с коррупцией: достижения и проблемы: доклад ОЭСР. 2008. 123 с.
323. Бурлачук В.Ф. Бюрократи как феномен власти и управления (научно – аналитический обзор советской литературы, изданной в 1980 –

1988 г.). Академия наук УССР, Институт философии, Отдел научной информации по общественным наукам. К. 1989. С. 20 – 35.

324. Бутенко В. Природа і причини корупції в Україні: перспективи розвитку та протидії корупції. Незалежний культурологічний часопис «І». 2004. № 32. С. 10 – 17.

325. Бутченко М. Прислуги закону. На початку ХХ ст. Київ був найбільш кримінальним містом Російської імперії . Кореспондент, 2013. 17 травня. Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/journal/1561455-korrespondent-prislugi-zakonu-na-pochatku-hh-st-kiyiv-buv-najbilsh-kriminalnim-mistom-rosijskoyi-i>

326. Васильчиков А.И. Землевладение и земледелие в России и других европейских странах. СПб. Тип. М.М. Стасюлевича. 1876. т. 1. 565 с.

327. Вебер М. «Объективность» социально – научного и социально – политического познания: избранное произведение М. Прогресс. 1990. 349 с.

328. Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині ХІХ століття. – НАН України. К. 1997. 41 с.

329. Вергун С. І. Корупція у діяльності транспортної жандармерії залізниць України (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). Проблеми історії України ХІХ початку ХХ ст. 2017. Вип. 26. С. 26 – 31.

330. Вержбицький Т.І. Справочная книга Житомирской городской полиции. Житомир. 1887. 112 с.

331. Вернадський В. Л. Избранное: Труды по истории науки. М. 1981. 603 с.

332. Вільшанська О. Повсякдення життя міст України кінця ХІХ – початки ХХ ст.: європейські впливи та Українські національні особливості. НАН України, 2009. 172 с.

333. Вітте С. Ю. Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов К. Тип. И.Н. Кушнерева и Ко. 1883. 294 с.

334. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. К. 1930. Т.ІІ. 344 с.
335. Волженкін Б.В. Ответственность за взяточничество по российскому уголовному законодательству второй половины XIX – начала XX ст. Известия высших учебных заведений, Серия «Правоведение». М. 1991. № 2. С. 60 – 68.
336. Гаєвська Л. Теоретико – методологічні аспекти дослідження державно – громадського управління загальною середньою освітою в Україні (60 – 70 – ті рр. XIX ст.). Умань. СПД Жовтий. 2008. 188с.
337. Гаєвська Н.М. Панас Мирний – найбільший епік XIX ст. Навч. посіб. К. 2004. 236 с.
338. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906 – 1914 рр.). Український історичний журнал. 1974. № 4. С. 23 – 45.
339. Гамбета Д. Корупція: аналітична мапа. Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. К. «К.І.С.». 2004. С. 21 – 50.
340. Гаращук В.М. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні. Монографія Харків. Право. 2010. 143 с.
341. Генкіс Е. Корупційні ігри: Східна та Центральна Європа. 1945 - 1999 роки. Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. К. Видавництво «К.І. С.». 2004. 229 с.
342. Гернет М.Н. История русской адвокатуры. Сословная организация адвокатуры. Т. 3. М. 1916. 456 с.
343. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Сословная организация адвокатуры. Т. 2. М. 1951. 409 с.
344. Говоров И. Проблемы коррупции в российской полиции на рубеже XIX – XX вв. Новейшая история России. 2011. № 2. с. 128
345. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XIII поч. XX ст.): історико – правове дослідження. Монографія. Харків. 2005. 448 с.

346. Голосенко И.А. Социальная идентификация рядового чиновничества в России начала XX века: историко – социологический очерк. Журнал социологии и социальной антропологии. 2000. № 3. 34 с.

347. Голосенко И.А. Феномен « русской взятки»: очерк истории отечественной социологии чиновничества. Социология и социальная антропология, 1999, т. II. Вип. 3. Режим доступа. [ecsosman.hse.ru/data/730/1231/010_golosenko_129 – 141.pdf](http://ecsosman.hse.ru/data/730/1231/010_golosenko_129-141.pdf).

348. Гончарук М.Л. Українська сатира періоду революції 1905 – 1907 років. К. Наукова думка. 1966. 156 с.

349. Гончарук В.Я. Введення державної монополії на обіг спиртних напоїв в Україні кінець XIX ст. Вісник університету внутрішніх справ. Львів 2000. № 13. 158 с.

350. Гончарук В.Я. Дореволюційна юридична думка про регулювання виробництва і обігу алкогольних напоїв в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Вісник Університету внутрішніх справ. Львів. 2000. №12. 294 с.

351. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва алкогольних напоїв в Україні у другій половині XIX ст. Вісник Університету внутрішніх справ. 2000. № 10. 271 с.

352. Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. Монография. Луганск. ЛГУВД. 2008. 318 с.

353. Горболіс Л.М. Парадигма народно релігійної моралі в прозі українських письменників кінця XIX поч. XX ст. Суми. Видавництво «Козацький вал». 2004. 199 с.

354. Гордіца К.А. Інституційно - правові аспекти власності в Україні. Ретроспективний аналіз. Режим доступу: www.in/kyiv.ua.

355. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси. Брама. 2010. 242 с.

356. Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. Львів. Інститут народознавства НАН України, 1999. 336 с.
357. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Собрание Сочинений в 9 томах. СПб. Тип. М.М. Стасюкевича. 1904. т 9. 768 с.
358. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. Історичний журнал. 2005 № 1. С. 19 – 26.
359. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво – правовій культурі українців XIX – поч. XX ст. К. С.Г. «Інтертехдрук». 2004. 588 с.
360. Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К. 1994. 286 с.
361. Грінченко Б.С. Из уст народа, Малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов 1901. 40 с.
362. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). Український історичний журнал. К. 1993. № 10. С. 76 - 85
363. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико - правове дослідження: монографія. Львів Край. 2008. 467 с.
364. Гурдуз А.І. Міфопоетична парадигма в українській та західноєвропейській « прозі про землю» кінця XIX – першій третині XX ст. монографія. Миколаїв. Видавництво МДГУ ім. Петра Могили. 2008. 216 с.
365. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука. Вопросы философ. М. 1990. № 4. С. 23 – 35
366. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К. Інститут історії України. 2013. 284 с.
367. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90 х. рр. XIX ст. К. 1968. 189 с.

368. Даль В. Словарь «Живого великорусского языка». Режим доступу: <http://slovardalja.net>
369. Дегтярьов С.І. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. монографія. Суми. 472 с.
370. Дела Порта Д. Брудні оборудки. Учасники, ресурси та механізми політичної корупції. К. Видавництво «К.І.С.». 2006. 302 с.
371. Дема Е.Г. Искоренить казнокрадство пытался еще Петр I. Военно - исторический журнал. 2000. № 1. С. 81 - 87
372. Демченко Е.П. Политическая графика в печати Украины 1905 – 1907 гг. К. Наукова думка. 1984. 201 с.
373. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX століття. Львів. Науково – видавничий «Академічний експрес». 1999. 276 с.
374. Дереза В.В. Політична корупція: визначення та особливості. Наукові праці. Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Миколаїв. 2009. С. 72 – 76.
375. Десятников І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – початку XX століття. Монографія. Черкаси. 2010. 186 с.
376. Джекобс Дж. Дилеми контролю над корупцією. Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. К. Видавництво «К.І.С.». 2004. С. 73 – 82.
377. Диагностика российской коррупции. Социологический анализ. М. 2001. 118 с.
378. Дмитриев Ф.М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. М. 1844. 329 с.
379. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К. Інститут історії України НАН України. 2008. 271 с.

380. Донік О.М. Участь дворян України в промисловому виробництві Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Вип. 13. К. 2007. С. 121 – 136.
381. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. К. Либідь. 2001. 334 с.
382. Дослідження моделі підтримки рішень за дисциплінарним статутом митних органів XIX століття. Информационно - вычислительные технологии и их приложения: материалы междунаро. конф. Пенза. 2006. С. 137 – 142.
383. Драган О. Історія та досвід протидії корупційним проявами в окремих країнах. Вісник прокуратури. 2008. № 4. С. 49 – 55.
384. Драгоманов М. Вільний союз. Вільна спілка. Львів: Світ. 1996. 256 с.
385. Драгоманов М.П. Життя по селах. Громада. 1882. № 5. 269 с.
386. Дубровин Н.Ф. Русская жизнь в начале XIX века. Русская старина. 1899. № 2. С. 9 – 12.
387. Дурманов Н.Д. Взятничество по русскому дореволюционному уголовному праву. Проблемы социалистического права. Всесоюзный институт юридических наук НКЮ СССР. М. Юридическое издательство НКЮ Союза СССР, 1937. С. 134 - 150.
388. Економіка та бюрократія у відкритому суспільстві. За ред. Миколи Буника, Ірини Кіянки, Луганськ. ЛРІДУ НАДУ. 2012. 228 с.
389. Еремін Н. Белоусова Е. Бег на месте, или история коррупции в государстве Российском. День и ночь. № 5 - 6. Красноярск. 2008. С. 116 – 117.
390. Ємельянов В.М. Політична корупція в сучасній Україні. Наукові праці. Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Миколаїв. 2008. Т. 93, Вип. 80. С. 72-75.

391. Єрошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. М. Высшая школа. 1968. 368 с.
392. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. монографія. Хмельницький. 2015. 336 с.
393. Жалинский А. Э. Об изучении коррупции в сфере политики. «Политическая коррупция в России»: круглый стол 25 сентября 2002 г. М. Институт государства и права РАН. 2002. С. 14 – 15.
394. Жданов І. Корупція в Україні: спроба аналізу. І. Жданов. Незалежний культурологічний часопис «І». 2004. № 32. С. 18 – 23.
395. Желанова С.А., Чинчиков А.А. Коррупция: историографический анализ проблемы. Вестник Саратовского государственного академического права. 1995. № 4. С 6 – 9.
396. Журавський В.С. Корупція в Україні не політика. К. Фенікс. 2007. 408с.
397. Заброда Д.Г. Державна антикорупційна політика в Україні: теорія, правова основа, інституціалізація. Сімферополь. 2013. 367 с.
398. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов М. Издательство Московского университета. 1964. 513 с.
399. Зайончковський П.Н. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. М. 1978. 286 с.
400. Закревський Й. Малоросійские пословицы, поговорки, загадки и галицкие - приповедки. Собрал Николай Закревский. Старосветский бандурист. Москва. Университетская типография. 1860. 244 с.
401. Зелена книга державної політики: корупція в Україні: причини поширення та механізми протидії. С.В. Дрьомов, Ю.Г. Кальниш, Д.Б. Клименко, Г.О. Усатий; за ред. Ю.Г. Кальниша. К. ДП «НВЦ «Пріоритети». 2010. 88 с.
402. Зубов В.Е. Коррупция в среде российского чиновничества: исторические корни и особенности. Чиновник. 2001. № 3. С. 12 - 16

403. История коррупции. Режим доступа: /ru/wp. content/uploads/2014/2/istoriya.
404. Іванівська *О.П.* Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посібник. К. ТОВ «УВПК» Екс – Об». 2002. 264 с.
405. Івашків *В.* Художня література і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша: монографія. Л. ВУАНУ. 2009. 448 с.
406. Іллюстров *І.И.* Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках. 2 – е изд. испр. и знач. доп. СПб. 1910. 286 с.
407. Inge Amudsen Political Corruption: An Introduction to the Issues // [www.cmi.no /.../ 1040 – political – corruption. pdf](http://www.cmi.no/.../1040-political-corruption.pdf)
408. Інструкція прокурора Київської судової палати чинам поліції округу Київської судової палати по розслідуванню злочинів, К. Тип. С.П. Яковлева. 1912. 120 с.
409. Історія державної служби в Україні : у 5 т. О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр.держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К. Ніка-Центр. 2009. Т. 1. 544 с.
410. Історія європейської ментальності. За ред. Петцельбахера; переклав з німецької Володимир Кам'янець. Львів. Літопис. 2004. 720 с.
411. Історія митної справи в Україні. За ред. К.М. Колесников, О.М. Морозов, Г.М. Виноградов. К. Знання. 2006. 606 с.
412. Історія України XIX – початку XX ст. методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. О.П. Реєнт.[Електронна версія].Режим доступу: <http://histans.com/journal>.
413. Кабанов *П.А.* Коррупция и взяточничество в России. Нижнекамск. Изд. полигр. центр "Гузель". 1995. 172 с.

414. Кабанов П.А. Политическая коррупция в России. Понятие, сущность, причины, предупреждение. Нижнекамск. Нижнекамский филиал МГЭИ. 2004. 174 с.
415. Кавелин К.Д. Основные начала русского судоустройства гражданского судопроизводства от Уложения до Учреждения о губерниях. М. 1844. 152 с.
416. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в ХІХ ст. Соціальна історія: Наук. зб. За ред. Г.Д. Казьмирчука. К. Логос. 2009. Вип. V. С. 25 – 28.
417. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Освіта в селі Кальнику з 60 - х років ХІХ ст. до 20 - х років ХХ ст. К. 2007. 39 с.
418. Казьмирчук М. Соціально - економічний розвиток Київської губернії (1861 – 1917 рр.). Казьмирчук М. Г. К. Логос. 2011. 398 с.
419. Казьмирчук М.Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.). К. Логос. 2007. 155 с.
420. Казьмирчук М.Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві). Соціальна історія: Наук. зб. За ред. Г.Д. Казьмирчука. К. Логос. 2009. С. 44 – 52.
421. Кальницький М. Бизнес и бизнесмены. К. ВАРТО. 2011. 243 с.
422. Калиновський Ю.Ю. Приказки та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості. К. Гуманітарний часопис. 2006. № 3. С. 75 – 80.
423. Камлик М. Корупція в Україні. К. Знання. 1998. 186 с.
424. Кармазіна М.С. «Первісний гріх» президентів (грані політичної корупції в Україні. 1991 – 2004 рр.). Наукові записки НаУКМА. К. 2005. С. 43-49.
425. Карнович Е. Замечательные богатства частных лиц в России. СПб. Тип. П.П. Сойкина. 1885. С 18 – 34.

426. Катаев И.М. Дореформенная бюрократия. По запискам, мемуарам и литературе. СПб. Типография «Энергия». 1914. 286 с.
427. Кашуба Я.М. Корупція та відповідальність за корупційні діяння. Ін - т соціогум. пробл. людини Захід. наук. центру НАН України і МОН України. Львів. ПАІС. 2007. 110 с.
428. Кирпичников А.И. Взятка и коррупция в России. СПб. «Альфа». 1997. 351 с.
429. Кисловський Ю.Г. История таможи Государства Российского 1907 – 1995. М. 1995. 276 с.
430. Кистяковский А.Ф. О значении судебной реформы в деле улучшения уголовного правосудия. К. 1877. 430 с.
431. Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием «Право по которым судится Малороссийский народ». К. 1879. 114 с.
432. Клімова С.М., Ковальова Т.В. Організація запобігання та протидія корупції в Україні. Навчальний посібник. Харків. 2012. 186 с.
433. Ключевский В.О. Курс русской истории. Лекции I – LXXXVI, М. Историческая литература. М. 1937. 571 с.
434. Клямкин И. Теневая Россия: Экономико-социологическое исследование. И. Клямкин, Л. Тимофеев. М. 2000. 595 с.
435. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Кн. 2-ге вид., доповн. К. 2006. 383 с.
436. Ковальський М.М. Историко - сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. СПб. 2006. 168 с.
437. Колмаков Н.М. Записки о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. К. 1872. 112 с.
438. Коляда І.А. Повсякденне життя чиновників цензурного відомства Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Историчні записки: Зб. наук. праць. Вип 35. 2012. 23 с.

439. Кони А. Отцы и дети судебной реформы : (к пятидесятилетию судебных уставов). 1864. 20 ноября. М. издание т-ва И. Д. Сытина. 1914. 296 с.
440. Константинов А. Коррупцированная Россия. М. ОЛМА Медиа Групп. 2006. 640 с.
441. Коняев Л. Финансовый контроль в дореволюционной России (Очерки истории). М. Госфиниздат. 1959. 164 с.
442. Corruption around the world: evidence from a structural model by Axel Dreher, Christos Kotsogiannis and Steve McCorrison. Режим доступу. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=555946
443. Kochan L. Russia in revolution 1890 – 1918 reader in modern European history University of East Anglia. L. Kochan. N. V. The New American library. 1966. 352 p.
444. Коркунов Н. Русское государственное право. СПб. Кн. маг. А.Ф. Цинзерлинга. 1892. 1036 с.
445. Корупция в России. Цари взятку не одолели. Режим доступу: <http://vedomosti-ural.ru/notes/17336/>.
446. Корупція в Україні: причина поширення та механізми протидії. Зелена книга державної політики. Дрьомов С.В. та ін. К. Пріоритети. 2010. 86 с.
447. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект. монографія. Кер. авт. кол. М.В. Фомін. Донецьк. Дон АУЕТ. 2012. 332 с.
448. Корупція та відповідальність за корупційні дії: навч. мет. посібн. Л.І. Гук, М.І. Керницька, Н.А. Кравченко та ін. Л. Астрологія. 2009. 159 с.
449. Корупція як негативне соціальне явище: шляхи її подолання в Україні та міжнародний досвід. Метод. матеріал. І.М. Різак. Ю.М. Бисага. М. М. Полінчак та ін. Ужгород. Ліра. 2004. 62 с.
450. Корупція: теоретико – методологічні засади дослідження монографія. Авт. пол. І.О. Ревак та ін. Львів. ДУВС. 2011. 145 с.

451. Коткін С. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд. С. Коткін, А. Шайо; пер. з англ. К. Видавництво «К.І.С.». 2004. 440 с.
452. Кохан Г.В. Аналіз програм політичних партій і діяльності громадських рухів на предмет корупційності кандидатів у депутати напередодні парламентських виборів 2012 р. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2012. № 3. 75 с.
453. Кохан Г.В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. монографія. К. НІСД. 2013. 232 с.
454. Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Життя віддане просвітництву. Монографія. Умань. 2009. 342 с.
455. Красильников Ф.С. Украина и украинцы географическо-этнографический очерк. М. 1918. 55 с.
456. Краснікова О.М. Соціальний статус українського селянства епохи вільного підприємництва кінець ХІХ – початок ХХ ст. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2006. № 1. С. 96.
457. Краткий очерк деятельности министерства внутренних дел за двадцатипятилетие (1855 – 1880) СПб. 1880. 24 с.
458. Кривобоков В.А. Коррупция вчера и сегодня. Харків. Фолио, 2001. 203 с.
459. Крижановська О.О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30 - 50 - х роках ХІХ ст.: умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент). К. 2008. 186 с.
460. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60 – ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.). К. 1994. 73 с.
461. Крупина Т.Д. Теория «модернизации» и некоторые проблемы развития России конца ХІХ – начала ХХ века. Вопросы истории. М. 1971. № 3. С. 191 – 205.

462. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Донецьк. 1992. 172 с.
463. Кувалдин В.П. Как русские цари боролись с лихоимством. Чистые руки. М. 1991. С. 80 – 81.
464. Кузовков Ю.В. История коррупции в России. Режим доступа: http://www.yuri.kuzovkov.ru/third_book/list/.
465. Куксенко С.В. Государственный бюджет и финансовая политика Российской империи в середине XIX века. Режим доступа: www.dissercat.com//stanovlenie-i-razvitie-sistemy-byudzhethnogo-kontrolya-v-subektakh-rossiiskoi-federatsii.
466. Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX - на поч. XX ст. Режим доступа: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf>
467. Куліш П. Повість про український народ. Л. Літопис. 2006. 228 с.
468. Куприн А.И. Собрание сочинений в 5 т. Рассказы . М. Правда. 1982. 414 с.
469. Курукин Н., Никулина Е. Повседневная жизнь русского кабака от Ивана Грозного до Бориса Ельцина. М. 2007. 560 с.
470. Кустарная промышленность в Киевской Губернской Земской Управе. По поручению Губернского Земского Собрания. К. Тип. Кругляковского. 1912. 112 с.
471. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово – промислової статистики XIX ст.). К. Інститут Історії України НАН України. К. 1999 . 125 с.
472. Лазаревський А.О. Собирании материалов для истории освобождение крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа. К. 1901. 114 с.
473. Легун Ю.В. Викупні документи аграрної реформи як джерело з генеології та історії селянських родин (за матеріалами Подільської

губернії). Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка Серія. Історія. Вип. 8. К. 2005. 110 с.

474. Лещенко А.В. Правові засади протидії корупції в Україні: історичний аспект. К. 2000. 184 с.

475. Липитчук О., Лешкович Н. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 59. Львів. 2014. 148 с.

476. Лімборський І.В. Творчість Григорія Квітки - Основ'яненка: генеза художньої свідомості, європейський контекст поезики. Черкаси: Брама Україна. 2007. 108 с.

477. Лодыженский К.Н. История русского таможенного тарифа. Челябинск. 2005. 430 с.

478. Лодыженский К.Н. Таможенные пошлины. Энциклопедический словарь. СПб. 1901. Т.ХХХІІ. 785 с.

479. Лопухин А.А. Настоящее и будущее русской полиции: Из итогов служебного опыта. М. 1907. 231 с.

480. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. СПб. 1871. 424 с.

481. Лук'янов О. Корупція як архетип державного управління: Режим доступу: bulletin.uabs.edu.ua/.../0526a123e5b90a5b95e

482. Лыкошин А.С. Таможенные нарушения. Энциклопедический словарь. Спб. 1901. 582 с.

483. Лященко П. І. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. Ч.2. Регулирование крестьянского землевладения. Томск. 1917. 148 с.

484. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. К. 1952 . 179 с.

485. Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні. Режим доступу. eprints.zu.edu.ua/4738/1/Maximov.pdf

486. Маркєєва О. Політична корупція в Україні: стан, чинники та засоби протидії. Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 63 – 78.
487. Маркєєва О.Д. Проблеми координації антикорупційної політики в Україні. Стратегічні пріоритети. 2012. № 3. С. 97 – 104.
488. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск.1987. 160с.
489. Маркович Д. По степах та хуторах.Ред. і Вступ ст. Т. Черкаського К. Рух. 1929. 478 с.
490. Мачеровський Д.А. Государственная власть и государственный аппарат. М. 1924. 268 с.
491. Мельник М. І. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. Національна безпека і оборона. К. 2009. Т.111. № 7. 712 с.
492. Мельник М.І. Корупція - корозія влади (соціальна сутність, тенденції). К. Юридична думка. 2004. 400 с.
493. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ ст. Вінниця. Велес. 2001. 192 с.
494. Мизерий А.И. История борьбы с коррупцией в России. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Право». 2002. № 1 310 с.
495. Милоголова И. О праве собственности в пореформенной крестьянской семье 1861 – 1900. Вестник Московского университета. Сер. 8. М. 1999. № 1. 116 с.
496. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в). СПб. 1999. 568 с.
497. Миронов Б.Н. Жалованье офицеров русской армии в XVIII - начале XX века. Военно-исторический журнал. М. 2016. № 3 117 с.
498. Миронов Б.Н. Уровень жизни российского православного духовенства в XVIII - начале XX века. Church and Society in Modern Russia. Essays in Honor of Gregory L. Freeze. Wiesbaden. 2015. 162 p.

499. Михальченко М. Михальченко О. Невмержицький С. Корупція в Україні: політико - філософський аналіз. Монографія. К. 2010. 615 с.
500. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. К. Дрогобич: Відродження. 2004. 487 с.
501. Михутина И.В. Украинский вопрос в России: конец XIX - начало XX века. РАН. Институт слав'яноведения.М. 2003. 287 с.
502. Мишин Г.К. Коррупция: понятие, сущность, меры ограничения. М. Изд-во Акад. МВД СССР. 1991. 34 с.
503. Міллер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. пер. з англ. К. Видавництво «К.І.С.». 2004. 328 с.
504. Miller M. The Economic Development of Russia, 1905-1914. With special reference to Trade, Industry and Finance. London. 1967. 78 p.
505. Молдаван В.В. Конституційне право: навчальний посібник. К. 1996. 617 с.
506. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX - поч. XX ст. К. 2007. 113 с.
507. Молчанов В.Б. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у Підросійській Україні в XIX - на початку XX ст. Проблеми історії України XIX – XX ст. Випуск XIV. К. 2008. 251 с.
508. Морозов О. Історія митної справи та митної політики в Україні (V ст. н.е. – 1991 р.). Донецьк. Академія митної служби України. 2005. 313 с.
509. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль. 2009. 336 с.
510. Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на поч. XX століття: Монграфія. Тернопіль. 2012. 299 с.

511. Музыченко А.А. Сурилов А.В. Государь император Александр II. исторический роман. Астропринт. Одесса. 1998. 416 с.
512. Мухин Ю.И. Власть над властью. М. Алгоритм. 2007. 365 с.
513. Набока С.В. Особливості діяльності мирових посередників та розширення сфери діяльності мирового інституту у 1863 – 1914 рр. на Правобережній Україні: матеріали й методичні рекомендації до лекції курсу «Історія України». К. Логос. 2009. 28 с.
514. Наумов Г. Бюджеты города Киева. К. Типография И. Чоколова, 1914. 104 с.
515. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: наукова монографія . К. 1998. 108 с.
516. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. К. КНТ. 2008. 368 с.
517. Невмиржицький С.В. Мульченко Ф.П. Корупція і національна безпека. Навч. посіб. К. Видавничий центр КДЛУ. 2000. 194 с.
518. Неклюдов Н.А. Взятничество и лихоимство. М. 1890. Юридическая летопись. 532 с.
519. Нестеренко О.О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. К. Держполітвидав України. 1952. 280 с.
520. Нечуй - Левицький І. Кайдашева сім'я. Харків. Світовид. 2017. 232 с.
521. Нікітін Ю. О. Поререформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст. історичний аспект самоврядування. Монографія. 2 видання, перероблене і доповнене. Вінниця. Нілан-ЛТД. 2016. 328 с.
522. Нікітін Ю. О. Роль органів міського самоврядування у розбудові транспортної інфраструктури у другій половині ХІХ ст. (на прикладі Лівобережної та Слобідської України). Збірник наукових праць

«Сіверщина в історії України». К. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. 2016. 334 с.

523. Ніколаєва О. Архетипические и психологические основания коррупции в русском государстве. Публичное управление: теория и практика: сборник научных работ Ассоциации докторов наук государственного управления. Харьков. Издательство «Наук.Держ.Упр.» 2010. № 3. 236 с.

524. Николаева Т.М. Підприємці в культурно – освітньому просторі України (остання третина XIX – поч. XX ст.). К. КНЕУ. 2010. 208 с.

525. Новиков А.О. Художній універсум Марка Кропивницького. Харків. Майдан. 2006. 350 с.

526. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. М. 1991. 144 с.

527. О взятках судей. Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М. Университетская типографии. 1858. 173 с.

528. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. Сост. Училищный отдел Киевской губернской управы. К. Товарищество «Печатня С.П. Яковлева». 1907. 46 с.

529. Оболонский А.В. На службе государевой: к истории российского чиновничества. Общественные науки и современность. М. 1997. № 5. 136 с.

530. Окусов А.П. Организационный бюрократизм. Отв. ред. М.М. Шолохов. Ростов на Дону. 1991. 144 с.

531. Олійник І.В. Участь селянства Правобережної України у торгівлі землею у другій половині XIX – на початку XX ст. Університетські наукові записки. Хмельницький. 2017. № 1. 96 с.

532. Орлик В.М. Головка О.М. Участь адміністративно – політичного апарату, органів самоврядування в управлінні державних фінансів Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.). історико - правові дослідження Харків. 2005. 175 с.

533. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго – Западном крае (на Украине, Подоли, Волыни). К. 1899. 29 с.

534. Осмотр губерний юго – западного края (15 июня по 9 июля 1866 г.). К. 1866. 86 с.

535. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток. К. Либідь, 2001. 357 с.

536. Павлов А.П. Торговельна і митна справа в Києві у ІХ – ХІХ ст. А. Павлов, К. Гальський. К. 2008. 160 с.

537. Падалка С. Особливості поширення зловживань хабарництвом у середовищі українського селянства в другій половині ХІХ - початку ХХ ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2017. Вип. 19 - 20. С.51 - 57.

538. Падалка С. Діяльність губернаторів Правобережної України у напрямку запобігання хабарництва і зловживань чиновництва (друга пол. ХІХ - поч. ХХ ст.). Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2016. Вип. 18. С. 23 - 29.

539. Падалка С. Еволюція образів художньої літератури, як способу формування суспільної нетерпимості до хабарництва і хабарників протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2017. Вип. 21 - 22. С.32 - 39.

540. Падалка С. Зміни в економічних і правових передумовах корупційних зловживань соціальних верств підросійської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Грані. Дніпропетровськ, 2015. № 3. С. 14 - 19.

541. Падалка С. Зміни в організаційно – правових передумовах корупційних зловживань в апараті держслужбовців підросійської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Вісник аграрної історії. К. 2014. Випуск 8 - 9. С. 27 - 35.

542. Падалка С. Зміни в основних проявах побутового хабарництва та способах йому протидії на Правобережній Україні у другій половині ХІХ

початку ХХ ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2015. Вип. 11 - 12. С.30 - 38.

543. Падалка С. Зміни в проявах та формах протидії політичним корупційним зловживанням соціальних верств підросійської України (XIX – початок ХХ ст.). Гілея. 2015. Вип. 94. С. 20 - 25.

544. Падалка С. Особливості поширення зловживань хабарництвом у середовищі українського селянства в другій половині XIX - початку ХХ ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2017. Вип. 19 - 20. С.51 - 57.

545. Падалка С. Проблема корупційних зловживань чиновників місцевих цивільних і правових органів другої половини XIX ст. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні наук. Вип. 13. К. 2015. С. 86 - 89.

546. Падалка С. Прояви побутового хабарництва та способи протидії йому на селі Правобережної України в другій половині XIX – початку ХХ ст. Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика». 2017. №4.

547. Падалка С. Соціально - економічні і етноментальні передумови зловживань хабарництвом в українській суспільній традиції другої половини XIX – початку ХХ ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2015. Вип. 15. С. 41 - 49.

548. Падалка С. Суспільний менталітет, як чинник зловживань хабарництвом на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку ХХ ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя. 2017. Вип. 49. С. 111 - 114.

549. Padalka S. Changes in major manifestation of Bureaucratic and domestic bribery and methods of its counteraction on the right – bank Ukraine (in late XIX – beg. XX centuries) International Journal of Economics and Society. December 2015., Issue 4 p. 117 - 121.

550. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). Львів. 2001. 188 с.
551. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. Біла Церква. 2008. 627 с.
552. Перцов Е.П. Искусство брать взятки. Рукопись, найденная в бумагах Тяжалкина, умершего титульного советника. М. Типография Н. Греча, 1830. 74с.
553. Петровський В.М. Одеська міська поліція. Історико – правове дослідження: Одеса. Юридична література. 2008. 200 с.
554. Пиріг О.А. Історія підприємництва України: Навч. посібник. К. Нац. торгово - економічний університет. 2004. 163 с.
555. Писарькова Л.Ф. К истории взяток в России. По матер. «Секретной канцелярии» кн. Галицыных п.п. XIX ст. № 5. Отечественная история. М. 2002. с. 31 - 56.
556. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века. М. 1995. 156 с.
557. Писарькова Л.Ф. Чиновник на службе в конце XVII – XIX века. Отечественные записки. Режим доступа. [magazines. russ.ru/2004/2_32. html](http://magazines.russ.ru/2004/2_32.html)
558. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. При участии Н.Никольского В.Сторожева. М. Издание «Мир». 1913. 321 с.
559. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М.1947.395 с.
560. Політична корупція в Україні: стан, чинники, засоби протидії: Виступи учасників Фахової дискусії (27 листопада 2009 р.). Національна безпека і оборона. К. 2009. 172 с.
561. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії: Аналітична доповідь Центру Разумкова. Національна безпека і оборона. К. 2009. 166 с.
562. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд: Пер. з англ. С. Коткін, А. Шайо (ред.). К.2004.440 с.

563. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. К. НІСД. 2007. 396 с.

564. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2012. 432 с.

565. Поліщук Я. І ката і героя він любив. М. Коцюбинський: літературний портрет. К. Академія. 2010. 302 с.

566. Полюляк М. Боротьба з контрабандою на митницях Радзівілівського митного округу у XIX столітті. Митна політика України в контексті європейського вибору. Проблеми та шляхи їх вирішення. Матеріали наук. практ. конф. Дніпро. 2003. 201 с.

567. Портнікова Т. Любити і навчати, селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпро. ЛІРА. 2016. 156 с.

568. Поташнікова Г. Забезпечення надходжень митних зборів до державного бюджету з губерній Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Історія торгівлі, податків та мита. Дніпро. 2007. 236 с.

569. Поташнікова Г. Зміни в структурі, управлінні митних установ Російської імперії у 60-х рр. XIX ст. 1914 р. Питання історії України: зб. наук. пр. ЧНУ імені Юрія Федьковича. Чернівці. 2008. 201 с.

570. Поташнікова Г. Митна справа в пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.). Педагогічні технології підготовки спеціалістів у сучасних умовах розвитку вищої освіти: матеріали міжвуз. конф. Хмельницький 2004. 102 с.

571. Поташнікова Г. Підвищення освітнього і фахового рівня працівників митних установ Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець – Подільський, 2006. 187 с.

572. Поташнікова Г. Порядок вивезення товарів через митні установи Правобережної України у кінці XIX – на початку XX ст. Митна політика та актуальні проблеми економічної безпеки України на сучасному етапі: матеріали наук. практ. конф. студ. та молодих науковців. Дніпро. 2007. 234 с.

573. Поташнікова Г.В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні. Монографія. Чернівці. 210 с.

574. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. Вид. 3. К. 1928. 318 с.

575. Приліпко І.Л. Духовенство в українській прозі XIX – початку XXI ст. худ. рецензія та інтерпретація: монографія. К. Логос. 2014. 479 с.

576. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX-XXI ст. Черкаси: “Вертикаль”. видавець ПП Кандич С.Г. 2006. 122 с.

577. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX–початок XX ст.). Український істор. журнал. К. 1999. № 3. с. 74 - 86.

578. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX - початку XX ст. Черкаси. “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С.Г. 2007. 640 с.

579. Приходько І. Ф. Неволя України у творах Панаса Мирного та Степана Руданського. Тернопіль. 1994. 48 с.

580. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. НАН України. Інститут історії України. К. 2001. 258 с.

581. Прохоренко О.Я. Корупція по – українськи. Монографія К. Видавництво НАДУ. 2005. 456 с.

582. Пустовіт В.Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття. Монографія. Луганськ. Знання 2008. 284 с.

583. Радаєв В. Корупція та адміністративні бар'єри для російського бізнесу. Політична корупція перехідної доби. К. Видавництво «К.І.С.». 2004. 252 с.
584. Раскин Д. Империя столоначальников. Родина Спб. 2003. № 1. С. 61 – 65.
585. Рашин А. Население России за сто лет (1811 – 1913). М. Госстатиздат. 1956. 350 с.
586. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ століття). Гол. ред. Р. Стасюк. К. Вид-во «Арій». 2016. 320 с.
587. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти. Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса. 1999. С. 111 – 132.
588. Реєнт О.П. Модерна українська нація. Зародження, формування й утвердження. Українське суспільство на шляху до політичної нації. Історія і сучасність. Колект. Монографія. Кер. кол. авт. І наук ред. доктор політичних наук, проф. І.Д. Дудко. К. КНЕУ. 2014. 478 с.
589. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми. Спеціальні історичні дисципліни. К. 1999. С. 68-87.
590. Репина Л.П. Новая историческая наука и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. М. ЛКИ, 2009. 320 с.
591. Речь, произнесенная городским головой в заседании думы 28 февраля 1883 года о деятельности городского общественного управление в период времени. К. 1883. 32 с.
592. Римский В.Л. Потери от коррупции. Коррупция и борьба с ней: роль гражданского общества. Гуманитарно – политологический Центр «Стратегия» СПб. Норма. 2002. 272 с.
593. Робинович Н.О. О наказуемости взяточничества и лиходейство. М. Право. 1916. 154 с.
594. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории. СПб. Земля. 1913. 128 с.

595. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно – историческом освещении (основы социальной динамики) М. 1930. 377 с.
596. Романов Б. Борьба с коррупцией в РФ и царской России. М. 2000. 168 с.
597. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та їхніми межами (XVIII – XX століття) К.1988. 184 с.
598. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861 – 1914 рр. Житомир. Полісся. 2012. 600 с.
599. Роуз – Екерман Сьюзен Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни. К. К.І.С. 2004. 296 с.
600. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. СПб. 1912. 72 с.
601. Рукавицын И.А. Нотариат конца XIX – нач. XX века: историч. хроники. К. Книга – Плюс. 2013. 136 с.
602. Рум'янцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие. М. Аспект Пресс. 2002. 220 с.
603. Савкевич А. Сельская медицина в уездах юго – западного края. М. 1881. 28 с.
604. Салтыков - Щедрин М.Е. Пошехонская старина. М. Художественная литература. 1959. 534 с.
605. Самійленко В. Твори в двох томах. Т І. К. 1958. 510 с.
606. Самойленко Е.А. Киевская городская полиция в середине XIX - начале XX ст. К. София. 2000.186 с.
607. Саратов Г.А. Зароботная плата и коррупция: как платить российским чиновникам. М. Фонд ИНДЕМ. 2002. 218 с.
608. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес – календарь на 1887 год. М. Типография Губернского статистического комитета. 1888. 57 с.
609. Севастьяновъ О. Очерк хазяйств Юго - Западного края. Сельское хазяйство и льсовство. М. 1878. 310 с.

610. Серьогін С.М. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством. Монографія. Дніпро. 2003. 456 с.
611. Ситняківська С.М. Реміснича освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. Житомир. Видавництво ЖДУ ім. І. Франка. 2009. 170 с.
612. Скальковський К.Н. Наши государственные и общественные деятели. СПб. Тип. А. Суворина. 1890. 586 с.
613. Скоробогачкий В.В. Коррупция как способ легитимизации власти. Режим доступу: <http://www.law.edu.ru>
614. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно – соціальної історії України XIX ст. К. Держвидав України, 1925. 318 с.
615. Смощинський Б.В. Суспільство. Культура. Бюрократія. Маріуполь. 2005. 156 с.
616. Соколов М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск. 1911. 698 с.
617. Социально – экономические аспекты коррупции. И.Ю. Жилина (ред.). М. 1998. 158 с.
618. Соціальні інститути ринку в системі суспільних трансформацій господарства України другої половини XIX - початку XX ст. К. Український соціум 2017. 98 с.
619. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія. К. 2014. 697 с.
620. Сперанский М.М. Записки об устройстве судебных и правительственных учреждений в России 1803 г. СПб. 1901. 112 с.
621. Субтельний О. Україна: історія: навч. посіб. К. Либідь 1993. 720 с.
622. Тальберг Д.Г. Русское уголовное судопроизводство. Киев. 1889. 91 с.
623. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр. соціально економічна еволюція. Донецьк. 2003. 319 с.

624. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія. Історія. Вип. 59. К. 2002. С. 165 – 169.
625. Тимановский А. Судебные уставы императора Александра II с толкованием, извлечеными из отечественной истории. М. 1885. 827 с.
626. Тимофеев Л.М. Институциональная коррупция. М. 2000. 367 с.
627. Трансформація природи корупції. E – Journal USA. 2006.Грудень. 29 с.
628. Трубін І.О. Загальна характеристика норм кримінально-правової охорони бюджетних відносин в Україні в XVIII-XIX ст. Підприємництво, господарство і право. К. 2007. 28 с.
629. Тутковський П. Юго – Западный край. Популярные естественно – исторические и географические очерки. К. 1893. 74 с.
630. Угаров Б. У Таможенного барьера. М. Международные отношения. 1975. 212 с.
631. Унковский А.М. Новые основания судопроизводства.М. Современник. 1863. 405 с.
632. Ушкалов Л.В. Реалізм - це есхатологія: Панас Мирний. Харків. 2012. 180 с.
633. Ференій І.А. З історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: Друга половина XIX – початок XX ст. Черкаси. Відлуння – Плюс. 2003, 148 с.
634. Ференій І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початок XX ст. Черкаси. 2008. 432 с.
635. Филиппов М.А. Судебная реформа в России. Судоустройство. СПб. Тип. В. Тушнова. 1875. 340 с.
636. Фіголь М.П. Політична сатира в українському мистецтві XIX – поч. XX ст. Короткий нарис. К. Мистецтво. 1974. 66 с.

637. Фізичні покарання чиновників в Російській імперії (за законами XVIII - початку XIX ст.). Ейдос : Альманах теорії та історії історичної науки. Голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. К. 2014. 215 с.
638. Філософія права: Навч. посіб. О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїчковський. К. 1998. 210 с.
639. Фридман М.И. Винная монополия. Т 1. СПб. 1916. 548 с.
640. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейського – жандармської системи в Україні (IX – поч. XX ст.). К. 1996. 84 с.
641. Чемерис І.В. Зарубіжний досвід протидії корупції в системі державного управління. Стратегічні пріоритети. К. 2009. № 3. С. 114 - 121
642. Черкесова А.А. Взятничество и коррупция: вопросы раскрытия и расследования. Криминалистика. М. 2005. 86 с.
643. Чичерин Б. Н. Собственность и государство. СПб. Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии. 2005. 824 с.
644. Чорний В. Україна і митна справа. К. КВІЦ. 2000. 348 с.
645. Чубинський П.П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малоросии. Записки ИРГО по отделению этнография. СПб. Типография Майкова, 1868. 254 с.
646. Чубинський П.П. Труды этнографической статистической экспедиции в Западно Русском крае, снаряженной Императорским русским Географическим обществом. СПб. 1877. 229 с.
647. Шайо А. Клієнтизм та здирництво: корупція в перехідному суспільстві. Політична корупція перехідної доби. пер. з англ. К. Видавництво «К.І.С.». 2004. 201 с.
648. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII початку XX ст. в російському законодавстві : джерелознавчий аналітичний огляд. К. Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ. 1998. 75 с.

649. Шандра В.С. Генерал – губернаторства в Україні: ХІХ - початок ХХ ст. К. 2005. 427 с.
650. Шандра В.С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) К. Інститут історії України НАН України. 2016. 345 с.
651. Шандра В.С. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М. Дондукова-Корсакова (у 1869 - 1878 рр.) . Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. К. Ін-т історії України НАН України. 2003. К. 213 с.
652. Шандра І.О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків.2016. 316 с.
653. Шапошников Н.Н. Таможенная политика России до и после революции. М.1924. 73 с.
654. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.). Монографія. К. Ін-т історії України НАН України. 2002. 174 с.
655. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. К. Інститут історії України НАН України. 2008. 96 с.
656. Шелкопляс В.А. Полицейская реформа в России в 60 – х года ХІХ века. Минск. 1981. 32 с.
657. Шепелев Л.Е. Чиновничий мир России ХVІІІ – начала ХХ в. СПб.1999. 479 с.
658. Шеттенберг С. Культура коррумпции, или к истории российских чиновников. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. М. 2005. 235 с.
659. Шик Е. Погане, ще гірше та найгірше: приблизне оцінювання рівня корупції. Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. К. Видавництво «К.І.С.» 2004. 105 с.

660. Шип Н.А. Российско – украинская бюрократия в историческом измерении Украины: Поиски оптимальной модели бюрократии. Материалы заседания Дискуссионного клуба. К. 2004. 128 с.
661. Ширяев В.Н. Взятничество и лиходеительство в связи с общим учением о должностных преступлениях. Уголовно юридические исследования. Ярославль. 1916. 570 с.
662. Шляхов О.Б. Особливості розвитку важкої індустрії в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Зворотний бік «великого стрибка». «Гуманітарний журнал». Дніпро 2002. 96 с.
663. Шляхов О.Б. Судовласники і моряки Азово – Чорноморського басейну 90 – і рр. ХІХ ст. - 1914 р. Дніпро. 2003. 336 с.
664. Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.) Монографія. Дніпро. 2010. 243 с.
665. Шульгин В.Я. Юго – Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838 – 1853) . СПб. 1899. 338 с.
666. Шумило Н.М. Під знаком національної самобутності: укр. худ. проза і літ. критика ХІХ – поч. ХХ ст. К. Задрига. 2003. 354 с.
667. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХХ століття): навч. посібник. К. 1997. 90 с.
668. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов. Вища школа. 1974.103 с.
669. Юрченко В.А. Ярмарок в системі традиційної культури українців (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Монограф. К. Талком. 2014. 267 с.
670. Юськів Б.М. Вербалізація параметрів правосвідомості українців в перемінній картині світу: оновлення концепту хабар. Записки Національного університету ім. В.І. Вернадського № 1. Одеса. 2003. 467 с.
671. Якименко М.А. Переселенський рух у Надніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906 – 1913 рр.). Монографія. Полтава. 2009. 148 с.

672. Якушик В. Корупція у посткомуністичних країнах. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. К. Політична думка. 1995. 363 с.
673. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Харків. Консум. 2001. 284 с.
674. Ярмиш О.Н. Наблюдать неотступно административно - политический аппарат царизма и органов политического сыска в Украине конца ХІХ нач. ХХ в. К. 1992. 188 с.
675. Ярон С.Г. Киев в 80 - х годах: Воспоминания старожила. К. 1910. 224с.
676. Ярошевич А.И. Производительность сельського хозяйства и производственніе районі Киевской губернии. К. Тип. Н.Т. Корчак - Новицкого 1911. 54 с.
677. Ярошенко М.О. Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.36/part_1/8.pdf
678. Ярошенко М.О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині ХІХ на початку ХХ ст. Економіка і право. Серія 18. № 2. К. 2001. 114 с.
679. Ясинський М.Н. Волнения в помещичьих крестьян Киевской губернии в 1855 году, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. ІV. К. 1890. 60 с.
680. Яснопольський Л. Снабжение г. Киева скотом и мясом за десятилетие (1906 – 1915 гг.). Петроград. 1916. 59 с.
681. Яценко М.Т. На рубежі літературних епох: « Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. К. Наукова думка. 1977. 280 с.

6. Автореферати дисертацій і дисертації

682. Абрамова І.Г. Художнє трактування етнопсихологічних типів українців у прозі І.С. Нечуя –Левицького 60 – 80 – х років XIX ст.: автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.01.01. Запоріжжя, 2002. 18 с.

683. Білецький П. М. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861 – 1917 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Кам'янець – Подільський, 2016. 336 с.

684. Бурдін М.Ю. Система попереднього розслідування у кримінальному судочинстві Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2011. 19 с.

685. Бутирін Є.О. Земські дільничі начальники в державному механізмі Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст.: істор – прав. досл. (на матер. укр. губерн.). автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01.Маріуполь, 2013.20 с.

686. Власенко В. Гумор і сатира в творчості І.С. Нечуя Левицького.: автореф. дис... канд.філолог.наук:10.01.01. Київ, 1962. 21 с.

687. Гаврилюк С.В. Проблема психології селянина та християнської моралі у драматургії Марка Кропивницького.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 1995. 167 с.

688. Гаєвська Л.А. Нравственно – этическая проблематика украинской новеллы конца XIX – нач. XX в.: автореф. дис... канд. філолог.наук: 10.01.01. Київ, 1976. 20 с.

689. Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX - на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2001. 236 с.

690. Горбачов П.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12. 00. 01. Харків, 1995. 20 с.

691. Грінберг Л.Ф. Історіософське світобачення П. Куліша (культурологічний аспект): автореф. дис... канд.іст.наук.: 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.
692. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис...канд.іст.наук.:07.00.02 . Київ, 1992. 240 с.
693. Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в ХІХ ст.: автореф. дис...канд. іст. наук.: 07.00.01. Київ, 2011.19 с.
694. Захарченко П.П. Право власності на землю в Україні: інституціалізація, правове забезпечення, особливості реалізації (середина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис... д - ра юрид. наук.: 12. 00. 01. Київ, 2009. 35 с.
695. Іванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис... кан. юрид. наук.: 12.06.01. Харків, 2004. 20 с.
696. Казьмірчук М.Г. Соціально – економічний розвиток Київської губернії (друга половина ХІХ пол. ХХ ст.). автореф. дис... д-ра іст. наук.: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький. 2012. 37 с.
697. Касян А.І. Волосне управління на Правобережній Україні (1861 – 1917 рр.). автореф. дис... кан. іст. наук.: 07.00.01. Черкаси. 2018. 27 с.
698. Ковпик С.І. Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблем, жанровий доказ.: автор. дис... канд.філолог. наук.: 10.01.01. Херсон, 2005. 20 с.
699. Криськов А.А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України ХVІІІ - початку ХХ ст.: автореф. дис... д-ра іст.наук.: 07.00.01.Переяслав-Хмельницький, 2015. 40 с.
700. Любар М.Г. Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці ХVІІІ на початку ХХ ст.: Історико - правове дослідження (на матеріалах українських губерній): автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Харків, 2004. 20 с.

701. Максимов О.В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні.: автореф. дис... канд. істор. наук.: 07.00.01. Кам'янець – Подільськ, 2016. 19 с.
702. Маркова С.В. Суспільно – політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи.: автореф. дис... д-ра іст. наук.: 07.00.01. Чернівці, 2016. 36 с.
703. Медведєв Ю.Л. Міське самоврядування в держ; механізмі Рос. Імперії у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. (на матеріалах укр. губ.): автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Луганськ, 2011. 20 с.
704. Мелешко В.А. Художнє освоєння морально – етичної проблематики в повістях Панаса Мирного.: автореф. дис... канд. філолог.наук.: 10.01.01. Київ, 1994. 23 с.
705. Морозов О. В. Вплив нової митної політики на соціально – економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 16 с.
706. Москаль Г.Г. Інститут тимчасового генерал – губернатора в Україні у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00. 01. Харків, 2002. 20 с.
707. Невмиржицький Є.В. Корупція як соціально – політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: дис... канд. політ. наук: 23.00.02. К. 1999. 178 с.
708. Опанасенко В.М. Господарська мотивація в економічній системі України другої половини ХІХ – початок ХХ ст. та її відображення в економічній думці.: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.01. Київ, 2011. 20 с.
709. Парфьонова О.І. Традиції в моральній культурі українського народу (др. пол. ХІХ – ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Київ, 2004. 175 с.

710. Пода О.Ю. Проблема трансформації історичної правди в творчості І.С. Нечуя – Левицького.: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 20 с.
711. Поташнікова Г.В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в умовах становлення ринкової економіки (60 – ті рр. ХІХ – 1914 р.): автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Чернівці, 2009. 20 с.
712. Рум'янцев О.В. Правове положення волосних судів (друга половина ХІХ – поч. ХХ століття): автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Харків, 2013. 21 с.
713. Савуляк Р.В. Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.
714. Секарева К.М. Повесть Панаса Мирного «Лихі люди» в українській літературі 70 - х років ХІХ ст.: автореф. дис... канд. філолог. наук.: 10.01.01. Київ, 1996. 18 с.
715. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794 - 1874 роках: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.
716. Сидорчук О.О. Суд присяжних у Правобережній Україні: створення та діяльність (1880 – 1917 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Львів, 2010. 17 с.
717. Стадник В.В. Сатиричний дискурс публіцистика Наддніпрянської України 1905 – 1920 рр. особливості творення і тематичні аспекти.: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Київ, 2009. 16 с.
718. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861 – 1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Київ, 1998. 21 с.
719. Хворостяний І.Г. «Концепти «свобода» та «свобода волі» як чинник формування системи образів у прозі Панаса Мирного.: автореф... канд. філолог. наук. Київ, 2013. 20 с.

720. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій.: автореф. дис... д-ра іст. наук.: 07.00.06. Київ, 2002. 39 с.

721. Щербак Н.О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII - початку XX ст.: автореф. дис... д-ра.іст.наук.: 07.00.01. Київ, 2006. 38 с.

722. Ятищук О.В. Побут і звичаї українського народу в творчості Г. Квітки Основ'яненка: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. Львів, 2009. 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ п/п	Назва	Видавництво, журнал (назва, номер, рік) чи номер авторського свідоцтва	Кількість друкованих сторінок	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз				
1.	Changes in major manifestation of Bureaucratic and domestic bribery and methods of it counteraction on the right – bank Ukraine (in late XIX – beg. XX centuries)	International Journal of Economics and Society. December 2015., Issue 4. p 117 - 121.	5	
2.	Зміни в проявах та формах протидії політичним корупційним зловживанням соціальних верств підросійської	Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 94 (3). С. 20 - 25	6	

	України (XIX – початок XX ст.)			
3.	Суспільний менталітет, як чинник зловживань хабарництвом на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX ст.	укові праці порізького національного іверситету. 2017. ап. 49. С 111 - 114	7 5	
Публікації, що додатково відображають результати досліджень				
4.	Соціально – економічні наслідки селянської реформи 1861 р. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова.	Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Випуск 8. К., 2011. С. 73 - 80.	8	
5.	Хутірські господарства Київської губернії кінець XIX початок XX ст.	Вісник аграрної історії. К., 2013. Випуск 3. С. 26-31.	6	
6.	Зміни в організаційно – правових передумовах корупційних зловживань в апараті держслужбовців підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.).	Вісник аграрної історії. К. 2014. Випуск 8 - 9. С. 27 - 35.	9	

7.	Зміни в економічних і правових передумовах корупційних зловживань соціальних верств підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.).	Грані. Дніпропетровськ, 2015. № 3 (119). С. 14 - 19.	6	
8.	Проблема корупційних зловживань чиновників місцевих цивільних і правових органів другої половини XIX ст. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова.	Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні наук. Випуск 13. К. 2015. С. 86 - 89.	4	
9.	Соціально - економічні і етноментальні передумови зловживань хабарництвом в українській суспільній традиції другої половини XIX – початку XX ст.	Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – Вип. 15. – С.41 - 49.	9	

10.	Зміни в основних проявах побутового хабарництва та способах йому протидії на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX ст.	Вісник аграрної історії . Науковий журнал. К. 2015. Вип. 11 - 12. С.30 - 38.	9	
11.	Діяльність губернаторів Правобережної України у напрямку запобігання хабарництва і зловживань чиновництва (друга пол. XIX - поч. XX ст.).	Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2016. Вип. 18. С. 23 - 29.	7	
12	Особливості поширення зловживань хабарництвом у середовищі українського селянства в другій половині XIX - початку XX ст.	Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2017. Вип. 19 - 20. С.51 - 57.	7	
13	Прояви побутового хабарництва та способи протидії йому на селі Правобережної	Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика». 2017. №4.		

	України в другій половині XIX – початку XX ст.			
14	Еволюція образів художньої літератури, як способу формування суспільної нетерпимості до хабарництва і хабарників протягом другої половини XIX – початку XX ст.	Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2017. Вип. 21 - 22. С.32 - 39.	8	
15	Селянське підприємництво в Київській губернії (1861 – 1917 рр.).	Сучасні проблеми розбудови України. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції.(2013 року, м. Київ). К.: ВІКНУ. 2013. С. 12 - 14.	3	
16	Службові зловживання, як чинник повсякдення чиновників імперської адміністрації України (друга половина XIX - початок - XX ст.).	Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології. Матеріали міжнародної науково - практичної конференції (19 - 20 грудня 2014 року, м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 26 - 29.	4	

17	<p>Корупційні зловживання чиновників в підросійській Україні (XIX – початку XX ст.).</p> <p>Гуманітарні пошуки: розвиток культурних, соціальних, правових інститутів у аналітичному вимірі наук гуманітарного спрямування.</p>	<p>Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції для студентів і аспірантів (2015 року, м. Чернівці). Чернівці: «Букрек». 2015. С. 19 - 22.</p>	4	
18	<p>Матеріальне забезпечення чиновників, як чинник корупційних зловживань в підросійській Україні.</p> <p>Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XX столітті.</p>	<p>Матеріали науково – практичної конференції (27 - 28 лютого 2015 року, м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 176 - 179.</p>	4	
19	<p>Матеріальне забезпечення чиновників, як чинник корупційних зловживань в Підросійській Україні. Українські</p>	<p>Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції (17 листопада 2017 року, м. Житомир). Житомир. 2017. С. 67 - 72.</p>	6	

	еліти у цивілізаційному розвитку Європи.			
20	Політичні причини поширення хабарництва серед чиновників державних установ Правобережної України (XIX – початок XX ст.).	Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2018: Історія». К. 2018. С. 170 - 172.	3	